

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ
ҚАРШИ ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

Қўлёзма ҳуқукида
УДК 894.375:8-31

АВАЗНАЗАРОВ ОДИЛЖОН РАҲМАТУЛЛОЕВИЧ

АЛИШЕР НАВОИЙ ИЖОДИДА СОҶИЙ ОБРАЗИ

10. 00.02 – Ўзбек адабиёти

**Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) илмий даражасини олиш учун
тайёрланган
ДИССЕРТАЦИЯ**

Илмий раҳбар: Шодмонов Нафас Намозович,
филология фанлари доктори

Қарши – 2020

МУНДАРИЖА

КИРИШ.....	3
I БОБ. Соқий образининг генезиси ва тадрижий такомил.....	12
1.1. § Соқий образи генезиси.....	12
1.2. § Соқий образининг тадрижий такомил.....	28
Боб бўйича хулосалар.....	50
II БОБ. Навоий лирикасида соқий образининг фалсафий концепцияси хамда зоҳирий ва ботиний хоссалари.....	51
2.1. § Соқий образининг фалсафий концепцияси.....	51
2.2. § Соқий образининг зоҳирий хоссалари.....	63
2.3. § Соқий образининг ботиний хоссалари.....	92
Боб бўйича хулосалар.....	110
III БОБ. Навоий шеъриятида соқий образининг талқинлари.....	112
3.1. § “Ҳазойину-л-маоний” куллиётида соқий образи	112
3.2. § “Ҳамса” дostonларида соқий образи.....	121
Боб бўйича хулосалар.....	143
ХУЛОСА.....	145
Фойдаланилган адабиётлар рўйхати.....	148

КИРИШ

Диссертация мавзусининг долзарблиги ва зарурати. Жаҳон адабиётшунослиги айни пайтга келиб, дунё миқёсида эътироф этилган буюк ижодкорлар асарларининг мумтоз лирик жанрлари, композицияси ва бадиий образ поэтикасини глобаллашган илмий-назарий тафаккур сатҳида ўрганиш муаммосини кун тартибига қўйди. Шу нуқтаи назардан, Шарқ мумтоз адабиёти улуғ намояндалари асарларининг образлар тизимини илмий жиҳатдан такомиллашиб бораётган назарий методлар, янги таҳлил ва талқин усуллари асосида ўрганиш, уларнинг шаклланиш тарихини асослаш, тадрижий такомилини аниқлаш борасида олиб борилаётган тадқиқотлар муҳим назарий аҳамиятга эга.

Дунё адабиётшунослигида XIX–XX асрлар мобайнида Алишер Навоий биографияси, илмий-назарий қарашлари, асарларининг Шарқ мумтоз адабиётида тутган мавқеи, Алишер Навоий ва хамсанавислик анъаналари, улуғ салафларга издошлик масалалари юзасидан салмоқли илмий тадқиқотлар амалга оширилган. Бугунги кун жаҳон адабиётшунослигида улуғ ижодкор асарларининг композицияси, сюжети, образлари поэтикаси, уларнинг адабий-эстетик ҳамда типологик хусусиятларини илмий-назарий жиҳатдан исломий-тасаввуфий ғоялар, шарқона бадиият мезонлари асосида ўрганиш зарурати сезилмоқда.

Ҳозирги ўзбек навоийшунослигида ҳам улуғ адибимиздан маънавий мерос бўлиб келаётган кўп асрлик мумтоз асарларнинг илмий-тасаввуфий, қиёсий-тарихий тадқиқи адабиёт тарихи, фольклоршунослик, назарий адабиётшунослик, матншунослик ва тарихий поэтика нуқтаи назаридан амалга оширилди. “Жонажон Ватанимиз “Миллий тикланишдан – миллий юксалиш сари” деган бош тамойил асосида тараққиётнинг бутунлай янги босқичига қадам қўйиб, янги Уйғониш даври – Учинчи Ренессанс пойдеворини яратаётган бугунги кунда Алишер Навоийнинг безавол адабий мероси мисолида ўзбек адабиёти ва маданиятини чуқур ўрганиш ва

оммалаштириш ҳар қачонгидан ҳам муҳим аҳамият касб этмоқда”¹. Шоир асарларининг образлар тизими, уларнинг ифода тарзи, тасвир имконияти, услуб поэтикаси ҳамда моҳиятига сингиб кетган маърифий, тасаввуфий мазмуннинг комплекс тадқиқи бугунги адабиётшунослик олдида турган муҳим масалалардандир.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги ПФ-4947-сон “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги Фармони, 2017 йил 17 февралдаги ПҚ-2789-сон “Фанлар академияси фаолияти, илмий тадқиқот ишларини ташкил этиш, бошқариш ва молиялаштиришни янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги, 2017 йил 13 сентябрдаги ПҚ-3271-сон “Китоб маҳсулотларини нашр этиш ва тарқатиш тизимини ривожлантириш, китоб мутолааси ва китобхонлик маданиятини ошириш ҳамда тарғиб қилиш бўйича комплекс чора-тадбирлар дастури тўғрисида”ги, 2020 йил 19 октябрдаги ПҚ-4865-сон “Буюк шоир ва мутафаккир Алишер Навоий таваллудининг 580 йиллигини кенг нишонлаш тўғрисида”ги қарорлари, шунингдек, мазкур фаолиятга тегишли бошқа меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларда белгиланган кенг кўламли вазифаларни амалга оширишда ушбу диссертация тадқиқоти муайян даражада хизмат қилади.

Тадқиқотнинг республика фан ва технологиялари ривожланиши устувор йўналишларига мослиги. Мазкур тадқиқот республика фан ва технологиялар ривожланишининг I. “Демократик ва ҳуқуқий жамиятни маънавий-ахлоқий ва маданий ривожлантириш, инновацион иқтисодиётни ривожлантириш” устувор йўналиши доирасида бажарилган.

Мавзунинг ўрганилганлик даражаси. Шарқ адабиётида соқий образининг ғоявий-бадний хусусиятлари, бошқа образлар билан ассоциатив муносабати поэтик сўз санъати имкониятларини очиб беришда алоҳида мавқега эга бўлса-да, ўзбек адабиётшунослигида унинг муҳим хусусиятлари

¹ Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг 2020 йил 19 октябрдаги “Буюк шоир ва мутафаккир Алишер Навоий таваллудининг 580 йиллигини кенг нишонлаш тўғрисида”ги ПҚ-4865-сон Қарори. <https://lex.uz/docs/5054929>

хозирга қадар махсус тадқиқот объектига айланмаган. Ҳолбуки, *соқий* тушунчасининг образ сифатида шаклланиши, туркий адабиётга кириб келиши ва мумтоз адабиётимизда тутган ўрни, Алишер Навоий ижодида ўзининг тараққиёт тарихидаги энг юксак поғонага кўтарилиши ҳамда поэтик жиҳатларини атрофлича ўрганиш адабиётшунослигимизда ўз ечимини кутаётган назарий муаммолардан биридир.

Жаҳон адабиётшунослигида бир қатор олимлар май мавзусини тадқиқ этиш, шунингдек, хамрия(т) ва соқийнома жанридаги шеърлар ҳақида кўпгина фикр-мулоҳазалар билдириш асносида соқий образига ҳам маълум даражада муносабат билдирганлар. Жумладан, Шарқ адабиёти тарихи бўйича махсус изланишлар олиб борган Е.Э.Бертельс, М-Н.Османов, Н.Ю.Чалисова, араб шеърятини тадқиқ этган И.Ю.Крачковский, И.М.Фильштинский, И.Ҳавий, Б.Я.Шидфар, К.Т.Осипова, Н.А.Акилова, турк олимларидан А.Тарлан, Р.Жаним, М.Кузубаш, М.Арслан ва Ў.Чайилдак¹ кабиларнинг ишларида соқий образи ҳақида фикрлар баён қилинган.

Ушбу тадқиқотлар орасида, хусусан, Ўзлем Чайилдакнинг “Классик турк адабиётида соқийномалар” номли докторлик иши турк адабиётида яратилган соқийномаларда соқий образининг поэтикаси, характерли жиҳатлари илмий асослангани билан ажралиб туради.

Соқий – Алишер Навоий асарларидаги энг фаол образлардан. Шу сабабли шоир ижодига дахлдор илмий-назарий манбалар қандай муаммо ечимига қаратилишидан қатъи назар, тадқиқотчиларнинг эътибори маълум нуқталарда мазкур образга қаратилади. Хусусан, ўзбек адабиётшунослари

¹ Қаранг: Бертельс Е.Э. Избранные труды. Т.3. Наваи и Джами. – М.: Наука, 1965; Османов М-Н.О. Омар Хайям. – М.: Наука. 1959. – 143 с.; Чалисова И.Ю. Вино – великий лекарь. К истории персидского поэтического топоса // Вестник РГГУ. – 2011. – № 2 (63). – С. 126–157.; Крачковский И.Ю. Избранные сочинения. Т.2. – М.: Наука, 1956. – 702 с.; Фильштинский И.М. Арабская классическая литература. – М.: Наука. 1965. – 300 с.; Шу муаллиф. История арабской литературы. V – начало X века. – М.: Главная редакция восточной литературы. 1985. – 523 с.; Шидфар Б.Я. Образная система арабской классической литературы (VI–XII вв). – М.: Наука. 1974. – 252 с.; Шу муаллиф. Абу Нувас. – М.: Наука. 1978. – 232 с.; Ҳавий И. Хамрият жанри ва унинг араб адабиётидаги тараққиёти. – Байрут. 1975. – 473 б (араб тилида); Осипова К.Т. Винные стихи (хамрийят) в арабской классической поэзии VI–IX вв (генезис и эволюция): Дисс. ...канд. филол. наук. – М., 2007. – 137 с.; Акилова Н.А. Традиции доисламской литературы иранских народов в творчестве Абу Нуваса: Автореф. дисс... канд. филол. наук. – Душанбе: ХГУ, 2019. – 26 с.; Çanım R. Türk edebiyatında sakınameler ve işratname. – Ankara: Akçağ yayınları. 1998. – 170 s.; Kuzubaş M. Sakiname (Nev'izade Atayi). – Istanbul: Etut yayınları. 2009. – 228 s; Arslan M. Saki-nameler. – Istanbul: Kitabevi. 2012. – 651 s.; Çayildak Ö. Klasik türk edebiyatında saki-nameler: Doktora tezi. – Malatiya, 2018. – 489 s.

Ойбек, М.Шайхзода, А.Қаюмов, А.Ҳайитметов, Ё.Исҳоқов, А.Рустамов, Н.Комилов, И.Ҳаққулов, Э.Очиловларнинг ишларида соқий образи ҳақида баҳс юритилган ¹. Улар орасида А.Қаюмов ва Ё.Исҳоқовларнинг тадқиқотлари эътиборга лойиқдир. Чунки уларда Алишер Навоий соқийномасининг ғоявий-бадиий оламини ёритиш, шоирнинг ўзбек адабиётига янги бир жанрни олиб киришдаги тарихий хизматларини илмий баҳолаш баробарида соқий образи ҳақида ҳам салмоқли фикрлар илгари сурилган.

Яқин йилларда илмнинг бу соҳасида бир катор тадқиқотлар юзага келди. Жумладан, М.Асадов, И.Адилова, З.Мамадалиева, Н.Бозорова, З.Раҳмонова, Н.Алиқулова ва бошқа адабиётшунослар томонидан яратилган илмий тадқиқот ва мақолаларда соқий образининг Алишер Навоий ижодида тутган ўрни ва аҳамиятини белгилашда қўл келувчи муайян хулоса ва қайдлар борлиги аҳамиятлидир ².

Айниқса, адабиётшунос М.Асадов ўз тадқиқотларида ўзбек мумтоз шеъриятида риндона маъно ва лирик қаҳрамон характериға хос жиҳатларни очиб бериш, соқийнома жанри генезиси, тараққиёт босқичлари ҳамда поэтик хусусиятларини аниқлаш жараёнида соқий образи бадиияти, унга ёндош май,

¹ Ойбек. Мукамал асарлар тўплами. Т.13. – Тошкент: Фан, 1979. – 512 б.; Шайхзода М. Асарлар. Т.4. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1972. – 372 б.; Рустамов А. Адиблар одобидан адаблар. – Тошкент: Маънавият. 2003. – 112 б.; Қаюмов А. Дилкушо такрорлар ва руҳафзо ашъорлар. – Тошкент: Шарқ. 2014. – 271 б.; Комилов Н. Тасаввуф. – Тошкент: Мавороуннаҳр-Ўзбекистон. 2009. – 445 б.; Шу муаллиф. Хизр чашмаси. – Тошкент: Маънавият. 2005. – 320 б.; Шу муаллиф. Маънолар оламиға сафар. – Тошкент: Тамаддун. 2012. – 315 б.; Ҳайитметов А. Навоий лирикаси. – Тошкент: O‘zbekiston. 2015. – 328 б.; Исҳоқов Ё. Алишер Навоий ва соқийнома жанри // Ўзбек тили ва адабиёти. – 1975. – № 1. – Б.16–23; Шу муаллиф. Навоий поэтикаси. – Тошкент: Фан. 1983. – 168 б.; Шу муаллиф. Низомий ва соқийнома жанри / Ганжалик даҳо. – Тошкент: ТДПУ, 2002. – Б. 15–18; Ҳаққулов И. Камол эт касбким... – Тошкент: Чўлпон. 1991. – 240 б.; Шу муаллиф. Навоийға қайтиш. 2-китоб. – Тошкент: Фан. 2011. – 197 б.; Очилов Э. Бир ховуч дур. – Тошкент: Ўзбекистон. 2011. – 240 б.

² Асадов М. Соқий образи бадиияти // Бухоро давлат университети илмий ахбороти. – 2015. – № 2. – Б.81–86.; Шу муаллиф. Ўзбек мумтоз шеъриятида риндона маъно ва лирик қаҳрамон характери: Филол. фан. фалс. докт. ...дисс. – Тошкент, 2017. – 138 б.; Шу муаллиф. Ўзбек мумтоз адабиётида соқийнома (генезиси, тараққиёт босқичлари, поэтик хусусиятлари): Филол. фан. докт. дисс... – Тошкент, 2020. – 276 б.; Адилова И. Увайсий шеъриятида рамз ва образ муносабати // Тасаввуф адабиётининг ўрганилиши ва таржимашунослик муаммолари: Респ. илмий-наз. анж. – Тошкент, 2018. – Б. 92-99.; З.Мамадалиева. Алишер Навоий ижодида соқий образи // Тасаввуф адабиётининг ўрганилиши ва таржимашунослик муаммолари: Респ. илмий-наз. анж. – Тошкент, 2018. – Б. 133-137.; Бозорова Н.П. Алишер Навоий ғазалларида кўнғил образи (“Бадоеъ ул-бидоя” девони асосида). – Фил.ф.н. ... дис. – Тошкент: 2004. – 135 б.; Раҳмонова З.Ж. XII–XV аср ўзбек мумтоз адабиётида муршид ва мурид образи: Филол. фан. фалс. докт. ...дисс. автореф. – Тошкент, 2020. – 58 б.; Алиқулова Н. Навоий ва Мажзуб Намангоний “Соқийнома”ларининг қиёсий таҳлили // Алишер Навоий ижодий меросининг умумбашарият маънавий-маърифий тараққиётидаги ўрни: Халқ. илм. конф. – Тошкент, 2019. – Б. 212-217.

шароб, бода, соғар, саҳбо, жом, кадаҳ каби кўплаб образлар ҳақида салмоқли фикрлар билдиради.

Диссертацияни ёзишда ўзбек ва чет эл адабиётшуносларининг номлари қайд этилган тадқиқотларига таянилди ва зарурият даражасида улардан фойдаланилди. Шунингдек, мазкур ишлар соқий поэтик образини махсус тадқиқ этишга бағишланмагани ҳисобга олиниб, уларга танқидий ёндашилди.

Ушбу тадқиқот соқий поэтик образининг қадимий илдизлари, XI–XV асрнинг I ярми ўзбек мумтоз адабиётидаги тадрижий тақомили ҳамда уларнинг Алишер Навоий ижодидаги ўрни, моҳияти, зоҳирий ва ботиний хоссалари, фалсафий концепцияси ва бошқа ўзига хос хусусиятлари илк бор монографик тадқиқ этилгани билан ўзидан аввал амалга оширилган ишлардан фарқ қилади.

Тадқиқотнинг диссертация бажарилган олий таълим муассасаси илмий-тадқиқот ишлари режалари билан боғлиқлиги. Диссертация Қарши давлат университети илмий-тадқиқот ишлари режасига мувофиқ “Адабий ҳодисаларнинг тарихий тадрижи ва назарий тараққиёти масалаларини ўрганиш” йўналишида олиб борилаётган тадқиқотлар доирасида бажарилган.

Тадқиқотнинг мақсади соқий образининг генезиси, бадиий тақомил тадрижи, Алишер Навоий ижодидаги мавқеи, талқинлари, ижтимоий-фалсафий концепцияси ҳамда ботиний ва зоҳирий хоссаларини аниқлашдан иборат.

Тадқиқотнинг вазифалари:

соқий тушунчасининг юзага келиши, тарихий асослари ва поэтик образга айланиш жараёнини ўрганиш;

соқий образининг тадрижий тақомили, тараққиёт тамойилларини аниқлаш;

ушбу образининг XI асрдан Алишер Навоийгача бўлган туркий адабиётдаги поэтик хусусиятларини аниқлаш;

мазкур образнинг зоҳирий ва ботиний хоссалари, унинг тасаввуфий талқинларини очиб бериш;

соқий тимсоли иштирокидаги ижод намуналарининг ўзбек мумтоз адабиёти тараққиётида алоҳида босқич бўлганини Алишер Навоий шеърляти ва дostonлари орқали асослаш;

лирик қаҳрамон эстетик идеали, руҳий-маънавий дунёси, қолаверса, фикр-сajиясининг соқий образи мазмун-моҳияти, поэтик табиати, бадий тасвир имкониятлари билан боғлиқлигини далиллаш;

Алишер Навоий ижодидаги соқий образи ифода имкониятлари ва бадий-эстетик тамойилларининг характерли жиҳатларини белгилаш.

Тадқиқотнинг объекти сифатида Алишер Навоийнинг 10 жилдлик “Тўла асарлар тўплами”дан ўрин олган “Хазойин ул-маоний”, “Хамса” каби шеърй асарлари асосий манба сифатида оlinди, шунингдек, соқий образининг туркий адабиётдаги ўрни ва талқинлари ҳақида тўлиқроқ тасаввур ҳосил қилиш мақсадида мумтоз адабиётимизнинг қатор вакиллари асарларига ҳам мурожаат қилинди.

Тадқиқотнинг предметини Алишер Навоий ижодида қўлланилган соқий образининг бадий талқин ва таҳлили ташкил этади.

Тадқиқотнинг усуллари. Диссертацияда таснифлаш, тарихий-қиёсий, статистик, социологик, феноменологик, контекстуал ва комплекс таҳлил усулларидан фойдаланилди.

Тадқиқотнинг илмий янгилиги қуйидагилардан иборат:

соқийнинг поэтик образ сифатида шаклланиши ва тараққиётига жаҳон халқлари ижтимоий ва маданий ҳаётидаги май билан боғлиқ урф-одатлар, шунингдек, таъбирномалар, фольклор, тасаввуф адабиётининг таъсири исботланган;

шоир соқий образининг туркий адабиётда мавжуд маъноларини *Азроил, давр, ишқ, бало, ёр, ҳукмдор, шаҳзода, Аторуд юлдузи* кабилар билан бойитгани, илк бор “Соқий” радифли мусаддас, ғазал ва рубоийлар яратиб, унинг поэтик имкониятларини ривожлантиргани далилланган;

соқий образининг поэтик табиати, ботиний ва зоҳирий хоссалари Алишер Навоийнинг ижодий концепцияси асосида шаклланиши очиб берилган;

“Ҳазойину-л-маоний” ҳамда “Ҳамса” асарларида соқий образининг бадиий тасвир имкониятлари, ирфоний хусусиятлари, тасаввуфий образлар тизими билан ассоциатив муносабати, ифода усули аниқланган.

Тадқиқотнинг амалий натижаси қуйидагилардан иборат:

соқий тушунчасининг поэтик образ сифатида шаклланиши, тарихий тақомили, маъно-моҳияти ва асар бадииятидаги ўрнини тадқиқ этиш орқали чиқарилган хулосалар навоийшунослик учун янги илмий-назарий маълумотлар бериши, ўзбек адабиёти тарихи, адабиёт назарияси каби фанлардан яратиладиган дарслик ва қўлланмаларнинг мукаммаллашувига хизмат қилиши асосланган;

Алишер Навоий шеъриятида соқий образининг бадиий талқинлари ҳақида илмий-назарий қарашлар шакллантирилган;

соқий образи иштирокидаги асарларда ифодаланган ғоялар бугунги кун ўқувчисининг дунёқараши, бадиий тафаккурини бойитишда ҳамда жамиятнинг ахлоқий-эстетик ва маънавий-маърифий қиёфасини юксалтиришда муҳим аҳамият касб этиши аниқланган.

Тадқиқот натижаларининг ишончлилиги қўлланилган ёндашув усуллари ва назарий маълумотларни беришда аниқ илмий манбаларга таянилгани, таҳлилга тортилган манбаларнинг илмий методлар воситасида текширилгани, назарий фикр ва хулосаларнинг амалиётга жорий этилгани, адабиётшуносликнинг замонавий илмий концепциялари асосида ўрганилгани билан изоҳланади.

Тадқиқот натижаларининг илмий ва амалий аҳамияти. Тадқиқот натижаларининг илмий аҳамияти шундаки, Алишер Навоий шеърияти ҳамда достонларини тўғри таҳлил ва талқин қилишда илмий-назарий асос бўлиб хизмат қилишга, шунингдек, илмий жамоатчиликка соқий поэтик образининг шу пайтгача эътибор доирасидан четда қолган жиҳатлари билан яқинроқ

танишишга ҳамда мумтоз даври адабиёти манбаларини бойитишга хизмат қилиши билан белгиланади.

Тадқиқот натижаларининг амалий аҳамияти шундан иборатки, олинган хулосалар Алишер Навоий ижоди, ўзбек мумтоз адабиёти тарихи бўйича тадқиқот олиб бораётган мутахассислар учун, қолаверса, олий ўқув юр்தларининг “Филология ва тилларни ўқитиш (ўзбек тили)” таълим йўналишида навоийшунослик, ўзбек адабиёт тарихи, тасаввуфшунослик, бадиий таҳлил асослари каби фанлардан маърузалар ўқишда ва амалий машғулотлар ўтказишда, дарслик ва ўқув қўлланмалари яратишда илмий-назарий манба бўлиб хизмат қилиши билан изоҳланади.

Тадқиқот натижаларининг жорий қилиниши. Алишер Навоий ижодида соқий образининг бадиий талқинларини аниқлаш жараёнида эришилган илмий натижалар асосида:

соқий образининг поэтик табиати, ботий ва зоҳирий хоссалари Алишер Навоий дунёқараши ва ижодий концепцияси билан боғлиқ эканига оид илмий хулосалардан ИТД А-1-118-рақамли “Навоий образининг тафсир ва талқинларига оид ўқув қўлланмасини тайёрлаш ва нашр этиш” (2015–2017) мавзусидаги фундаментал лойиҳани бажаришда фойдаланилган. (Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг 2020 йил 3 ноябрдаги 89-03-4365-сон маълумотномаси). Натижада соқий образининг фалсафий концепцияси, ботиний ва зоҳирий хоссаларини аниқлаш имконини берган;

шоир соқий образининг туркий адабиётда мавжуд маъноларини Азроил, давр, ишқ, бало, ёр, ҳукмдор, шахзода, Аторуд юлдузи кабилар билан бойитгани, илк бор “Соқий” радифли мусаддас, ғазал ва рубоийлар яратиб, унинг поэтик имкониятларини ривожлантиргани ҳақидаги илмий қарашлардан Ф-1-06 “Истиқлол даври ўзбек адабиётида Шарқу Ғарб адабий анъаналари синтези” (2012–2016) номли фундаментал лойиҳани бажаришда фойдаланилган. (Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг 2020 йил 3 ноябрдаги 89-03-4365-сон маълумотномаси). Натижада Шарқ мумтоз

шеъриятидаги анъанавийлик, унинг истиклол давридаги давомийлиги ҳақидаги назарий фикрлар такомиллашишига хизмат қилган;

“Ҳазойину-л-маоний” ҳамда “Ҳамса” асарларида соқий образининг бадиий тасвир имкониятлари, ирфоний хусусиятлари, тасаввуфий образлар тизими билан ассоциатив муносабати, ифода усули хулосалардан Қашқадарё вилоят телевиденияси дастурларидан жой олган кўрсатув ва радиоэшиттиришлари сценарийсини тайёрлашда фойдаланилган. (Қашқадарё вилоят телевидениясининг 2020 йил 03 июльдаги 547-сон маълумотномаси). Натижада кўрсатув ва радиоэшиттиришлар маърифий ва амалий жиҳатдан бойитишга эришилган.

Тадқиқот натижаларининг апробацияси. Тадқиқот натижалари 4 та халқаро, 2 та республика илмий-амалий анжуманларда қилинган маърузаларда апробациядан ўтган.

Тадқиқот натижаларининг эълон қилинганлиги. Диссертация мавзуси бўйича жами 12 та илмий иш чоп этилган, шулардан Ўзбекистон Республикаси Олий аттестация комиссиясининг диссертациялар асосий илмий натижаларини чоп этиш тавсия этилган илмий нашрларда 6 та мақола, жумладан, 5 таси республика ҳамда 1 таси хорижий журналларда нашр қилинган.

Тадқиқот натижалари 6 та илмий-амалий анжуманда, жумладан, 2 таси республика, 4 таси халқаро анжуман материаллари тўпламларида нашр этилган.

Диссертациянинг тузилиши ва ҳажми. Диссертация кириш, уч боб, хулоса ва адабиётлар рўйхатидан ташкил топган бўлиб, умумий ҳажми 155 саҳифадан иборат.

I БОБ. СОҚИЙ ОБРАЗИНИНГ ГЕНЕЗИСИ ВА ТАДРИЖИЙ ТАКОМИЛИ

1.1.§ Соқий образи генезиси

Адабиётимиз тарихида, хусусан, Алишер Навоий ижодида кенг қўлланган анъанавий поэтик образлардан бири – соқий образининг тадқиқи жуда аҳамиятли. Зеро, бадиий образ адабиётшунослик фанининг марказий муаммоси ҳамда бадиийликни юзага келтирувчи асосий воситалардан биридир¹. Соқий образининг пайдо бўлиш ва шаклланиш тарихи, аввало, унга дахлдор бўлган май тушунчасининг дунё халқлари ижтимоий-маиший турмуш тарзи, маънавий-руҳий дунёси, мифологик, диний тасаввурларида тутган ўрни ҳамда аҳамияти билан боғлиқ. Шундай экан, дунё халқлари турмуш тарзида май ва майхўрлик кайфияти ва у билан боғлиқ урф-одатларнинг пайдо бўлиши, шунингдек, табиий майнинг поэтик тамойиллар асосида бадиий тимсолга айланиб, адабиётга кириб келиш жараёнларини кузатиш асносида соқий образининг илдизлари ҳамда тарихий тараққиётини аниқлаш мумкин.

“Наврўзнома”да май ва май мажлисларининг пайдо бўлиш тарихи ҳақида ҳикоят келтирилади, қолаверса, Жолинус (Гален), Сукрот ва Букрот (Гиппократ), Абу Али ибн Сино, Муҳаммад Закариё, Бахтишу ва Собити Курролар томонидан май навлари, унинг тиббий жиҳатдан инсон организмига таъсири атрофлича ўрганилганига эътибор қаратилади². Умар Хайёмга оид бу маълумотлар майнинг Юнон, Эрон, Турон ва араб халқлари турмуши билан узвий боғлиқ экани, шунингдек, уларнинг илм-фанида майнинг хусусиятлари милоддан аввалги даврлардаёқ атрофлича ўрганилганидан дарак беради. Бундан ташқари, май ўтмишда ушбу халқлар маданий ва маънавий ҳаётининг ажралмас қисми бўлгани ҳақида тарихий манбаларда қатор маълумотлар мавжуд бўлиб, уларнинг аксарияти мазкур

¹ Umurov H. Adabiyotshunoslik nazariyasi: Oliy o‘quv yurtlari uchun darslik / Mas’ul muharrir: B.Valixojayev. – Toshkent: A.Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 2004. – B. 32.

² Умар Хайём. Наврўзнома (Рус тилидан Урфон Отажон таржимаси). – Тошкент: Янги аср авлоди. 2019. – Б. 68-69.

халқларнинг диний дунёқараши билан боғлиқ. Жумладан, бундан салкам уч минг йил илгари қадимий Хоразм ҳудудида яратилган “Авесто”нинг иккинчи дафтари – Яснада 9-11-хотлар “Ҳавм яшт” деб номланади ва унда ҳавм ўсимлиги қайта-қайта тилга олинади. Унинг шаънига ҳамду санолар ўқилади¹. Ҳавм оташпарастларнинг маросимлари учун махсус ўстирилган, тутуни ўткир хид таратувчи, инсонни сархуш қилувчи ўсимлик саналган. Ундан тайёрланган шарбат – *ҳаома шарбати*, шарбатни тайёрловчи киши эса *ҳованан* деб юритилган. Бу шарбат ибодат чоғлари истеъмол қилинган ҳамда ўлик оқ ҳавм шарбатидан татиб, абадиятга эришади, деб ҳисобланган. “Авесто”нинг кўп ўринларида учрайдиган “сут ийланган ҳавм”, “сут ийланган ҳаома”, “сут қўшилган ҳаома” ибораларидан ҳаома шарбати ҳавм ўсимлиги сувига сут аралаштирилиб тайёрлангани аён бўлади. Шарбат кишига ҳаётӣй лаззат ва илоҳӣй завқу шавқ бағишловчи тимсол сифатида тавсифланади. Хусусан, “Ҳавм яшт”нинг 10-хотида: “Ҳавм майи Ашаҳ – Ҳақиқат одобини беради ва унинг сархушлиги танга қувватдир”, дейилади². Англашиладики, оташпарастликда ушбу шарбатни ичган киши илоҳӣй ҳақиқатларни ҳам англай олади, деб ишонилган.

Юнон мифологиясида эса Дионис узумчилик ва май маъбудӣ, шунингдек, қанотлар ҳомийси саналади. Қушлар қанотлари ёрдамида осмонга кўтарилгани каби инсон қалби ҳам маънавий шароб туфайли кўкка парвоз қилади, яъни эркинликка, ҳурликка эришади, деб ишонилган³.

Берунийнинг “Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар” асарида христианлар таммуз ойининг йигирманчи кунида янги пишган узумдан олиб келиб, унга барокат, унумдорлик, сероблик, омонлик тилашлари ва ушбу кунни узум ҳайити сифатида нишонлашлари ҳақида айтиб ўтилади⁴. Христианликда бугунга қадар май ичиш маросими мавжуд. Алишер Навоийнинг “Лисону-т-тайр” асарида тарсо, яъни христиан қиз Шайх Санъонга шундай шарт қўяди:

¹ Авесто. Таржимон А.Маҳкам. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ. 2015. – Б. 111-123.

² Кўрсатилган китоб. – Б. 118.

³ Мингбоева Д. Тимсоллар тилсими. – Тошкент: Янги аср авлоди. 2007. – Б. 18.

⁴ Абу Райҳон Беруний. Танланган асарлар. I том. – Тошкент: Фан, 1966. – Б. 343.

*Ким менинг васлим таманно айламиш,
Ихтиёр этмак керактур тўрт иш.
Май ичиб, зуннор олиб бўлгонда маст,
Куйдуруб Мусҳафни, бўлмоқ бутпараст*¹.

Бу ҳам, албатта, май христианлар ҳаёти, диний тасаввурларига алоқадор эканлигини кўрсатиб туради.

Ўтмишда дунё халқлари майдан диний бўлмаган маросимларда ҳам фойдаланганлар. Бундай маросимлар ва урф-одатлар қадимги туркий халқларда ҳам учрайди. Берунийнинг гувоҳлик беришича, ўтмишда сўғд халқларининг “Бобахвора” (“Бомихвора”) номли байрами машҳур бўлган. Ушбу байрам ашихида ойининг ўн саккизинчи кунида ўтказилган ва у “узумдан сиқиб олинган тоза, холис ширани ичиш” маъносини англатган². Буюк олим бир ўринда эронликлар ҳақида шундай дейди: “Кисроликлар ҳар бир кун учун райҳон ва гулларнинг бир турини ва мунтазам ичиб келинаётган шаробнинг бир хилини ўз олдиларига қўйилишини расм қилган эдилар”³. Бундан ташқари, Херодот “Тарих” китобида форсларнинг шароб ёрдамида Спарганис бошчилигидаги массагетларни мағлуб қилгани ҳақида айтиб ўтади⁴. Ушбу маълумотлар форсларнинг нафақат ижтимоий ҳаётида, балки уларнинг сиёсий ҳаётида, яъни ҳарбий тактикаларида маст қилувчи ичимликлар жуда қадимданоқ муҳим ўрин эгаллаганини кўрсатади. Қадимги араблар ҳаёти ҳам бундай ичимликлар билан чамбарчас боғлиқ. Хусусан, улар ой номларидан бирини *нотил* деб аташган. “Нотил – ичкилик ўлчови демакдир. Араблар бунда ҳаддан ташқари кўп ичиб, шу ўлчовни кўп ишлатганларидан ой шундай аталган”⁵.

Шу тариқа, Шарқ ва Ғарб халқлари турмуши билан чамбарчас боғлиқ бўлган май уларнинг бадиий адабиётига ҳам кириб кела бошлаган. Айтиш

¹ Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. 10 жилдлик. Ж9: Лисон ут-тайр. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ, 2012. – Б.110. (Алишер Навоий асарларидан келтирилаётган бундан кейинги мисоллар ўн жилдлик Тўла асарлар тўпамидан олиниб, кавсда жилд ва саҳифа рақамлари кўрсатилади. – А.О.)

² Абу Райҳон Беруний. Танланган асарлар. I том. – Тошкент: Фан, 1966. – Б. 279.

³ Кўрсатилган китоб. – Б. 80.

⁴ Геродот. История в 9-ти кн. – М.: Издательство АСТ, 2001. Том I. – С. 138.

⁵ Абу Райҳон Беруний. Танланган асарлар. I том. – Тошкент: Фан, 1966. – Б. 96.

мумкинки, бадий ижод асосида тақлид (мимесис) турар экан, бу жараён табиийдир¹. Ана шундай муҳитда баъзи шоирлар ижодида май бош мавзу даражасига кўтарила борди. Масалан, “Қадимги Юнонистон шоири Анакреон (эрамиздан аввалги VI аср) ижодида май образи гўзаллик ва ҳаётсеварлик мазмунларини ифода этган. Шу сабабдан бўлса керак, кейинги даврларда яратилган май мавзусига оид шеърлар “Анакреон характеридаги шеърлар” деб ҳам юритилади”². Ҳиндларнинг машҳур эпоси “Маҳобҳорат”да ҳам шароб қудрат ва ғалаба рамзи сифатида тасвирланган. Рус адабиётшуноси М.Русановнинг таъкидлашича, қадимги ҳинд шоири Бхаравининг “Маҳобҳорат” асосида яратилган “Киратаржуния” достони қадимги ҳинд шеърлятида май мавзуси ёритилган махсус жанр – *махаквий*нинг юзага келишида муҳим рол ўйнаган³. Арабларда эса уммавийлар ва аббосийлар ҳукм сурган вақтларда май мавзусидаги шеърларнинг *хамрия(т)* деб номланган махсус жанри юзага келган⁴. Хамриятларда соқий ва май мажлислари тасвирланган.

Демак, ўтмишда майнинг дунё халқлари диний тасаввурлари, маънавий-руҳий дунёси, ижтимоий-маиший турмуш тарзи, кундалик ҳаёти, ҳатто, сиёсий фаолияти билан чамбарчас боғлиқлиги кейинчалик уларнинг бадий тафаккури ҳамда адабиётига поэтик образ сифатида кириб келишига сабаб бўлган. Шу йўсинда май мажлисларининг доимий иштирокчиси соқий ҳам май воситаси билан кўпгина халқлар ҳаёти, руҳий-психик оламига алоқадорлик касб этиб келган. Бу соқий сўзи этимологияси ҳамда ушбу сўз ҳақида изоҳли ва энциклопедик луғатларда берилган изоҳларда ҳам ўз аксини топган.

¹ Арасту. Поэтика. Ахлоки кабир. Риторика. – Тошкент: Янги аср авлоди. 2011. – Б.20.

² Асадов М. Ўзбек мумтоз шеърлятида риндона маъно ва лирик қаҳрамон характери: Филол. фан. фалс. д-ри. ...дисс. – Тошкент, 2017. – Б.22.

³ Русанов М. Красота в вине. Поэтика винопития в санскритской литературе // Вестник РГГУ, 2011. – N 2 (63). С. 93-94.

⁴ Асадов М. Ўзбек мумтоз шеърлятида риндона маъно ва лирик қаҳрамон характери: Филол. фан. фалс. д-ри. ...дисс. – Тошкент, 2017. – Б.22.

Ўзбек тилининг изоҳли луғатида соқий сўзига шундай таъриф берилади: “СОҚИЙ [а. ساقى – май, шароб қуювчи] Май қуювчи, косагул”¹. Ўзбекистон Республикасининг Миллий энциклопедиясидаги изоҳ эса қуйидагича: “СОҚИЙ (форс.) – қ. Косагул”²; “КОСАГУЛ, соқий – тўй, зиёфат (базм)да жўралар (давра)га май (ичимлик) қуйиб узатувчи киши. К. бундан ташқари, ўзининг ёқимли муомаласи ва ширинсуханлиги билан жўраларни хурсанд қилиш, базмга завқ ва файз киритиши ҳам лозим. Баъзан жўраларга қадаҳ узатганда, К. махсус куй билан бадий парчалар (“Алёр”) айтади”³.

Юқоридаги ҳар икки изоҳда умумий ва фарқли жиҳатлар кўзга ташланади. Умумий жиҳат шуки, мазкур луғатларда бу сўзнинг маъноси “май қуювчи”, “косагул” сифатида изоҳланади. Соқий сўзининг “май қуювчи” бирикмаси билан изоҳланиши табиий ҳол. Бироқ, бизнингча, луғатларда “косагул” сўзини унга тўғридан тўғри синоним сифатида қўллаш луғатчилик қонуниятларига тўла мувофиқ эмас. Чунки бу сўзлар фақат бадий матн ичидагина шартли равишда маънодошлик ҳосил қилади. Масалан, бадий матнда “ой” сўзи “қиз” сўзи билан шартли синоним (истиора) кўринишида қўлланиши мумкин. Бироқ луғатда бу икки сўзни синоним сифатида ёнма ён қўйиш мумкин бўлмаганидек, соқий билан косагулни ҳам бир маънода келтириш мақсадга мувофиқ эмас. Бу ҳолат “Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ”да “косагул” сўзига берилган таърифга эътибор қаратилганда яққол ойдинлашади. Луғатга кўра, “КОСАГУЛ [کاسه گل] 1. Гули садбарги баргҳояш калон-калон. 2. *мач*. Соқии нишасти шаробнӯшӣ, соқии базм”⁴. Демак, косагул ўз маъносида “барглари катта-катта юзбаргли гул”, кўчма маънода қўллангандагина “базм соқийси” маъносини беради. Шунинг учун ҳам “Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ”да соқий сўзига изоҳ берилганда

¹ Ўзбек тилининг изоҳли луғати: 80000 дан ортиқ сўз ва сўз бирикмаси. III жилд. Таҳрир хайъати: Т.Мирзаев (раҳбар) ва бошқ.; ЎЗР ФА Тил ва адабиёт институти. – Тошкент: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2006. – Б. 561.

² Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 8-жилд. Таҳрир хайъати: А.Азизхўжаев, М.Аминов, Т.Даминов ва б.; – Тошкент: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2004. – Б. 31.

³ Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 5-жилд. Таҳрир хайъати: М.Аминов, Т.Даминов, Т.Долимов ва б.; – Тошкент: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2003. – Б. 49.

⁴ Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ. Иборат аз ду чилд. Чилди I. – Душанбе: Пажӯҳишгоҳи забон ва адабиёти Рӯдакӣ, с. 2008, – С. 627.

“косагул” унга синоним сифатида келтирилмайди. Шундай экан, луғатларимизда соқий сўзини изоҳлашда “косагул”ни эмас, балки эски ўзбек тилидаги “аёқчи” лафзини қўллаш ўринли бўлади. Чунки бу сўз соқийга оид ўз ва кўчма маъноларнинг барчасига мувофиқ тушишига Навоий ижоди яққол далилдир. Масалан,

Муғанний бир навое туз, Навоий наъмае кўргуз,

Аёқчи, томса тут, тўққузки Доройи жаҳон келди (1/612).

Ториқтим хонақаҳдин, хуштурур майхонаким, анда

Аёқчи жоми май тутгай, муғанний наъма соз эткай (3/618).

Ушбу байтларда аёқчи ўз ва мажозий, яъни диний-тасаввуфий маънолари билан ҳам соқий сўзига тўлиқ маънодошлик касб эта олишини кўриш мумкин.

Ҳар икки луғатда ушбу сўзнинг берилишига доир тафовутлар хусусида айтиш мумкинки, биринчидан, изоҳли луғатда соқий калимаси арабча, энциклопедик луғатда эса форсча сўз сифатида кўрсатилган. Иккинчидан, энциклопедик луғатда соқийнинг баъзи сифатлари ҳамда вазифалари ҳам санаб ўтилади.

Аввало, дастлабки тафовут хусусида. Соқий икки манбада икки хил, яъни арабча ва форсча сўз сифатида кўрсатилмоқда. Бундан ташқари, ушбу сўз халқ оғзаки ижодида “соқи” шаклида қўлланади ва у баъзи илмий манбаларда туркий сўз сифатида изоҳланади¹.

Фольклоршунос Ш.Турдимов ҳам соқийликни туркий халқларнинг бахшилик, шомонлик каби кўҳна мифологик тасаввур ва ишонч-эътиқодлари билан боғлаб, *соқи* сўзининг бугун унутилган бир маъноси *руҳоний* сўзига мос келиши, “Гўрўғли” дostonларидаги майхонани – ибодат жойи, соқини эса ибодатни бошқарувчи руҳоний шахс сифатида англаш ўринли эканини таъкидлайди².

¹ Назаров Н. Лақайлар: диалектология ва фразеология. – Тошкент, 2010. – Б. 222.

² Турдимов Ш. Ҳикмат хазинаси. – Тошкент: “O‘zbekiston” НМИУ, 2016. – Б. 162-163.

Адабиётшунос М.Асадовнинг Ш.Турдимов тадқиқотларига таянган ҳолда маълумот беришича, бия қадимги туркийларда муқаддас ҳисобланиб, уни фақат *соқи*, *соқичи* деб аталувчи ибодатхона коҳини соғиши мумкин бўлган. Соқи муқаддас биядан муқаддас сутни соғиб, ундан қимиз тайёрлаган ва кишиларга қуйиб берган¹. Ушбу маълумот соқий сўзининг келиб чиқиш илдизи айнан *созмоқ* феъли билан алоқадор бўлиши мумкинлигига ишора қилади. Ҳақиқатан, эски туркий тилдаги “*سيق*” (сиқ – сиқмоқ)², “*سقين*” (сақин – тортмоқ)³ каби бир канча сўзларда *созмоқ* ҳамда *соқий* сўзлари билан мазмуний алоқадорлик сезилади. Шунингдек, бу сўзлар соқийнинг араб тилидаги турли формалари билан омонимлик ҳосил қилади. Бу эса соқий сўзининг туркийча бўлиши мумкинлиги хусусида баъзи фаразларни ўртага ташлаши табиий. Демак, мазкур манбаларга таянган ҳолда, бир сўзнинг келиб чиқиш тарихини уч тил билан боғлаш мумкин. Шундай бўлса-да, бу сўзнинг асли арабча экани ҳақиқатга яқин. Чунки “Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ”да ҳам унга “СОҚЙ [а. *ساقى*] 1. *кит.* обдеҳ. 2. *майкаш, шаробкаш*” дея изоҳ берилган⁴. Қолаверса, Ботирбек Ҳасан томонидан тузилган “Арабча-ўзбекча бошланғич луғат”да бу сўз “ичирмоқ”, “суғормоқ” маъноларини берувчи арабча *сақа* сўзидан келиб чиққанини кўриш мумкин⁵. Шунингдек, таниқли тилшунос олим Шавкат Раҳматуллаев томонидан тузилган “Ўзбек тилининг этимологик луғати”да ҳам “бу арабча сўз **sa:q(in)** шаклига эга; ўзбек тилида чўзиқ **а** унлиси **о** унлисига, **і** унлиси **ий** товушига алмаштирилиб, сўз охиридаги **n** қисмини ташлаб қабул қилинган: **sa:qin** – **соқий** кўпмаъноли **saqa:** феълининг “ичирди” маъноси билан ҳосил қилинган **I** боб аниқ нисбат сифатдоши бўлиб, асли *ичирувчи* маъносини англатади, кейинчалик “май қуювчи”, “косагул” маъносини англатиш учун

¹ Асадов М.Х. Ўзбек мумтоз адабиётида соқийнома (генезиси, тараққиёт босқичлари, поэтик хусусиятлари): Филол.фандок. ...дисс. – Тошкент, 2020. – Б. 59.

² Кошғарий М. Девону луғотит турк. 3 томлик. – Тошкент: Фан, 1963. Т.1. Б. 26.

³ Адиб Аҳмад Югнакий. Ҳибату-л-хақойиқ // Қосимжон Содиков транскрипцияси, талқини ва таҳлилида. – Тошкент: Akademnashr. 2019. – Б. 128.

⁴ Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ. Иборат аз ду чилд. Чилди II. – Душанбе: Пажӯҳишгоҳи забон ва адабиёти Рӯдакӣ, с. 2008, – С. 259.

⁵ Ҳасан Б. Арабча-ўзбекча бошланғич луғат. – Тошкент: Мовароуннахр. – Б. 308.

ишлатилган” дейилади ¹. Олимнинг ушбу изоҳи соқий сўзининг форсий ёки туркий эмас, балки арабча эканини яна бир бор тасдиқлайди.

Фольклоршунос Ш.Турдимов соқийни шомонлик билан боғласа-да, унинг Соқибулбул образи ҳақида мулоҳаза юритаётиб, дostonдан келтирган ушбу иқтибосининг ўзиёқ мазкур қарашни бироз инкор қилади: “Бу ўринда Гўрўғлибекни чилтанларга танитган Ҳазрати Хизр: “Бизнинг фарзанд ўтиришда таълим олсин, сипоҳигарчиликни ўргансин, деди. Шунда чилтанлар қур тортиб, тиз букиб ўтирдилар. Ана шунда Соқибулбул чилтан май сузиб, пир айтган соқи эди. Женгди туриб, ўртаға кириб, шароби антахурни тахлаб, жомини қўлга олиб, созни чертиб, сўзини айтаётир”². Dostonдан келтирилган ушбу иқтибосда қўлланган “Ҳазрати Хизр”, “шароби антахур” (аслида “шаробан тахуро” бўлиши керак – А.О.) каби тушунчалардан соқийнинг шомонлик эмас, балки Ислom ва араб тили билан боғлиқлиги яққол англашилади. Сабаби манбаларда Хизрнинг ислom дини келишидан олдин ўтган пайғамбарлардан бири экани ҳамда унинг тўлақонли образ сифатида ислom мифологияси бадий анъаналари заминиди шаклланигани айтилса ³, “шаробан тахуро” тўғрисида “Қуръонда зикр қилинган ва мўминларга жаннатда улашиладиган шароб. Шайх Акбарободийнинг “Нодиру-л-меърож” асарида ёзилишича, мўминлар жаннатда шаробан тахуродан ичсалар, Аллоҳ таолонинг беназир ва беқиёс дийдорига мушарраф бўлар эканлар”, дейилади (1/780).

Адабиётшунос М.Асадов ҳам тадқиқотларида қатор олимлар фикрларига таянган ҳолда бу сўз тўғрисида “соқий калимаси ҳам арабча *саққо* сўзидан ҳосил қилинган бўлиб, мешкоблик қилиш маъносини англатган. Турк олими Т.Ўнайнинг кўрсатишича, дастлаб диний маросимларда (айниқса, муҳаррам ойи байрамида) халққа сув тарқатиб, тўпланган пулни хайрия ишларига сарфлаган кишиларни саққолардан

¹ Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати. 3 жилдлик.– Тошкент: Университет, 2003. Ж.2. Б. 391.

² Турдимов Ш. Соқибулбул образи хусусида мулоҳазалар // Ўзбек фольклоршунослиги масалалари. III китоб. – Тошкент: Фан, 2010. – Б. 167-173.

³ “Алишер Навоий: қомусий луғат” / Масъул муҳаррир: Ш.Сирожиiddинов. 2 жилдлик.– Тошкент: Sharq, 2016. Ж.2. Б. 111.

фарқлаш учун уларга соқий номи берилган. Аста-секин соқий дейилганда сув ва шароб улашувчилар назарда тутилган. Дастлаб мешкоб мазмунини ифодалаган соқий хамриятларда шаробхўрлик базмларида хизмат қилувчи, хатто султонларнинг айш-ишрат мажлисларини бошқарувчи киши сиймосини акс эттирган”, дейди¹.

Турк олими Ўзлем Чайилдак соқий сўзи М.Осимнинг олти жилдлик “Қомусул-Муҳит таржимаси” луғатида “суғорди” маъносида қўлланувчи арабча сўз; Шамсиддин Сомийнинг “Қомус-и Туркий”сида “сув берувчи, сув таркатувчи; базмда шароб ёки бошқа ичимликларни қадахларга қуйиб таркатган ва қадахни узатувчи киши”; Ф.Девеллиўғлунинг “Усмонлича-туркча энциклопедик луғат”ида эса “майхона хизматчиси”, дея изоҳланиши хусусида гувоҳлик беради². *Соқий* сўзи этимологиясига доир қанчалик хилма-хил қарашлар бўлмасин, муҳим бир хулоса келиб чиқади. Яъни соқий ҳар учала халқ – араблар, форслар ва туркийларнинг ижтимоий-маданий, маънавий ҳаёти билан чамбарчас боғлиқ. Демак, дастлабки фарқли жиҳат юзасидан келтирилган манбаларга таяниб, соқий сўзининг форсча ёки туркийча эмас, балки арабча сўз экани хусусида қатъий хулосага келиш мумкин. Бу эса соқийнинг поэтик образ сифатида бадиий адабиётга кириб келиши, яъни негизи қадимги дунё халқлари, хусусан, араб шеъриятида соқий ва май мажлислари тавсифланган, шунингдек, май, қадах, майфуруш ва соқий каби турғун тимсолларга эга хамрия(т)лар билан узвий боғлиқ эканини англатади.

Энди энциклопедик ва изоҳли луғатларимизда *соқий* сўзининг берилиши билан боғлиқ иккинчи тафовут хусусида. Бу фарқланишни, аввало, ҳар бир луғатнинг хос хусусиятлари билан изоҳлаш мумкин. Энциклопедик луғатнинг талабларидан келиб чиққан ҳолда унда соқийнинг ижтимоий вазифалари билан боғлиқ баъзи муҳим ҳолатларга эътибор қаратилган. Айниқса, унинг махсус куй билан бадиий парчалар (“Алёр”) айтиши

¹ Асадов М. Ўзбек мумтоз шеъриятида риндона маъно ва лирик қахрамон характери: Филол. фан. бўйича фалс. д-ри. ...дисс. – Тошкент, 2017. – Б.14.

² Çayildak Ö. Klasik türk edebiyatında saki-nameler: Doktora tezi. – Malatiya, 2018. – S.1.

характерли. Чунки соқийнинг бу хусусияти унинг маъновий қатламини янада кенгайтиради ҳамда унинг халқ оғзаки ижодидаги *соқи* сўзи билан алоқадор эканига ишора қилади. Энциклопедик луғатда соқи лафзи шундай изоҳланган: “СОҚИ – Жанубий Тожикистонда яшовчи ўзбеклар (лақай уруғи) орасида дўмбира жўрлигида куйловчи дostonчилар шу ном билан юритилади (яна қ. Бахши)”¹. Лақайларда бахшининг *соқи* дейилишини уларнинг лексикасини атрофлича ўрганган Н.Назаров ҳам тасдиқлайди. Унинг тадқиқотларида соқиларнинг “дўмбира билан терма ва дostonларни айтувчи киши, бахши” экани, “белбевбайлав” номли махсус маросими борлиги, соқилик элнинг вақтини хўш қилиб, дуосини олиб юрадиган савоб иш экани, бойлар ўтовларда зиёфат қилиб, соқиларни чақириши, соқи бобонинг кишиларниқига қўниб юриши айтилади². Фольклоршуносларимиз М.Қодиров, Ш.Қаҳҳоровалар ҳам соқи сўзини бахшининг синоними сифатида баҳолайдилар. Жумладан, М.Қодиров Гўрўғли туркумидаги дostonларда соқий тимсолини гавдалантирган Соқибулбулнинг кўп соҳаларни ва маҳорат сирларини эгаллаган диапозони кенг, палитраси бой моҳир санъаткор, созанда, хонанда, бахши ва шоир, актёрлик ва импровизаторлик қобилиятига эга киши, корфармон, аскиячи ва масхарабоз сифатида намоён бўлишини қайд этади³.

Ш.Қаҳҳорова эса республикаимизнинг турли жойларида бахшиларнинг *соқи* деб аталишини таъкидлаб, уларнинг булбул, лочин, чечан, сўз деҳқони, билгир, ҳофиз, созанда, суҳанвар, оҳангар, нағмагар, жуйрук, сакрак каби сифатлашларга эга экани ҳақида маълумот беради⁴. Соқининг XIV асргача асосан “устоз, мураббий, муаллим, табиб, шифокор” маъноларини англатган *бахши* атамаси билан маънодош эканига диққат қаратсак, олимларимиз томонидан берилган бу тавсифлар халқ оғзаки ижодидаги соқи образи

¹ Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 8-жилд. Таҳрир ҳайъати: А.Азизхўжаев, М.Аминов, Т.Даминов ва б.; – Тошкент: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2004. – Б.31.

² Назаров Н. Лақайлар: диалектология ва фразеология. Тошкент. 2010. – 468 б.

³ Қодиров М. Соқибулбул образининг талқини // Пўлкан шоир. – Тошкент: Фан, 1976. – Б. 120-127.

⁴ Қаҳҳорова Ш. Эпик анъана ва “Оллоназар Олчинбек” достони. – Тошкент: Мухаррир, 2010. – Б. 7.

сиймосини кўз ўнгимизда гавдалантиришга ёрдам беради. Унинг образ сифатида шаклланиши ва мазмуний тараққиётини кўрсатиб туради.

Фольклоршунослигимизда қилинган ишлар ёзма адабиётимиздаги соқий образи сиймосини ҳам очиб берувчи, унинг ботиний ва зоҳирий хоссаларини кўрсатиб турувчи белгилар, сифатларни махсус тадқиқотлар натижасида аниқлашимиз мумкинлиги, аммо бу адабиётшунослигимиздаги долзарб масалалардан бири бўлиб келгани хусусида хулосалар беради.

Соқий сўзига энциклопедик луғатда келтирилган изоҳлар шуни кўрсатадики, ушбу сўз халқ оғзаки ижоди билан узвий алоқадор. Ёзма адабиётнинг тамали бўлган халқ оғзаки ижоди эса мумтоз адабиётимиз тарихидаги анъанавий поэтик образлардан бири бўлган соқий образи мазмуний имкониятларининг бойишидаги омиллардан бири бўлган.

Соқий тушунчасининг поэтик образ сифатида шаклланиш жараёнида Шарқ бадий тафаккури тадрижга катта таъсир кўрсатган таъбирномаларнинг ҳам ўзига хос ўрни бор. Фольклоршунос Ж.Эшонкул таъкидлаганидек, “Инсоният тафаккури тарихини маълум бир маънода туш ҳодисасига муносабатлар тарихи сифатида баҳолаш мумкин”¹. Шундай экан, ўрта асрлар Шарқининг машҳур таъбирномаларида соқий сўзига берилган изоҳларни кузатиш орқали ҳам Шарқ халқларининг руҳий дунёси, маданияти тарихи, тафаккур тарзида соқий тушунчасининг ўрни ҳамда унинг бадий адабиётда поэтик образ сифатида шаклланишидаги маълум бир босқич хусусида тасаввурга эга бўлиш мумкин.

Бу борада машҳур тобеъинлардан бўлган муаббир Муҳаммад ибн Сирин(653 – 729)нинг “Тушлар таъбирномаси” китоби муҳим манба бўла олади. Асарда “саққо” (سقاء) сўзи “мешкобчи, сув тарқатувчи” маъносида қўлланиб, тушга кирган саққо диёнатли ва тақводор, худди олим ва воиз каби гўзал хулқлар ва дин соҳиби сифатида таъбир этилган².

¹ Эшонкул Ж. Ўзбек фольклорида туш ва унинг бадий талкини. – Тошкент: Фан. 2011. – Б. 5.

² Муҳаммад ибн Сирин. Тушлар таъбирномаси (арабчадан тарж. Нодирбек Набижон ўғли). – Тошкент: Тошкент ислом университети, 2014. – Б. 239-240.

Кейинчалик яна бир машхур муаббир Имом Нобулсий (вафоти 1731 й.) Ибн Сириннинг фикрларини ривожлантирди. Нобулсийга кўра, тушдаги соқий яхшилик ва тақво соҳиби, калбларга шифо элтувчи, ҳикмати ила кўнгилларни ишғол этувчи, инсонлар орасида хайр уруғини сочиб юргувчига далолатдир¹.

Ибн Сириннинг соқийни тақводор, дин соҳиби сифатида рамзлаштиришини кейинчалик бадий адабиётда бу образнинг “илоҳий маърифат улашувчи пири комил” маъносига эга бўлишидаги дастлабки босқич сифатида баҳолаш мумкин. Бундан ташқари, Ибн Сириннинг саққога берган таърифида тушга кирган дарё – султон, ундан сув олувчи соқий – султонга яқин киши, идишдаги сув – тўпланган мол сифатида таъбир қилинади. Сувни ичувчига эса султонга яқин кишидан мол етиши таъкидланади². Албатта, бундай рамзлашувлар бадий адабиётга таъсир ўтказмай қолиши мумкин эмас эди. Жумладан, тасаввуф адабиётининг асосий образларидан бири – соқийни Ҳаққа етиш маърифатини ҳосил қилган пири комил, қадахдаги майни илоҳий ишқ ва маърифат майи, май ичкувчини эса Ҳаққа яқин бўлган пири комилдан файз етган киши сифатида талқин қилиш Ибн Сириннинг юқоридаги талқинлари билан жуда ўхшаш бўлиб, соқий образининг тарихий илдизи таъбирномалар билан туташ эканига ишора қилади.

Таъбирномалар ва бадий адабиёт намуналари ўртасидаги бундай муштараклик туркий адабиётнинг ёрқин намуналаридан бири – “Қисаси Рабғузий”да ҳам яққол кўзга ташланади. Мазкур асардаги соқий, яъни аёқчи образи тақдири бевосита туш таъбирлари ва тарихдаги энг буюк муаббир Юсуф алайҳиссалом билан туташади. Қолаверса, асарда аёқчи образи билан боғлиқ бир неча жиҳатлар борки, улар Ибн Сириннинг соқийга муносабати билан жуда ўхшаш. Масалан, Ибн Сирин соқийни султонга яқин, мавқеий баланд киши ўлароқ таъбир қилганидек, “Қисаси Рабғузий”даги аёқчи ҳам

¹ Кўрсатилган китоб. – Б. 240.

² Кўрсатилган китоб. – Б. 239.

Мисрда подшоҳга энг яқин ва ундан кейин мавқеи энг улуғ бўлган олти киши(вазир, ҳожиб, хозин, аёқчи, ақтачи, бовурчи)дан биридир¹.

Юқоридагилардан маълум бўладики, соқий тушунчасининг поэтик образ сифатидаги такомили маълум даражада таъбирномалар билан ҳам алоқадор.

Айтиш жоизки, соқий образининг поэтик такомилида тасаввуф таълимотининг таъсири бекиёс. Шарқда тасаввуф таълимоти вужудга келгач, тасаввуф адабиёти ҳам пайдо бўлди. “VIII – XI асрларда Робия Адавия, Мансур Халлож сингари улуғ сўфийлар ижоди билан бошланган сўфиёна ашъор X – XII асрларга келиб улкан бир адабиётга айланди”². Тасаввуф адабиётининг вакиллари дастлаб ўзларигача мавжуд бўлган поэтик образларга янги мазмун ва ғоя юклادилар, яъни уларнинг моҳиятини янада чуқурлаштириб юбордилар. Кейинчалик эса янгидан янги образларни адабиётга олиб кирдилар. Соқий образи ҳам бу жараёндан четда қолгани йўқ. Чунки соқий тушунчаси сўфийлар турмуш тарзи билан узвий боғлиқ эди.

Тасаввуф амалиётида соқийлик муршид томонидан муридни тарбиялаш, камолга етказиш учун унга юкланадиган вазифалардан ҳисобланган. Хусусан, бектошийлик ва мавлавийлик тариқатларида ҳам соқийлик муҳим вазифалардан бири бўлган. Бектошийликка кўра, соқий тариқатга кириш маросими охирида шарбат тарқатади. Чап қўлига кўза ва ўнг қўлига қадахни олиб, шайхдан бошлаб ҳамманинг олдига келади. Чап тиззасини ерга қўяди, қадахга озгина шарбат қўйиб, “Сақоҳум ё Ҳусайн” деб қадахни беради. Ичувчи киши шарбатни ичиб бўлгач, “Саломуллоҳи алаъл-Ҳусайн, лаънатуллоҳи ала қотили-л-Ҳусайн” (Ҳазрат Ҳусайнга Оллоҳнинг саломи; унинг қотилига Оллоҳнинг лаънати бўлсин – А.О.), дейди ва охирида соқийнинг ўзи ҳам шарбат ичади. Мавлавийликда эса чиллага кирмоқчи бўлган киши даргоҳдаги чиллахонада ўтиради. Бу ерда ўтирган одам уч кун

¹ Рабғузий. Қисаси Рабғузий. II китоб. – Тошкент: Ёзувчи, 1990. К.1. Б. 129.

² Комилов Н. Тасаввуф. – Тошкент: Мовароуннаҳр – Ўзбекистон. 2009. – Б. 139.

гапирмайди, дарвешлар хизматида бўлади, намоз ўқийди, керак бўлмаганда ўрнидан кимирламайди... У ўтирган ер саққо ўрни деб аталади¹.

Ўрта асрларда Хуросон ва Мовароуннаҳрда нақшбандия тариқати аҳллари орасида ҳам саққолар, яъни сув тарқатувчилар мартабаси баланд кишилар бўлган. Ҳатто ушбу тариқат шайхлари силсиласининг Ҳазрати Муҳаммад мустафо (с.а.в.) ва Абу Бакр Сиддиқ (р.а.)дан кейинги, яъни учинчи вакили Салмон Форсий (р.а.)² саққолик касбининг пири ҳисобланганлар. Алишер Навоийнинг яқин дўсти ва мухлиси бўлган Ҳусайн Воиз Кошифий (1442/46 – 1505) бу ҳақда “Футувватномаи султоний” асарининг “Саққо (мешкобчи)лар ҳақида” деб номланган қисмида шундай дейди: “Билгилким, саққолар ҳам маддоҳларга кирадилар. Бироқ саққолар ғоят мўътабар кишилардир ва уларнинг рутбаси улуғдир. Ва баъзилар саққолик касбининг пирини Салмон Форсий дебдурлар. Негаки, Салмон Форсий доимо елкасида меш билан одамларнинг уйига сув ташиган, шу боис бу ривоят дурустдир. Шайх Саъдий ҳам саққоларни ҳаёт бағишловчи мардлар деганлар”³.

Тариқат аҳли орасида соқий *гўянда* истилоҳи билан ҳам юритилган. Соқийлар Кошифий айтганидек, давраларда нафақат сув тарқатувчилик ва маддоҳлик, балки хонандалик ҳам қилишган. Бундан ташқари, баъзи соқийлар маънавий суҳбатлар вақтида қаттиқ ва баланд овозда ҳаяжон билан бақириб, даврани қизитиш вазифасини ҳам бажаришган. Жумладан, “Насойиму-л-муҳаббат”да тариқат вакилларида бўлган Дарвеш Баҳлул алайҳир-рахмаҳ ҳақида шундай дейилади: “Ваъз мажлисида хонандалик ва гўяндалик ва самоъ суҳбатида бетаҳаммуллуғлар қилиб, азим сайҳалар ва саъқалар тортар эрди” (10/455). Навоий мазкур асарида Саққо номи билан шуҳрат топган Валид бин Абдуллоҳ, Абубакр, Али бин Шуъайб каби шайхлар ҳақида маълумотлар берадики, улар ҳам мешкоблик билан

¹ Aynî. Sâkînâme (Hazırlayan: Mehmet Arslan), – İstanbul: Kitabevi. 2003. – S. 15.

² Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. Нақшбандия: вазифалар, зикрлар. – Тошкент: “HILOL-NASHR” нашриёти, 2019. – Б. 21.

³ Ҳусайн Воиз Кошифий. Футувватномаи султоний. – Тошкент: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2011. – Б. 92-93.

шуғулланишгани учун шу ном билан машхур бўлишган¹. Навоийнинг маълумот беришича, Шайх Муслиҳиддин Саъдий ҳам “Байту-л-муқаддасда ва Шом билодида саққолик қилиб, элга сув берур эрди” (10/470).

Узоқ даврлар мобайнида тасаввуф амалиётида соқийликнинг ўзига хос одоблари (маданияти) ҳам шакллана борган. Хусусан, Кошифий соқий ўзини жисман ва қалбан қандай тутиши, соқийлик қилганда нималарга риоя қилиши кераклиги ҳақида батафсил тўхталади: “Агар саққоларнинг одоби нечта, деб сўрасалар, ўнта деб айтгил. Аввал шуки, саққолик билан шуғулланувчи одам пок бўлиши керак, зеро фақат покиза киши бу касбни қила олади. Иккинчидан, маънавий жиҳатдан қалби пок бўлсин. Учинчидан, сувни улашаётганда ўнг қўлдан бошласин. Тўртинчидан, одамларга ҳалол ва тоза сувдан келтириб тарқатсин. Олтинчидан, саққолиги учун ҳақ талаб қилмасин, чунки бу таъмагирликка киради. Балки тавозеъ билан беминнат хизмат қилсин... Саққизинчидан, бирор бир йиғилишга ижозатсиз кириб бормасин ва умуман даъват қилинмаган ўтиришларга бормасин. Аммо борилиши жоиз бўлган оммавий йиғинларга бориши керак. Тўққизинчидан, ўз касбдошларига ҳасад қилмасин ва агар саққолардан бирининг иши ривож топса, бундан фақат хурсанд бўлсин. Ўнинчидан, ўз ишини севсин ва барча икир-чикиригача яхши билсин”². Қолаверса, алломага кўра, сув ичиш одобларидан яна бири – тариқат аҳли йиғинининг соқийси бўлган киши сувни ҳаммадан кейин ичиши кераклигидир³. Шу тариқа тасаввуф амалиётида мавжуд бўлган соқийлик аста-секин тасаввуф адабиётида ҳам ўз тажассумини топа борган.

Шу ўринда муҳим бир жиҳат англашилади, яъни соқий образи дунё халқларининг Шарқда тасаввуф таълимоти вужудга келгунига қадар мавжуд бўлган адабиётида май образи таъсирида шаклланган, майга ёндош образ сифатида кўзга ташланса, тасаввуф адабиётида эса бевосита тасаввуф амалиёти таъсирида юзага чиққан мустақил образ сифатида намоён бўлади.

¹ “Алишер Навоий: қомусий луғат” / Масъул муҳаррир: Ш.Сироҷиддинов. 2 жилдлик. – Тошкент: Sharq, 2016. Ж.1. Б. 505.

² Хусайн Воиз Кошифий. Футувватномаи султоний. – Тошкент: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2011. – Б. 92-93.

³ Кўрсатилган китоб. – Б.72.

Тасаввуф адабиётида соқий образининг мазмун-моҳияти янада кенгая борди. Н.Комиловнинг келтиришича, соқий тасаввуф шеърлятида яқин дўст, маъшуқа, пири комил, Парвардигор, Пайғамбар(Мухаммад а. – А.О.)ни англаган¹. Алишер Навоий асарлари учун тузилган қомусий луғатдаги изох ҳам бундан деярли фарқ қилмайди. Унга кўра, “СОҚИЙ – Майхона ва майхўрлик базмида май қуёвчи киши; косагул. Ирфон тилида Мутлақ файз улашувчи Зот – Худо, Кавсар соқийси – пайғамбар Мухаммад (с.а.в.), маърифат майини тарқатувчи пири комил”².

Турк олимлари С.Улудағ ҳамда А.Жабажиўғлуларга кўра, луғавий жихатдан “сув бериш, суғориш, ичимлик қуйиш” маъноларини берувчи соқий усмонли турк шеърляти намуналарида мажозан файзи мутлақ, бутун файз ва севгининг асоси бўлган Оллоҳ, муршиди комил, пири тариқатни билдиради³.

Ўзбек мумтоз шеърляти намуналари диққат билан текширилса, соқий образининг маъно қамрови, поэтик имконияти луғатларда келтирилганидан кўра анча кенг эканини кўриш мумкин. Бу хусусда кейинги фаслларда батафсил тўхталамиз.

Юқоридагилардан шундай хулоса қилиш мумкинки, соқий май воситаси, шунингдек, дунё динлари орқали кўплаб халқлар ҳаёти билан чамбарчас боғлиқ бўлса-да, ушбу атама дастлаб араб тилида пайдо бўлиб, араб хамрия(т)ларида образ сифатида шаклланди. Улар орқали Шарқ, жумладан форс-тожик адабиётига кириб келди. Бу адабиётда яратилган юзлаб соқийномаларда таянч образлардан бири вазифасини ўтади. Унинг поэтик образ сифатида маъно имкониятлари кенгайишида туркий халқлар фольклори, таъбирномалар, қолаверса, тасаввуф амалиёти натижасида пайдо бўлган тасаввуф адабиёти ҳам катта таъсир кўрсатган.

¹ Комилов Н. Тасаввуф. – Тошкент: Мавороуннаҳр-Ўзбекистон, 2009. – Б.147; Комилов Н. Маънолар оламига сафар. – Тошкент: Тамаддун, 2012. – Б. 12.

² “Алишер Навоий: қомусий луғат” / Масъул муҳаррир: Ш.Сирожиiddинов. 2 жилдлик. – Тошкент: Sharq, 2016. Ж.1. Б. 518.

³ Uludağ S. Tasavvuf terimleri sözlüğü. – İstanbul: Marifet Yayinlari, 1995. – S. 450.; Ethem Cebecioğlu. Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü. – İstanbul: Ağaç kitabevi yayınlari, 2009.

1.2. § Соқий образининг тадрижий такомили

Соқий тушунчасининг поэтик образ сифатида шаклланиши, маълум ғоявий-бадий вазифа бажариши ҳамда мажозий такомил тадрижининг Навоийгача бўлган туркий шеърятда ҳам ўзига хос тарихий илдизлари мавжуд. Бу жараёнга тасаввуф таълимоти жуда катта таъсир кўрсатди. Афсуски, “Собиқ шўро давлати динга қарши курашни авж олдиргандан сўнг тасаввуфий ҳаёт тажрибасига чек қўйилиб, сўфийлик адабиётини холис ўрганиш ҳам тақиқланган эди”¹. Натижада ўзбек халқи узок йиллар давомида улуғ адибларимиздан маънавий мерос бўлиб келаётган кўп асрлик мумтоз асарларимизнинг диний-тасаввуфий, адабий-ирфоний қирралари, уларнинг тарихий хизматлари хусусида баҳс юритишдан маҳрум этилди. Ёки бу мавзуларда сўз юритилганда ҳам танқидий ёндашилди ва уларга нисбатан тўғри, холисона баҳо берилмади. Мустақиллик шарофати билан ўзбек адабиёти тарихидаги минглаб манбаларга кенг ва чуқур ёндашиш ҳамда улардаги дин, тасаввуф билан боғлиқ барча жиҳатларга атрофлича муносабат билдириш имконияти пайдо бўлди. Шу сабабли бугун диний-тасаввуфий таҳлил адабий метод даражасига юксалиб, мумтоз асарларимиз, улардаги образлар тизими таҳлили, тадқиқига янгича ёндашув адабий эҳтиёжга айланиб бормоқда. Қолаверса, адабиётшунос Н.Шодмонов таъкидлаганидек, “Бугунги адабиётшунослик учун эскирган сиёсатнинг ғояларига эмас, балки сўз санъатининг имкониятлари, ижодкор тафаккур олами даражасини аниқлашга эътибор қаратиш муҳимдир”².

Аҳмад Яссавий. Шубҳасиз, адабиётимиз тарихининг энг йирик вакилларида бири Аҳмад Яссавийдир. “Навоий шеърятини яхши тушуниш учун Яссавий ҳикматларидаги ғоя ва поэтик образларнинг тарихи ва

¹ Ҳикматлар куллийети / Аҳмад Яссавий. Ҳикматлар / Сулаймон Боқирғоний; Масъул муҳаррирлар: Ҳаққул И., Очилов Э. – Тошкент: O‘zbekiston, 2011. – Б.3. (Бундан кейин ушбу нашрга мурожаат қилинганда саҳифаси қавс ичида кўрсатилади. – А.О.)

² Шодмонов Н. “Шоҳиду-л-иқбол” – адабий манба. – Тошкент: Фан. 2009. – Б. 46.

мундарижасини ҳам яхши билиш лозим”¹. Шундай экан, Яссавий ижодида ҳам соқий ва унга боғлиқ образлар чуқур тадқиқ этилиши керак.

Ҳикматларда соқий образи пири муғон, журъа, чоғир, шароб, тахуро, май, майхона, ваҳдат майи, майи жонбахш, шавқ шароби, муҳаббат шароби, сир шароби, Ҳавзи Кавсар шароби, бақолик шароби, ишқ шароби, ваҳдат хуми, муҳаббат жоми, жоми шароб қабилар билан алоқадорликда қўлланади. Ўзига хос сифатлашлар орқали берилган бу поэтик образлар воситасида шоир ўзининг диний, тасаввуфий, ахлоқий қарашларини баён эта боради. Жумладан, Яссавий қуйидаги байтда шароб образи инсонларни қаноатли бўлишга чакиради. Қаноат бобида ўзини намуна сифатида кўрсатиб, шавқ шаробини қаноат билан ичганлигини айтади:

*Ризқу рўзи ҳар на берса, қонёъ бўлғил,
Қонёъ бўлуб, шавқ шаробин ичтим мано (9).*

Шавқ тасаввуфда Ҳақ ва солиқ ўртасидаги яқинликнинг кучайиши, иштиёқ ва истак ғалабасидан қалбнинг сурурга тўлишидир. Шароб эса комил инсонлар насибаси бўлиб, тариқат ниҳоясида муяссар бўлади. Шароб муҳаббат мастлиги ва Ҳақ жазбасига ҳам ишора қилади. Ишқ завқи, мастликни ҳам шаробга ташбеҳ этадилар. Байтдан англашиладики, қалбнинг илоҳий ишқ билан сурурга тўлиши, илоҳий шавқ – жазба ноёб ҳодиса, ҳатто у Яссавийдек пирларга ҳам қаноат қиларли даражада камдан кам содир бўлади.

Ҳикматларда соқий образининг ўнлаб маъно қирраларига эга эканини кўриш мумкин. Масалан, мана бу байтда соқий чилтанлар экани ойдинлашади:

*Уч ёшимда чилтан боқиб, шароб берди,
Ул сабабдин олтмиш учда ерга кирдим (17).*

Чилтан – қирқ тан, яъни тасаввуфий тушунчага кўра, дунёни маънавий идора этадиган қирқ кишилик валийлар жамоаси. Талмеҳ бадий санъати

¹ Ҳаққул И. Тасаввуф ва шеърят. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 1991. – Б. 59.

асосида қурилган қуйидаги байтда ҳам чилтанлар соқий маъносида қўлланади:

*Мансур бир кун йиғлади, эранлар раҳм айлади,
Чилтан шароб ичурди Мансурга меҳрин солиб (195).*

Ҳикматларда пири муғон образига ҳам жуда кўп ўринда мурожаат қилинади. Пири муғон, асосан, май қуювчи соқий қиёфасида намоён бўлади:

*Бихамдиллоҳ, пири муғон май ичурди,
Ул сабабдин олтмиш учда ерга кирдим.
Пири муғон – Ҳақ Мустафо бешак, билинг,
Қайда борсанг, зикрин айтиб, таъзим қилинг (19).*

Ҳикматнинг дастлабки мисрасида пири муғон, май образлари истиора бадий санъатини ҳосил қилади. Натижада шеърнинг асосий хусусиятларидан бири бўлган образлилик юзага келади. Иккинчи қўшмисрада бу рамзийлик шоирнинг ўзи томонидан яққол очиб берилади. Яъни маърифат майини ичирган пири муғон – соқий пайғамбаримиз Муҳаммад Мустафо (с.а.в.)дир.

Шеърятда поэтик образлар, асосан, киноя ташбеҳ – истиора шаклида бўлади. Ҳикматларда эса соқий поэтик образи кўпинча мутлақ ташбеҳ (аниқ ўхшатиш) кўринишида бўлиб, унда нафақат ўхшатишмиш, балки ўхшамисмиш, восита, асос ҳам иштирок этади. Образларнинг мазмуни бу йўсинда яққол очиқланишидан тушуниш мумкинки, Яссавий, аввало, ўз тариқати ғояларини осон, тушунарли тилда баён қилишни мақсад қилган.

Қуйидаги мисраларда ҳам Муҳаммад Мустафо (с.а.в.) Оллоҳни зикр этувчиларга муҳаббат шаробини ичирувчи соқий сифатида таъриф этилади:

*Муҳаббатнинг шаробин қўлга олиб Муҳаммад,
Зокирларга сунубон соқий бўлур доимо (229).*

Баъзи ҳикматларда шоир ўзини соқийга қиёслаб, ўттиз уч ёшида ўзгаларга шароб улашганини, шунингдек, шароб жомини қўлга олиб ўзи ҳам ундан тўйиб ичганини айтади:

*Ўттуз учда соқий бўлуб, май улаштим,
Жоми шароб қўлга олиб, тўё ичтим (24).*

Тасаввуф адабиётида май образи илоҳий тажалли, ишқ ва ирфон рамзи бўлиб келади. Ушбу ҳикматдан шоирнинг ўттиз уч ёшида илоҳий маърифатдан ҳузурланиш, маънавий завқ дарёсига ғарқ бўлиш даражасига етганлиги, ҳатто ишқ ва маърифат майдан ўзгаларга улашиш мақомига кўтарилгани маълум бўлади. Демак, соқий шоирнинг ўзи бўлиши ҳам мумкин. Қолаверса, байтда соқий образининг баъзи сифатлари ҳам аён бўлади. Яъни у бошқаларга илоҳий майдан улашиши учун, аввало, унинг ўзи бу май – ишқ ва маърифат майдан тўйиб ичган бўлиши лозим экан.

Яссавий ҳикматларидан яна бирида соқий образи Тангри таоло маъносини англатаётганини кўриш мумкин:

*Қирқ еттимда етти ёндин хабар етти,
Соқий бўлуб, жоми шароб Хожам тутти (27).*

Ушбу ўринда хожа дейилганда Ҳақ таоло назарда тутилади. Бу қуйидаги байтда яққол ойдинлашади:

*Саҳарларда чорзарб уруб, Раббим десам,
Даргоҳида Хожам қабул қилармукин? (157).*

Яссавий ҳикматларида “ваҳдат майи” тушунчаси ҳам кўп бора қўлланилади. Ваҳдат майи – Оллоҳнинг ягоналигини ҳис қилиш маърифатига эриштирадиган илоҳий май. Ривоятга кўра, Муҳаммад алайҳиссалом меърож кечаси Оллоҳ таоло ҳузуридаги илоҳий майдан тотганлар. Ҳикматлардан келтирилган ушбу парчада ҳам ваҳдат майини қуювчи соқий Оллоҳ экани англашилади:

*Эллик учда ваҳдат майин рўзи қилди,
Йўлдин озгон гумроҳ эдим, йўлга солди.
Оллоҳ дедим, “Лаббайк!” – деб, қўлум олди,
Бируборим, дийдорингни кўрарманму? (28).*

Шунингдек, сўфий ваҳдат майи муяссар бўлиши, кўнгли ишқ шаробидан ичиб, сурур ва маърифат туйиши учун Оллоҳни зикр қилиши, унга шукр қилиши, ҳатто ошиқ бўлиб жонидан ҳам кечиши керак экан:

*Зокир бўлуб, шокир бўлуб, Ҳаққа еттим,
Шайдо бўлуб, расво бўлуб, жондин ўттум,
Андин сўнгра ваҳдат майдин қатра тоттим,
Ҳамдам бўлуб, ер остига кирдим мано (58).*

Демак, сўфийларнинг илоҳий маърифатдан ҳузурланиб, маст бўлиш, маънавий завқ дарёсига ғарқ бўлиш ҳолати, яъни жазба зикр билан ҳам боғлиқ экан. Шу сабабли шоир бошқа бир ўринда ҳам “Оллоҳ дегон шавқ шаробин тотар, дўстлар”, дейди.

Тасаввуф адабиётида май ишқнинг мажозидир. Бу истиоранинг келиб чиқиши, майнинг образ даражасига кўтарилишида, албатта, Яссавий ҳикматларининг ҳам ҳиссаси бор. Ҳикматлардаги шавқ шароби, муҳаббат жоми, муҳаббат шароби, ишқ шароби каби ташбеҳлар туркий адабиётда майнинг образ сифатида юксалишига хизмат қилган. Ҳикматларда сир шароби ташбеҳи ҳам ишлатиладики, у ҳам баъзан илоҳий ишққа ишора этади:

*Сир шаробин ичган ошиқ ўзин билмас,
Бу дунёни иззатларин кўзга илмас (42).*

Бу ўринда “сир шароби” ишқ сиррига ишора қилаётганини бошқа бир ҳикматдан яққол кўриш мумкин:

*Ишқ сиррини баён қилсам ошиқларга,
Тоқат қилмай бошин олиб кетар, дўстлар (35).*

Ҳикматда пири комил даражасига етган сўфий шоир ишқ сиррини ошиқларга баён қилишини айтади. Англашиладики, сир шаробини ошиқларга ичирувчи соқий пири комилдир. Бу қуйидаги байтда янада равшанроқ кўринади:

*Маломатдин май ичгон дийдорига ботти-ё,
Пир қўлидан май ичгон Ҳақ нурига ботти-ё (60).*

Бошқа бир ҳикматда соқий образи замирида ҳурлар назарда тутилиши мумкинлигини кўриш мумкин:

*Ўн иккимда барча арвоҳ калом қилди,
Ҳурлар қаршу келиб, манга салом қилди,
Сир шарбатин соқий бўлуб манга сунди,
Ани олиб, адаб бирлан ичтим, дўстлар (191).*

Яссавий ижодида соқий образининг маъно кўлами жуда кенг. Хусусан, ҳикматлардан бирида чаҳорёрлар васф қилинар экан, сўз Ҳазрати Алига етганда шундай дейилади:

*Бириси кавсар лабида ўлтирур,
Ташиналара шарбати кавсар берур (261).*

Талмеҳ санъатига қурилган ушбу байт орқали Ҳазрат Алига кавсар сувининг соқийлиги марҳамат қилингани, қиёматда у киши одамларга оби кавсар улашиши ҳақида билиб олиш мумкин. Ўрни келганда айтиш керакки, ҳикматларда учрайдиган “Ҳавзи Кавсар шароби” образини Тангрининг ўзи хоҳлаган бандаларига берадиган ажри, мукофоти ҳамда илоҳий илми маъносида талқин қилиш мумкин. Ҳикматлардаги қуйидаги мисралар шундай хулоса қилишга асос бўлади:

*“Ло илоҳа илаллоҳ”га шайдо бўлган,
Дийдор излаб, бу оламда расво бўлган,
Дунё қўйиб, охиратни савдо қилган,
Ҳавзи Кавсар шаробидин ичар эрмиш (84).*

Хулоса қилиб айтганда, Яссавий ҳикматларида соқий образи замирида Оллоҳ, Муҳаммад алайҳиссалом, ҳазрати Али, ҳурлар, чилтанлар, пири комил, шоирнинг ўзи назарда тутилиши мумкин. Соқий даврага май улашгани каби улар ҳам одамлар қалбига илоҳий файз бағишлайдилар, ҳақиқий ишқ ўтини соладилар, ғайб марҳаматидан баҳраманд, Ҳақ сирлардан огоҳ этадилар, тавҳидни англатадилар. Шунини ҳам таъкидлаш лозимки, туркий адабиётда соқий ва унга алоқадор тушунчалар поэтик образ сифатида илк бор Яссавий ҳикматларида қўллана бошланган. Бу эса, албатта, туркий

адабиётнинг “Туркистон мулкининг шайху-л-машойихи”дан кейинги ўнлаб вакиллари ижодида кенг қўлланишига замин яратган.

Сулаймон Боқирғоний. Яссавий издошларидан бири бўлган Сулаймон Боқирғоний ҳам ўз ижодида ушбу образга мурожаат қилади. Алишер Навоий Боқирғоний ҳақида “Ҳаким атоға ҳикмат тили гўё бўлубдур. Андоқки, онинг фавоиди атроқ оросида машҳурдур”, дейди (10/434). Боқирғоний ҳикматларида ҳам соқий образи соқийи ҳавзаи кавсар, шавқ шароби, муҳаббат шароби, харобот, хамр кабилар билан бирга келади. Бирок уларнинг қўлланиши шоирнинг устози, пири Яссавий ҳикматларидагидек салмоқли эмас. Шундай бўлса-да, Боқирғоний ҳам соқий образига янги маъноларни юклаганини кўриш мумкин. Масалан, Яссавий ижодида “соқийи кавсар” дейилганда ҳазрати Алига ишора қилингани юқорида таъкидланган эди. Боқирғонийда эса бу образ орқали Муҳаммад алайҳиссалом назарда тутилади:

Сансан шафиъи маҳшар, сониъи сунъи акбар,

Соқийи ҳавзаи кавсар, шайдуллоҳ ё Муҳаммад (383).

Боқирғонийга кўра, саққолик, яъни соқийликни Оллоҳ таоло Муҳаммад алайҳиссаломга насиб этган. Буни қуйидаги мисраларда ҳам кўриш мумкин:

Сув, сут, асал, хамр отлиғ тўрт ариқни,

Ул Жаброил кўрсам тею саққоликни,

Етти йўли етмиш минг йил у чўбони,

Кўрсатмади аввал Расул кўрсун тею (430).

Боқирғоний ҳикматларида соқийга энг яқин тушунчалардан бири майнинг тасаввуфий образ эмас, балки ўз маъносида қўлланган ҳолатлари ҳам учрайди:

Хамр ичиб, ҳаром еб, тан қурлонди,

Такаббур будоқлари улуглонди (409).

Ушбу ўринда хамр, яъни май, шароб инсон нафси билан боғлиқ, унинг тани, руҳини кирловчи тушунча сифатида келади. Айтиш ўринлики, майга

салбий муносабат, унинг зарарлари ҳақидаги фикрларни А.Яссавий, А.Югнакий, Рабғузий, Навоий асарларида ҳам учратиш мумкин¹.

Боқирғоний ҳикматларида ҳам соқий баъзи ўринларда пир маъносида келганини кўриш мумкин. Жумладан, Ҳақ йўлига кирган солиқ ҳақида сўз борувчи куйидаги ўринда солиқ шавқ шаробини муршид олиб бермагунча ича олмаслиги, яъни Ҳақ йўлига кирган мурид, албатта, пирга эргашиши жоизлиги таъкидланади. Зеро, пири комил:

*Соқий бўлуб, жоми шароб анга ичирур,
Дор ул-бақо бақосидин ани кечирур(412).*

Соқий образи Боқирғоний ҳикматларида Оллоҳ маъносида қўлланган ҳолатлар ҳам мавжуд. Хусусан, шоир куйидаги мисраларни Ҳақнинг фармони сифатида келтиради:

*Фармоним ул, аё Ризвон қулларимга,
Холи қилма, хос турурлар ҳазратимга,
Азиз ўзин солутур хизматимга,
Соқий манман, дўстлар шароб ичсин тею (430).*

Боқирғоний ўз ижодида соқий поэтик образини Ҳақ таоло, Муҳаммад алайҳиссалом, пир маъноларида қўллади. Айтиш жоизки, адиб гарчи мазкур образ замирига янги маъноларни жорий эта олмаса-да, уни туркий шеърятда Яссавийдан сўнг анъанавий поэтик образ даражасига кўтаришга хизмат қилди.

Яссавий ва Сулаймон Боқирғоний ҳикматларида соқий образи мазмуний жиҳатдан анча кенгайган бўлса-да, поэтик шакл нуқтаи назаридан такомилга эришгани йўқ эди. Мазкур образнинг шаклан такомиллашиб, шеърятда маълум поэтик усулларда алоҳида мавқега эга бўла бошлаши Ҳофиз Хоразмий ижоди билан бевосита алоқадор.

Ҳофиз Хоразмий. Профессор Ҳамид Сулаймон 1975 йилда Ҳиндистоннинг Ҳайробош шаҳри Салоржанг музейидан Ҳофиз

¹ Қаранг: Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадғу билиг. – Тошкент: Фан. 1972. – Б. 426-427.; Аҳмад Югнакий. Ҳибат ул-хақойиқ. – Тошкент: Бадий адабиёт. 1968. – Б. 84.; Рабғузий. Қисаси Рабғузий. II китоб. – Тошкент: Ёзувчи, 1990. К.1. Б. 38.

Хоразмийнинг (1320 – 1389) ҳажман салмоқли девонини топгунига қадар ўзбек адабиётшунослигида шоирнинг ижодий мероси ҳақида ҳеч нарса маълум эмас эди. Ҳамид Сулаймон шоир меросининг топилиши ўзбек классик адабиёти тарихида ўзига хос янги саҳифа очгани, шунингдек, шоирнинг ўзи адабиётимиз тарихида фавқуллоҳда учрайдиган “дурри ятим”лардан бири эканини катта шавқ билан сўзлайди. Олим ўз саъй-ҳаракати билан юртимизга Лондон, Оксфорд, Кембридж, Париж кутубхоналаридан келтирилган ўзбек адабиёти, фани ва маданияти тарихига оид энг мўътабар манбаларнинг ҳеч бири Ҳофиз Хоразмий қўлёзма девони даражасида кашфиёт кучига эга эмаслигини таъкидлайди¹.

Навоийга қадар ўзбек адабиётида илк бор мукаммал девон тартиб қилган, “ўзбек шеърятининг Ҳофизи” саналган шоирнинг девони ҳажми XIV ва XV аср ўрталарида ўтган, ўзига яқин даврда яшаган ўзбек шоирлари Ҳайдар Хоразмий, Сайид Аҳмад, Лутфий, Атоий, Гадоий, Саккокий, Яқиний, Аҳмадий, Амирий, Хўжандийлардан бизгача етиб келган адабий мерос ҳажмидан каттадир (1/9). Унинг “Девон”ида 1052 та ғазал, 1 та мухаммас, 1 та мустазод, 1 та таркиббанд, 1 та таржеъбанд, 31 та қитъа, 11 та рубоий мавжуд. Ушбу шеърларнинг катта қисмида соқий ва унинг атрофида бирлашувчи образлар соқийи руҳ, соқийи гулруҳ, соқийи симсоқи, пири муғон, пири харобот, майхона, хонайи хаммор, хароботи маоний, кўйи харобот, хумхонайи ишқ, майкада, май, муфлис майи, майи софий, майи ноб, майи шабона, майи ишқ, шароби ишқ, шароби ноб, шароби таҳур, шавқ шароби, завқ шароби, ҳусн шароби, шароби лаъл, шароби ноз, жон шароби, шароби соф, шароби васл, Кавсар шароби, бода, бодафуруш, бодайи софий, бодайи кавсар, бодайи аҳмар, бодайи гулгун, бодайи дигаргун, бодайи завқ, бодайи лаъл, суроҳий, соғар, қадах, лаб қадах, жом, Жам жоми, жоми кўнгул, жоми лаб, жоми ишқ, жоми жаҳон, кўз жоми, жоми сафо, хуми саҳбо шаклларида учрайди. Бу образларнинг қўлланиши, уларнинг моҳиятини

¹ Ҳофиз Хоразмий. Девон. Икки китобда. I китоб [Нашрга тайёрловчилар: Ҳ.Сулаймон, Ф.Сулаймонова]. – Тошкент: 1981. – Б. 3. (Бундан кейин ушбу девонга мурожаат қилинганда жилд ва саҳифа рақамлари қавс ичида кўрсатилади. – А.О.)

очишга хизмат қилган сифатлашлар Хоразмий лирикасида нафақат ҳаётсеварлик кайфиятининг кучли эканидан, балки бу лириканинг диний-тасаввуфий мазмуни анча кўламдорлигидан далолат беради.

Айтиш мумкинки, Хоразмий ижодида соқий образи поэтик шакл нуқтаи назаридан анча юксалиб, қатор сифатлашлар билан бойиб боради. Бу сифатлашлар ифоданинг ёрқин, тасвирнинг жонли бўлишига хизмат қилиб, эстетик таъсир кучини оширади. Соқий образи билан келган сифатлашлар, асосан, унинг зоҳирий жиҳатларига алоқадор. Жумладан, қуйидаги байтда қўлланган “гулрух” сифатлаши соқий образини ўқувчи кўз ўнгида “гулдек гўзал юзли” кўринишда гавдалантиради:

*Бўлди бу хаста жигар ишқ ўти бирла кабоб,
Келтур, эй соқийи гулрух, тўлу бир жом шароб (1/59).*

Бошқа бир ғазалда бу гулнинг қанақа гул экани ошкор этилади. Натижада соқийнинг тасвири янада конкретлашади:

*Эй лола юзлу соқий, келтургил шароби соф,
То маҳв бўлсун орада юз турлу ихтилоф (1/283).*

Мана бу байтда эса “гул юзли, лола юзли” каби сифатлашлар ҳам лирик қаҳрамон эмоциясини очиш учун етарли бўлмай қолади. Энди шоир соқий чеҳрасини гулга эмас, бутун бошли гулистонга менгзайди:

*Гулистон юзлу, эй соқий, санинг ишқинг манга жондур,
Ичалим боданиким, давр-и Иброҳим-и Султондур (1/112).*

Шоир лирикасининг баъзи ўринларида бу поэтик образга нисбатан қўлланган сифатлашлар образнинг зоҳиридан ботинига, яъни унинг ички олами, характериға кўчади:

*Бўлса мажлис аросинда манга дилбар соқий,
Топғаман умрум ила жону жаҳонни боқий (2/247).*

Ушбу байтда соқий дилбар шахс сифатида тавсиф этилган бўлса, қуйидаги мисраларда эса унинг жом ва май воситасида ринд руҳига ором беришга қодир экани аён бўлади, қолаверса, шоир “бодау жом” бирлигини таъкидлаш орқали тавҳидга ҳам ишора қилади:

Жому бода манга келтургил, аё соқийи руҳ,

Чун ҳақиқатда ҳамон бир эрур бодау жом (2/63).

Этиборлиси, илоҳий бирликка ишора радд ул-садр илал ажуз – тасдир санъати воситасида (байтнинг илк ва сўнгги сўзларнинг бир хиллиги – А.О.) шаклий жиҳатдан ҳам мустаҳкамланади.

Соқий образи иштирокидаги кўпгина байтларда ошиқ шоир руҳиятидаги рангинлик, шодлик шукуҳи ва руҳий изтиробларнинг ўрин алмашиб туриши каби мураккаб психологик жараёнларнинг акс этганини кўриш мумкин. Баъзида чаманга ташриф буюрган навбахор беихтиёр шоир қалбига ҳам сурур бахш этади. Шунда бахтиёр шоир соқийга мурожаат қилиб, завқ берувчи куйлар чалиш учун чанг, уд, най каби чолғуларни созлашни буюради. Бундай ҳолларда муғаннийлик вазифасини ҳам соқийнинг ўзи бажаради:

Навбахор эрур чаманда, соқий, айш оғоз қил,

Чанг бирла уду найни завқ этарга соз қил (2/12).

Баъзида эса шоирнинг оташин қалби ғамли кайфиятига монанд гулгун бода истайди ва мутрибга юзланиб, мунгли куй чалишга амр беради. Бундай услуб орқали шоир ранг, бода, куй ўртасидаги нозик уйғунликни ҳосил қилади ва бу лирик қаҳрамон ҳолини ажиб ёрқинликда кўрсатиб беришга хизмат қилади:

Соқий, вақти гул эрур бодайи гулгун келтур,

Мутрибо, чангинг тузуб нағмайи мавзун келтур (1/151).

Шоир соқийга юзланиб, ёр ишқи билан май нўш қилмоқ ўзининг беором қалбига таскин бериши, безовта ҳаёлини олам ғамидан фаромуш қилишини айтади:

Жоми май ишқиндин онинг нўш қилайим,

Олам ғамин, эй соқий, фаромуш қилайим (2/37).

Соқий образига нисбатан қўлланган баъзи сифатлашларда Ҳофиз Хоразмийнинг буюк форс шоири Ҳофий Шерозий ижодидан таъсирланиши,

унинг ижодий анъаналарига издошлик қилиши сезилиб туради. Ана шундай сифатлашлардан бири “сиймсоқе”дир.

Ҳофиз Шерозий:

*Соқии симсоқи ман гар ҳама дурд медиҳад,
Кист, ки тан чу жоми май жумла даҳан намекунад?!¹*

Ҳофиз Хоразмий:

*Ўшул соқий ким, эрур сиймсоқе,
Лаби лаълу тиши дурри Адандур (1/101).*

Алоҳида қайд этиш жоизки, бу сифатлаш Навоийгача бўлган туркий шеърятда, қолаверса, Навоий ижодида ҳам бирор бора фойдаланилмагани ҳолда ёлғиз Ҳофиз Хоразмий шеърятда учрайди. Демак, поэтик образлар, шунингдек, уларга нисбатан қўлланилган сифатлашларни кузатиш орқали ҳам ижодкорнинг бадиий тафаккури кўлами ва уни шакллантирган омиллар, қолаверса, унинг салафлари ҳақида тасаввурга эга бўлиш мумкин.

Шоирнинг соқий образига нисбатан оҳорли сифатлар қўллашда новаторлиги яна бир қанча ўринда кўзга ташланади. Жумладан, қуйидаги байтда соқийга “ўртовчи, куйдирувчи” маъносидаги “ўртукли” сифатлаши қўлланадики, бу ҳам Хоразмийдан ўзга бирор шоир ижодида мазкур образга нисбатан қўлланмаган:

*Ўртуклу соқий эмди келтурсун шароби соф,
Чун жумла айбларни ниҳон айбнўш этар (1/143).*

Хоразмий соқий образига ҳам дунёвий, ҳам тасаввуфий маънолар юклайди. Жумладан, шоирнинг бир қанча байтларида ушбу образ маъшуқа, яъни севикли ёр маъноси билдиради:

*Ичиб шароби лаб соқийдин чаман ичра,
Қадаҳ сифат бародур гуллар эмди даст-бадаст (1/70).*

Шоир мана бу байтда ноанъанавий ташбеҳлар орқали маъшуқанинг кўзини соқий, лабини эса шароб-у жомга менгзайди:

¹ Ҳофизи Шерозий. Девон. Таҳиягар ва муаллифи луғоту тавзеҳот О.Давлатов. – Тошкент: Тамаддун. 2013. – С. 227.

Мудом масти майи ишқ бўлсаман, не ажаб,

Кўзи чу соқий бўлубдур, лаби шароб ила жом (2/64).

Бунда ошиқни ром қилган, унга гўё соқий каби шароб ила жом таклиф этаётган маъшуқанинг кўзлари эканини англаш мумкин.

Шоир гоҳида ёрнинг ўзини соқийга қиёс этиб, унинг учун хатто жондан воз кечишга тайёр туриш ошиқликнинг қондаси эканини айтади:

Соқийни кўруб соқина жонимни берурман,

Чун ушбу эрур ошиқина соқи ясоқи (2/247).

Агар ушбу соқий лирик қаҳрамонга дилдор бўлса, унинг журъати жаҳонни маст қилишга ҳам етади:

Жаҳоне маст бўлгай журъамиздин,

Агар дилдор бўлса бизга соқий (2/248).

Таъкидланганидек, Хоразмий сўфиёна маъноларни юзага чиқаришда соқий образидан моҳирона фойдаланади. Буни шоир байтларидаги баъзи унсурлардан илғаб олиш мумкин. Жумладан, куйидаги соқийнома байтда соқийга “эй соқийи жон” дея мурожаат қилинади:

Лабингдин тушкали, эй соқийи жон, жомга аксе,

Бориб майхонага ҳамсуҳбати риндон бўлубдурман (2/98).

Ушбу ўринда жон соқийси лабининг акси жомга тушиши лирик қаҳрамонни майхонага бориб риндлар – ошиқлар билан ҳамсуҳбат бўлишга ундамоқда. Бунда жон, яъни Мутлақ рух бўлмиш Тангрининг васлидан лирик қаҳрамон кўнглига тушган бир учкун уни ошиқлар даврасига бошлагани ҳақида гап кетаётганини пайқаш қийин эмас.

Шоир соқийни нафақат маъшуқа ёки Тангри, балки баъзи ҳолларда пири комил маъносида ҳам қўллайди:

Соқиё пири муғон токим бўлубдур пиримиз,

Бода ичмакдин ўнгин йўқ фикру ҳам тадбиримиз (1/238).

Пири комил ўзини гадо сановчи лирик қаҳрамон учун мажлисга сафо келтирувчи, ошиқларни муродига етказувчидир:

Келиб келтургил, эй соқий, бу мажлисга сафоларни,

Муродинга етургил сан равон эмди гадоларни (2/183).

Соқий, яъни пири комил томонидан ошиқларга етувчи илоҳий маърифат шаробидан мажлисга файз, Ҳақ жамолининг шуъласи, нури ёғилади:

Соқий, манга келтургил ул жомдин шаробе

Ким, тобидин кўрунса мажлисда офтобе (2/216).

Ҳофиз Хоразмий соқий образидан жанрлар доирасида фойдаланишда ҳам Навоийгача бўлган туркий ижодкорлар орасида яққол ажралиб туради. У ғазал, мухаммас, таржеъбанд каби бир қанча шеърӣ жанрларда ушбу поэтик образдан маҳорат билан фойдаланди. Шоир соқий ва унга ёндош образларни кенг қўллаши ҳамда уларга нисбатан оҳорли сифатлашларни қўллаши билан бошқа замондош шоирлардан яққол устунликка эга. Унинг ҳатто “Соқий” радифли ғазали мавжуд бўлиб, бу жуда эътиборли ҳолат. Чунки унгача ҳеч ким, ҳатто унинг салафи Ҳофиз Шерозӣ ҳам “Соқий” радифли ғазал ёзмаган эди. Мана, ўша соқийнома ғазал:

Равон қил мажлис аро жоми майким, жонсан, эй соқий,

Гадойингдур қаму ушишоқу сан султонсан, эй соқий.

Шароб завқи ҳар маҳбубнинг лаълиндадур пайдо,

Ичарга ҳукм қилким соҳиби фармонсан, эй соқий.

Тўлудур шишайи суврат шароби маънодин зоҳир,

Вале лутф ичра ул майдин тақи пинҳонсан, эй соқий.

Мақому фазлинг билмай юрак издаю қон бўлди,

Айтгил бир нафас бори манга қандонсан, эй соқий.

Висолингни талаб қилганда манинг жоним бўлур бўлса,

Фидо бўлсун йўлингдаким, анга арзонсан, эй соқий.

Наво булбул бикин ушишоқ этар юзунгни кўрубким,

Латофат бўстонинда гули хандонсан, эй соқий.

Тушар куфру залолатга қаро зулфунг кўруб Ҳофиз,

Ниқоб олгил юзунгдинким, анга имонсан, эй соқий (2/246).

Қолаверса, бу тажриба Хоразмийдан ташқари фақат Навоийда такрорланади. Айтиш мумкинки, ушбу соқийнома ғазалда шоирнинг соқий образини қўллашда орттирган барча ижобий тажрибалари яққол бўй кўрсатиб туради.

Қутб (XIV аср ўрталари). Қутбнинг “Хусрав ва Ширин” достонида ҳам соқий образи иштирок этади ва икки маънода қўлланади. Дастлаб асар қаҳрамони Фарҳод ўзига сут узатган Ширинни соқийга қиёслайди:

*Айитти: “Соқи сансан бу эрур хуш,
Сут эрмаз, оғу бўлса қилғаман нўш”.
Нетакким ичти ошиқ жоми боқий,
Яна ўзради кетмакликга соқий¹.*

Иккинчи ҳолатда эса Хусрав ҳузуридаги базм тасвирида соқий образи иштирок этиб, ўз маъносида келади:

*Аёқ йигроқ юритти эрса соқий,
Севинчдин қолмади (бир) журъа боқи (53).*

Сайфи Саройи (1321 – 1396). Саройи ҳам соқий образидан фойдаланиб, унга янги маъно юклайди. У муштарий юлдузини соқийга ташбеҳ этади:

*Базминда тутти Зухро бу ушшоқ пардасин,
Соқий камар бўлуб санга тегручи Муштари (68).*

Юлдузларни соқийга менгзаш тажрибасидан кейинчалик Навоий ҳам “Хамса”да фойдаланади. Бу тўғрида кейинги фаслларда тўхталамиз.

Хоразмий. Шоирнинг “Муҳаббатнома” асари адабиётимиз тарихидаги қимматли ва эътиборга молик ёдгорликлардан биридир. Асар ўн бир номадан иборат бўлиб, саккиз номаси ўзбек, уч нома(4, 8, 11)си эса форс-тожик тилида. Туркийдаги ҳар бир номадан сўнг уч ёки тўрт байтли маснавий келтирилади. Соқий образи “Муҳаббатнома” воситаси билан илк бор нома жанри таркибида ҳам қўллана бошлади. Асарнинг бир, икки, уч, олти, етти,

¹ Ўзбек мумтоз адабиёти намуналари (XIV–XV асрнинг бошлари) // Тузувчи: проф., Н.Раҳмон. II жилд. – Тошкент: Фан, 2007. – Б. 50. (Ушбу манбадан олинган кейинги мисолларда саҳифа рақами қавс ичида келтирилади. – А.О.)

тўққиз ҳамда ўнинчи номалари таркибидаги маснавийлар “Кел, эй соқий” мурожаати билан бошланади. Фақат бешинчи номадаги маснавийда шоир соқийга эмас, “ой юзли дилбар”га юзланади.

Лирик қаҳрамон соқийга қилган мурожаатларида ундан жоми Жам, паймона, сабуҳи каби идишларда киши кўнглидаги ғамни ювувчи, уни Ҳотами Тай каби қилувчи, унга сайқал берувчи ҳамда хайрат мақомига етказувчи, жоннинг футуҳи бўлган бодаи ноб, лолагун май аталувчи ичимликларни сўрайди.

Учинчи номада соқийга нисбатан *гулчеҳра* сифатлашини қўллаш орқали май ва соқий чехраси ўртасида ранглар уйғунлигини ҳосил қилади:

*Кел, эй гулчеҳра соқий, май кетургил,
Мени ҳайрат мақоминга етургил (110).*

Соқийнинг чехраси, идишлари ва ичимликлари, уларнинг ранглари ва таъсир хусусиятлари тасвири ўқувчи кўз ўнгида соқий образини гавдалантиришга хизмат қилади.

Форсийдаги номаларнинг иккитаси ҳам соқийга мурожаат билан бошланувчи маснавийни учратиш мумкин:

*Эло, эй соқийи жоми маоний,
Маро боядки аз ман вораҳони (112).
Эло эй соқийи навбода бархез,
Биёр он кўҳна май дар коми жон рез (121).*

Ўн биринчи номада маснавий йўқ бўлса-да, аммо нома ичида соқийга мурожаат байт мавжуд:

*Кужойи соқийе, май деҳ равонам,
Ки к-аз май тоза мегардад равонам (127).*

Демак, “Муҳаббатнома”да умумий ҳисобда ўнта соқийнома байт қўлланган. Маълум бўладики, туркий шеърятда илк бор нома жанри таркибида соқийга мурожаат услубини тартибли ва изчил қўллаш анъанасини бошлаб берган, уни поэтик усул даражасига кўтарган ижодкор айнан Хоразмийдир.

Хўжандий (14-асрнинг 2-ярми – 15-асрнинг 1-чораги).

“Муҳаббатнома”га жавоб тарзида битилган “Латофатнома”да ҳам соқий образи иштирок этади. Асар ўн номадан иборат бўлиб, унинг 1, 2, 3, 4, 6, 7, 8, 9-номалари сўнгидаги бир байт “Кел, эй соқий” шаклида бошланувчи соқийнома байтлардан иборат. Бешинчи номанинг ўртасида, тўққизинчи номанинг ҳам ўртаси, ҳам сўнгида соқийнома байт келади. Ўнинчи номада бундай байт мутлако учрамайди. Хуллас, асарнинг ўн байти соқий образига мурожаат шаклида. Бу ҳолат Хўжандий ўз асарида “Муҳаббатнома”даги каби ғазал, қитъа, фард, муножотлар келтирмаган бўлса-да, Хоразмийнинг баъзи поэтик усулларига қатъий амал қилганини кўрсатади.

“Латофатнома”даги соқийнома байтларнинг барчасида соқий ўз маъносида қўлланиб, лирик қаҳрамон ундан жоми Жам, жоми гулгун ва қадах каби идишларда фақирлар кўнглини шод қилувчи шароби ноб, шароби арғувон, майи гулфом каби ичимликлар келтиришни сўрайди. Мурожаатларда шоир ҳаётнинг ҳар дами ғанимат, дунё эса вафосиз ва ўткинчи эканидан ёзғиради:

Кел, эй соқий, кетургил жоми Жамни,

Кечар дунё ғанимат тут бу дамни (144).

Кел, эй соқий, ичоли жоми гулгун,

Вафо қилмаз, яқин бил дунёйи дун (146).

Шундай экан, шоир умрни хурсандчилик ва шодлик билан хуш ўтказишга ундайди:

Кел, эй соқий, бу кун мажлис қуроли,

Замоне айи этиб хуш ўлтурули (140).

Асарнинг яна бир ўрнида соқий образи учрайди ва унда мажозий маънода қўлланади. Шоир ушбу образни Яссавий ва Боқирғоний ҳикматларидан сўнг илк бор Муҳаммад (с.а.в.) пайғамбар маъносида қўллаб, соқийни мазкур маънода қўллаш анъанасини мустаҳкамлайди:

Имоми анбиё соқийи кавсар,

Сен ўқдурсен шафийи рўзи маҳшар (135).

Демак, Хўжандий Хоразмийдан сўнг нома жанрида соқий ва унга ёндош образлардан маълум мақсадларда фойдаланди. Унинг ижоди таъсирида ушбу жанрда соқийнома байтларни қўллаш анъана тусига кирди.

Саид Аҳмад. Хоразмий ва Хўжандийдан сўнг Саид Аҳмад ҳам нома жанрига қўл урди. У 1435-36 йилларда ўзининг “Таашшукнома” асарини яратди ва салафларининг ушбу жанрда соқийнома байтларни тизимли равишда қўллаш анъанасини давом эттирди. Асар ўн номадан иборат бўлиб, дастлабки тўққиз номанинг ҳар бири 3, 4 ёки 5 байтли “Сўзнунг хулосаси” номли маснавий билан якунланади. Уларнинг барчаси “Кел, эй соқий” мурожаати билан бошланади. Саид Аҳмад ҳам ҳаётга муҳаббатни куйлашда соқийнома байтларни қўллаш усулидан фойдаланди:

*Кел, эй соқий, кетур жоми лаболаб,
Қўбуз қўбсаб ичоли кулуб ўйнаб (168).*

Ушбу соқийнома байтларда жомга нисбатан илк бор *дилфуруз, мураввақ, лаболаб*, майга эса *гулранг* каби сифатлашлар қўлланади. Соқийнома байтларнинг бирида май “мири мажлис” дея таърифланади:

*Кел, эй соқий, кетур ул мири мажлис,
Ки қилди кўп гани бегларни муфлис (177).*

Шоир соқийга юзланар экан наврўз фасли, яъни баҳорнинг ишрат мавсуми эканини таъкидлайди:

*Кел, эй соқий, кетур жоми дилфуруз,
Ки ишрат чоғидур ҳам фасли навруз (164).*

“Таашшукнома”да ҳам соқий образига янги маъно юкланган ҳолатлар учрайди. Жумладан, қуйидаги байтда Зухро ва Ой кабилар соқийлик қилишади:

*Надиминг ҳуру соқи зуҳраю ой,
Не нисбат менгзагай ҳуснунгга одам (172).*

Айтиш мумкинки, Хоразмий, Хўжандий, Саид Аҳмад каби ижодкорлар нома жанрида ҳар бир номани соқийнома байтлар билан хулосалаш тажрибасини олиб кирдилар. Туркий шеърятда илк бор қўлланган бу поэтик

усул кейинчалик Навоий дostonларида ўз тараққиётининг янги даврига қадам қўйди.

Юсуф Амирий (XV аср). Шоир ўзининг “Дахнома” асарида салафлари каби номаларни хулосалаш, ҳаётга муносабат ва ички кечинмаларини очиб беришда соқийнома байтларни қўллаш усулидан мутлақо фойдаланмаган бўлса-да, соқий образини маълум даражада қўллади ва уни янги маъно билан бойитишга ҳисса қўшди. Шоир Бойсунқур мирзо ҳақида сўз юритар экан, аршни соқийга ташбеҳ этади:

Анга ишрат ери Кайвон равоқи,

Аёқ қуйғучи – бахту, ариш – соқий (189).

“Дахнома”да соқий қўлидаги май ва май идишига нисбатан илк бор *мул, суроҳий* каби атамалар қўлланилади. Қолаверса, аёғ(май)га “отланур” сифатлашини берадики, кейинчалик бу шакл(“отланур аёғи”)дан Навоий “Хамса”да бир неча бор фойдаланди.

Лутфий (1366 – 1465). Мавлоно Лутфий соқий образини фард, ғазал каби жанрлар таркибида қўллади ҳамда унинг мажозий тақомилига ўз ҳиссасини қўшди. Жумладан, шоир соқий сўзи ўрнига *аёқчи* калимасини қўллаб, “Азал аёқчиси” шаклини ҳосил қилади ва ушбу образга янги маъно юклайди:

Кетарди кўзлари савдоси бошимдин ақл,

Азал аёқчиси сунган не яхши роҳ эрди¹.

Кейинчалик Навоий бу шаклни “Соқийи Азал” шаклига ўзгартирган ҳолда ундан кўп бора фойдаланди. Бундан ташқари, Лутфий ушбу образни илк бор *соқии аласт, соқийи мажлис* каби поэтик шаклларда ҳам қўллади.

Қуйидаги байтда эса соқий образининг яна бир янги маъно имконияти юзага чиқарилади. Унда гул соқийга ташбеҳ этилади:

Бир журъани бу хаста қулинг ёдина қил нўш,

Ул дамки эрур Зухрау гул мутрибу соқинг².

¹ Лутфий. Сенсан севарим: Ғазаллар. Рубойлар. Қитъалар. Туюқлар [Таҳрир ҳайъати: А.Қаюмов ва бошқ.]. – Тошкент: Адабиёт ва санъат нашриёти. 1987. – Б. 280.

² Кўрсатилган китоб. – Б. 127.

Лутфий ижодида соқийга алоқадор майхона, жом, қадах, соғар, сабухий, бода, май, майи ноб, майи гулфом, васл майи, аёғ, арақ, шароб, шароби арғувони, роҳ, журъа каби ўнлаб тимсолларни учратиш мумкин.

Гадоий (XV аср). Навоийгача бўлган машҳур туркий шоирлардан бири Гадоий бўлиб, унинг шеърлятида ҳам соқий образи ҳамда у билан боғлиқ шароби ноб, майи софий, жоми Жам, лаъл майи, мураввақ шароб, бода, шароби арғувоний, аёқ, соғар, хамр каби тушунчаларга дуч келиш мумкин. Шоир ижодида эътиборга молик жиҳатлардан бири май ичиш мавсуми билан боғлиқ. Саид Аҳмад, Атоийи каби ижодкорларда Наврўз, яъни баҳор фаслини май ичиш мавсуми сифатида куйласалар, Гадоий бунинг учун ёзни маъкул кўради:

*Ёз фасли айш учун таъхис қилгондур ҳаким,
Соқий, хуш тут майи софики, дилбардур ҳариф¹.*

Қолаверса, шоир илк бор соқийга нисбатан *тавфиқ* сифатлашини кўллайди:

*Жоми Жамдин мен Гадога журъаи текди насиб,
Соқийи тавфиқ элиндин, боракаллоҳ, эй шароб².*

Гадоий бошқа замондош шоирлардан фарқли равишда соқий образидан Ҳаққа муҳаббатни куйлаш, диний-ирфоний мазмунларни юзага чиқаришда ҳам фойдаланади. Жумладан, куйидаги байтда Тангрига мурожаат қилиб, агар ҳур ва парилар соқийлик қилиб, майи софий ёки оби кавсар куйсалар-да, Усиз буларнинг қиймати йўқлигини таъкидлайди:

*Агар ҳуру пари бўлса манга соқий, майи софий
Керакмас сенсицин, валлоҳ, агарким оби кавсардур³.*

Мазкур байтда ҳур-у парилар соқий сифатида тилга олинган бўлса, бошқа бир байтда шоир соқийни Тангри маъносида кўллар экан, Унга мурожаат қилиб, васли жомидан журъа насиб этишига умидвор бўлади:

Мен Гадоий хастага теккайму, ё Раб, журъае,

¹ Гадоий. Девон [Нашрга тайёрловчи ва сўзбоши муаллифи: Э.Аҳмадхўжаев]. – Тошкент: Адабиёт ва санъат нашриёти. 1973. – Б. 69.

² Кўрсатилган китоб. – Б. 26.

³ Кўрсатилган китоб. – Б. 46.

Жоми васлингдин яна, эй соқийи сиймин сақоқ¹.

Атойи. “Мавлоно Атойидан бизгача 260 та ғазалдан иборат ягона девон етиб келган бўлиб, у ҳозирда Санкт-Петербургдаги Шарқшунослик институтининг Шарқ кўлёмалари бўлимида 22 В-2456 рақами билан сақланади”². Бу ғазаллардан 239 таси таҳлил қилинганда, улар таркибидаги етти байтдагина соқий образи учраши, ва асосан, ғазалларнинг биринчи, олтинчи байтларида иштирок этиши маълум бўлди.

Атойи шеъриятида ҳам соқий билан боғлиқ образлардан май, соғар, майхона, жом, кадаҳ, кишти, пири муғон, пири майхона каби образлар оз бўлса-да иштирок этади. Шоир май воситасида “хусну малоҳат майи”, “шева майи”, “майи хушгувор” (хуштаъм май), “лаълинг майи”, “майи муфарриҳ” (шодлик майи) каби ташбеҳлар қилади. Май ва унга боғлиқ образлар асосан ўз маъносида келади.

Атойи ҳам баъзида “Таашшукнома”даги каби соқийдан Наврўзи олам сабаби билан май келтиришни сўрайди:

Соқиё, келтур майи гулгунки, хуш дамдур бу кун,

Олами фархундайи Наврўзи оламдур бу кун³.

Баъзида шоир соқийга Ҳофиз Хоразмий каби *гулрух, дилбар* каби сифатлашларни муносиб кўради. Айрим ҳолларда эса иқтибос бадий санъатидан фойдаланган ҳолда исломий манбаларда келувчи соқий образига алоқадор ҳолатларга ишора қилади:

“Сақоҳум раббаҳум” жоминдин ичган,

Тилар лаълинг зилолиндин мадад, ҳой!⁴

Демак, туркий адабиётда XV аср ўрталарига қадар бир неча асрлик адабий жараённинг маҳсули бўлган соқий образи ва у билан ассоциатив муносабатга киришувчи образларнинг бадий такомили, имкониятлари қуйидаги кўринишда эди:

¹ Кўрсатилган китоб. – Б. 75.

² Атойи. Жондан азиз жонона / Тузувчи, сўзбоши ва изохлар муаллифи Э.Очилов. – Тошкент: Sharq. 2011. – Б. 4.

³ Кўрсатилган китоб. – Б. 193.

⁴ Кўрсатилган китоб. – Б. 257.

Соқийнинг манзили: майхона, харобот, кўйи харобот, хароботи маоний, хонайи хаммор, хумхонайи ишқ;

Соқийнинг идишлари: **жом** – васл жоми, Жам жоми, жоми дилфуруз, жоми жаҳон, жоми ишқ, жоми кўнгул, жоми лаб, жоми лаболаб, жоми мураввақ, жоми сафо, жоми шароб, кўз жоми, муҳаббат жоми; майкада, **хуми** сахбо, ваҳдат хуми, **қадах**, лаб қадаҳи, **соғар**;

Соқий ичимликлари: **арак, аёқ, чоғир, рох, хамр, сабухий, сурохий; бода** – бодайи аҳмар, бодайи гулгун, бодайи дигаргун, бодайи завқ, бодайи кавсар, бодайи лаъл, бодайи софий, **май** – васл майи, ваҳдат майи, лаъл майи, майи гулфом, майи жонбахш, майи ишқ, майи муфаррих, майи ноб, майи софий, майи хушгувор, майи шабона, муфлис майи, ҳусну малоҳат майи, шева майи; **шароб** – бақолик шароби, жон шароби, завқ шароби, ишқ шароби, мураввақ шароб, муҳаббат шароби, сир шароби, Ҳавзи Кавсар шароби, ҳусн шароби, шавқ шароби, шароби арғувон, шароби васл, шароби лаъл, шароби ноб, шароби ноз, шароби соф, шароби таҳур;

Соқийнинг сифатлари: гулчеҳра соқий, соқии аласт, соқийи ғайб, соқийи гулрух, соқийи жоми маоний, соқийи жон, соқийи мажлис, соқийи рух, соқийи симсоқе, соқийи тавфиқ, соқийи ҳавзаи кавсар, ўртуқлу соқий;

Соқийнинг маъно товланишлари: Тангри таоло, Муҳаммад Мустафо (с.а.в.), Ҳазрат Али, арш, ҳурлар, парилар, чилтанлар, пири муғон, пири комил, шоирнинг ўзи, маъшуқа, маъшуқанинг кўзи, Муштарий ва Зухро юлдузлари, ой, гул.

Соқий образи иштирок этган лирик ва эпик жанрлар: ҳикмат, ғазал, мухаммас, таржеъбанд, нома, фард, қисса, дoston.

Туркий адабиётнинг Навоийгача бўлган ўнлаб сиймолари ижодини кузатиш натижасида хулоса қилиш мумкинки, адабиётшунос Э.Очилов ҳақли равишда эътироф этганидек, “Атойи ва унга замондош шоирларнинг адабиётимиз олдидаги буюк хизматлари ўз ижодлари билан ўзбек адабий тилини бирмунча юксалтирганлари ҳамда маданиятимиз осмонида Алишер

Навоийдек улуг сиймонинг пайдо бўлишига замин яратганликлари билан белгиланади”¹.

Боб бўйича хулосалар

1. Соқий атамасининг луғатларимизда берилган изоҳи бу сўзнинг бугунги миллий дунёқарашимизда нисбатан тор мазмунда яшаётгани, ҳатто поэтик образ сифатида замонавий адабиётимиз намуналарида кенг маъно кўламига эга эмаслигини кўрсатади. Бироқ бадиий тафаккуримиз тарихининг ажралмас қисми бўлган соқий тимсолининг мазмуний такомил тадрижини кузатиш натижасида маълум бўладики, бу образнинг мазмун мундарижаси аслида анча кенг, бадиий имконияти бой.

2. Мумтоз асарларда қўлланган анъанавий соқий образида ўзбек халқининг маданияти, маънавияти, илмий, диний-тасаввуфий дунёқараш, кадриятлари ўз тажассумини топади. Мазкур образ воситасида халқимизнинг бадиий тафаккури тадрижини кузатиш мумкин.

3. Соқий тушунчасининг образ даражасига кўтарилиб, поэтик имкониятларининг кенгайиб боришида май ва унга алоқадор образлар системаси алоҳида мавқеъга эга.

4. Навоийгача бўлган туркийзабон шоирлар соқий ва унга алоқадор ўнлаб образларни туркий шеърятга олиб кириш, уларга мазмуний сайқал бериш ва поэтик имкониятларини бойитишда беқиёс ҳисса қўшдилар. Навоий ижодида эса бу образ ўз такомилининг янги ва юксак босқичига кўтарилди.

¹ Кўрсатилган китоб. – Б. 29.

II БОБ. НАВОИЙ ЛИРИКАСИДА СОҚИЙ ОБРАЗИНИНГ ФАЛСАФИЙ КОНЦЕПЦИЯСИ ҲАМДА ЗОҲИРИЙ ВА БОТИНИЙ ХОССАЛАРИ

2.1.§ Соқий образининг фалсафий концепцияси

Алишер Навоий ижодида йирик поэтик макросистема деб қаралса, соқий анъанавий поэтик образ ўлароқ унинг ажралмас узвларидан биридир. Ушбу улкан поэтик система қайси концепцияга хизмат қилган бўлса, ўз-ўзидан унинг узвлари ҳам айна шу концепцияга алоқадор. Навоий ижодида учрайдиган ҳар қандай каттаю кичик поэтик ҳодисанинг мазмун-моҳияти, қўлланиш мақсади, вазифасини аниқлаш учун эса, аввало, буюк мутафаккир ижодий миссиясининг мазмун-моҳияти, адабий-тарихий мақсади, вазифасини чуқур англамоқ лозим. Натижада ана шу жараёнга киришганда улуг алломанинг Ислом дини, тасаввуф таълимоти, тарих ва фалсафа, бадиий адабиёт ҳамда мумтоз поэтика қонуниятларининг билимдони экани ва бу унга адабий-тарихий жараёндаги барча ҳодисаларни таҳлил қилиш, таснифлаш, шунингдек, улар асосида ўз истеъдодини намоён қилишга имкон берганига гувоҳ бўламиз. Демак, Навоий ижодида кенг қўлланган соқий образининг фалсафий концепциясини аниқлаш учун буюк ижодкор ўз олдида қандай миссияни бажаришни мақсад қилиб қўйганини тушуниб етмоқ лозим. Шунда ушбу образнинг Навоий ижодидаги аҳамияти ҳамда шоирнинг бадиий маҳорати кўз ўнгимизда яққол намоён бўлади. Бу улкан адабий миссияни эса, шубҳасиз, аллома яшаган даврнинг маънавий, мафкуравий муҳити белгилаб берган. Айна сабаб туфайли ана шу давр маънавий, мафкуравий муҳити хусусида тўхталиш жоиз.

Маълумки, Амир Темур вафотидан сўнг кўп ўтмай, у асос солган империя парчаланиб кетди. Ўзаро урушлар, кирғинлар, зулм ва зўравонлик, фиску фасод, фирибгарлик, талончилик авж олди. Ҳатто Ҳусайн Бойқаро Хуросон тахтига ўтиргач ҳам бундай ихтилофлар барҳам топмади. Аввало, ана шу муҳит тасвирини ёрқин бадиий гавдалантиришда Навоий соқий образидан самарали фойдаланди. Шу сабабли унинг аксарият ғазалларида

соқий образи ана шу муҳитдан зада бўлган лирик қаҳрамонга ҳаммаслақ, анис, меҳрибон, руҳига ором ва таскин берувчи табиб сифатида майдонга чиқади. Қуйидаги соқийнома байтда замондошларининг иккиюзламачилик ва макрларидан дилгир шоир соқийдан ўзига ана шу ғамларини унутиш учун беҳуш қилувчи дори тутишини сўрайди:

Бу базм аҳли нифоқидин ториқмиш кўнглум, эй соқий,

Эзиб беҳушдору тут манга етканда давронинг (1/380).

Давр зулмкорлигидан руҳан безган шоир кўп ўринларда соқийга шикоят қилади. Ундан кўнгил уйидаги ғамни ҳайдовчи қадаҳ тутқазишни сўраб нажот тилайди:

Даврдин ғамгинмен, эй соқий, қадаҳ селини қуй,

Бўғзума то элтқай кўнглум уйидин ғамни су (1/532).

Таъкидлаш керакки, Навоий ижодидаги соқий образининг фалсафий концепцияси Хуросон ўлкасида янги салтанатга асос солиниши билан ҳам алоқадор. Хусусан, ҳукмдорлик тахтини эгаллаган султон Ҳусайн, аввало, мамлакатдаги сиёсий инқирозга тўла барҳам бериши лозим эди. Навоий ҳукмдор дўстини тўла қўллаб-қувватлади. Чунки “Шоир буюк марказлашган ҳокимият эгаси бўлган адолатли ва халқпарвар подшоҳ бўлса, у элга кўп наф етказади, деб ишонади”¹. Султон Ҳусайн жамият ва давлат тараққиёти учун сиёсий курашлар олиб борган бўлса, Алишер Навоий маънавий инқирозни бартараф этиш масъулиятини ўз зиммасига олди. Бу унинг адабий-тарихий миссиясига айланди. Навоий бор шижоати билан мана шу улкан ижодий миссияни бажаришга киришди. Маънавий инқирозни енгиш учун ботиний юксалиш ғояси – комил инсон концепциясини илгари сурди. “Навоий назарида инсонни шарафловчи жамики фазилатларни бунга (комил инсон ахлоқига – А.О.) киритиш мумкин”². Хусусан, булар орасида имон, қаноат, саховат, илм-маърифат, вафо, ҳиммат, хоксорлик, адолат, адаб каби сифатлар ажралиб туради. Айни сифатларни тарғиб қилишда Навоийга соқий ва унга

¹ Қаюмов А. Алишер Навоий (Шоирнинг ҳаёти ва ижоди ҳақида лавҳалар). Тошкент: Ёш гвардия. 1976. – Б.107.

² Комилов Н. Хизр чашмаси. – Тошкент: Маънавият. 2005. – Б. 12.

боғлиқ образлар қўл келганига гувоҳ бўламиз. Чунки соқий образи шоир ижодининг аксар ўринларида ҳақиқий етук инсон, улкан маърифат соҳиби – пири комил маъносида келади. Шоир зоҳиран соқийдан май сўраса-да, аслида ундан бутун ҷамиятга инсоний қадриятлардан таълим беришини истади. Бу “Ҳайрату-л-аброр”да яққол кўзга ташланади. Масалан, шоир бир ўринда соқийга мурожаат қилиб, ундан адолат майини қуйишни сўрайди:

*Соқийи гулчеҳра, кетур жоми адл,
Кўрки, не гуллар очар анжоми адл.
Аدل аёгин тутки, бўлуб шод ичай,
Одили давронни қилиб ёд ичай (6/114-115).*

Навоий ушбу мавзуга “Садди Искандарий”да ҳам тўхталиб ўтади. Соқийдан адолат жомини тўлдириб май қуйишни сўраш билан бирга достоннинг бош қаҳрамони Искандарнинг адолатда тенгсиз шоҳ эканига ҳам ишора қилади:

*Кетур соқийё, тўлдуруб жоми адл
Ки, кўргузди Искандар айёми адл!
Таодул била тут ани беҳамол,
Ичарда манга гарчи йўқ эътидол (8/105).*

Бошқа бир ўринда шоир Ислоннинг устунларидан бўлган имон масаласига диққат қаратади:

*Соқий, ўлубмен, майи имон кетур,
Жисмима имон майидин жон кетур.
Қуйма бу кун жомима даврон майи,
Жоним ол, оғзимга қуй имон майи (6/94).*

Ушбу ўринда соқий мажоз бўлиб, айна байтлар таҳлилига атрофлича тўхталган А.Қозихўжанинг таъкидлашича, бу образ “шайх Сакокий мазҳабига кўра истиоратун бил-киноя дейилса, Шайх Абдулқохир Журжоний фикрига суянган Қазвиний талқинида эса мажози ақлий ҳисобланади. Ҳар икки ҳолда ҳам “Соқий” сўзи ўзи қўйилган маънодан бошқасига далолат қилади. Бунда Сакокийга кўра, Соқий сўзи асл фоилдан киноя воситасида

ориятга олинган ва асл фоилнинг бир сифати унга берилган. Бу сифат – имон майини келтириш. Имон майини келтириш асл фоилдан, яъни Яратувчи томонидан содир бўлиши мумкин. Майхонада майхўрларга май улашувчи соқийдан эмас. Қазвиний талқинида эса, биз Яратувчига оят ва ҳадисда келган асмой сифатлардан бошқа сифатларни беришга ҳақимиз йўқ. Шунинг учун, соқий сўзини Оллоҳнинг соқийси, яъни мажози ақлий деб тушунишимиз лозим”¹. Ушбу фикрларга таянган ҳолда айтиш мумкинки, имонсиз танани ўлик вужуд санаган шоир соқий тимсоли воситасида Оллоҳга мурожаат қилар экан, ундан кўнгил жомига дунё ҳою-ҳавасларини ифодалаган даврон майини эмас, тириклик бахш этувчи имон майини қуйишни сўрайди.

Навоий бу каби масалалар кўтарилган байтларнинг нафақат ғоявий-мазмуний жиҳатига, балки вазн ҳамда бадииятига юксак дид, санъаткорлик нигоҳи билан ёндашган. Жумладан, юқоридаги соқийномада шоир соқийга мурожаат қилиб *нидо*, имон ва даврон тушунчаларини майга, кўнгилни жомга қиёслаб *ташбеҳ*, “майи имон” бирикмасини “имон майи” шаклида терс қўллаб *тарди акс*, жисм, жон, оғиз каби мутаносиб сўзлардан *таносуб*, “имон майи” ва “даврон майи” бирикмаларини қаршилантериб *тазод*, кетур, қуй феълларини буйруқ майлида бериб *амр* бадийий санъатларини ҳосил қилади.

“Ҳайрату-л-аброр”нинг яна бир қанча ўринларида карам, одоб, қаноат, меҳру вафо, ишқ, ростгўйлик, илм каби юксак тушунчалар майга қиёсланиб, соқийга мурожаат қилинар экан, ундан ана шу майлардан келтириш сўралади. Кўринадикки, Навоий ўз даври жамиятида юқорида саналган ўнлаб ахлоқий қадриятларга эга комил инсонлар кўпайишини астойдил хоҳлаган.

Албатта, шоирнинг бундай юксак орзулари бежиз эмас. Сабаби, XV асрда Мовароуннаҳр ва Хуросонда дин ва ахлоқ масалаларидаги ўта салбий ҳолатлар темурийлар салтанатини таназзулга етаклаган асосий омиллардан эди. Навоий “Ҳайрату-л-аброр”нинг учинчи мақолатида ўз даври султонларининг айшу фароғатга берилганини таъкидлаб, бундай базмлар

¹ Қозихўжа А. “Ҳайрат-ул аброр” хайратлари // “Шарқ юлдузи”. – 2015. – № 5. – Б. 147–148.

ўтказиладиган қаср ҳақида шундай дейди: *Сен хурсандчилик базмига йўл олар экансан, айшу фароғат йўлида базм қиларкансан, базминг учун тайёрланган қаср жаннатмонанд қилиб жиҳозланган. Лекин унинг пардаларининг иплари халқнинг жонидан, қизил тошлари ва қизил бўёқлари одамларнинг қонидан, шишти халқ молини талаш эвазига олтинланган, халқнинг дур ва лаълари билан нақшланган. Ғиштлари масжидларни бузиб келтирилган, тошлари одамларнинг қабрларидан ташилган* (6/108).

Ушбу ўринда шоир ўз даврининг аччиқ ҳақиқатларини аёвсиз фош этади. Давр ҳукмдорларининг комил инсон сифатларидан маҳрум, маънан кашшоқ экани, айшу фароғат базмларига муккасидан кетгани, мамлакатда дину диёнат масалалари жуда аянчли аҳволда эканини реалистик тасвир асосида очиб беради. Ёки “Махбубу-л-кулуб”да қонунбузар фақиҳ-муфтилар, хийлачи садр ва шайхулисломларнинг ғайри шаръий ишларини фош этади. Ислоҳ биносига устун бўла туриб, ўзи шариатга амал қилмайдиган, дину имонини сотган қозиларга аёвсиз ҳукм чиқаради: *“Омий қозики май ичкай – ўлтургулукдур ва дўзах ўтига етмасдин бурун куйдургулукдур”* (9/462).

Айшу ишрат, май базмларига берилиш, яъни ахлоқий таназзул эса аксарият темурий шахзодалар, ҳукмдорлар, қолаверса, амалдору мансабдорларнинг давлат ишларида огоҳлик ва сергакликни йўқотишига сабаб бўлди. Навоий бу ҳодисаларга ўз муносабатларини бадий ифода эта борди. Хусусан, шоирнинг “Фарҳод ва Ширин”даги:

Эурсен шоҳ – агар огоҳсен сен,

Агар огоҳсен сен – шоҳсен сен (6/719),

– сатрлари давр ҳукмдорларига огоҳлик кўнғироғи сингари янграйди. Мусовият тарафайн усулида битилиб, тасбиғ, тасдир, тарди акс каби қатор бадий санъатлар билан зийнатланган ушбу байтда шоҳликнинг мезони огоҳлик экани айтилмоқда. Демак, сергаклик ва огоҳликни бой бериш салтанатни, шоҳликни бой беришга етаклар экан. Шу сабабли ҳам Навоий “Муншаот”даги мактублардан бирида хатни қабул қилувчига шундай арз қилади: “Яна улким, умид улдурким, Ҳақ таоло чоғирдин куллий тавфиқ

бергай... Яна улким, шаҳр эҳтисоби амрида яхши эҳтимом қилилса андоқким, шаробхона, байтул-латаф, киморхона – буларға ўхшар номашруъ умурни куллий манъ қилилса... Яна улким, мажлис қуруб чоғир ичарға кўп хирс кўрсатилмаса” (9/591-593). Демак, тожу тахтга ўч, шаробхўр ҳукмдор ва амалдорлар огоҳликни қўлдан бериб, халққа зулм ўтказганлар. Шу сабабли Навоий “Фарход ва Ширин”да соқийдан огоҳлик майини келтиришини сўрайди ҳамда алам билан “Элга зулм қилгунча, ўзимга зулм қилай”, деб ёзади:

Кетур, соқий, қадаҳ огоҳлиқдин

Ки, андин журъа хушироқ шоҳлиқдин!

Ичиб май, салтанат илмай кўзумга.

Қилай зулм, элга қилгунча, ўзумга! (6/570)

Маълум бўладики, жамиятдаги оммавий шаробхўрлик дин, ахлоқ каби муҳим қадриятларни емириб, маънавий таназзулга замин яратган. Шу сабабли ҳам “Ҳазрат Навоий асарларининг бош мавзуси – инсон камолоти. Комил инсонлар ададининг кўпайиши эса жамият маънавияти юксалишининг асосий омилидир”¹.

Ахлоқий-маънавий таназзулни бартараф этишдек мураккаб юмушни адо этишга киришган шоирга ана шу муҳит ичида ўта фаол қўлланган *соқий, май, жом, мугбача* каби тушунчалар жуда қўл келади. Шоир соқий ва унинг атрофидаги ўнлаб тушунчаларни поэтик образ даражасига кўтаради. Бу орқали ўз дидактик, фалсафий қарашларини жамият ичига фаоллик билан олиб киради.

Буюк аллома ижодининг аксар ўринларида соқий образи орқали инсон кўнглига илоҳий ишқ ва файз улашувчи маърифат соҳиби бўлган пири комилни, майни куйлаганда эса илоҳий ишқ ва маърифатни, шунингдек, ўнлаб ахлоқий қадриятларни назарда тутди. Шу сабабли

¹ Жабборов Н. Алишер Навоийнинг “Арбаъин” асарида маърифий мазмун ва бадиий шакл уйғунлиги // Алишер Навоий ва XXI аср (халқаро илмий-назарий анжуман материаллари). – Тошкент: “Navoiy universiteti” NMU, 2019. – Б.87.

навоийшуносларимиз “Ишқ ва май мотиви Навоий лирикасининг жавҳари”¹, Навоий поэзияси “асосан ишқ ва май мотивларидан иборат бўлган бир поэзиядир”² каби фикрларни билдирадилар. Ана шу нуқтада Навоий миссиясининг барча жабҳаси ишқни тамсил этувчи май ҳамда унга муштарак образлар – соқий, жом, майхона, харобот ва бошқалар билан туташ экани аён бўлади.

Таъкидлаш ўринлики, шоирнинг шариат ман қилган нарсаларни образ даражасига кўтаришида ҳам маълум сабаблар бор. Ўз вақтида бу масалага академик Ойбек ҳам эътибор қаратган эди. “Нима учун ишқ ва май мотиви Навоий лирикасининг жавҳаридир? Бу – қийин савол” дейди улуғ навоийшунос³.

Адабиётшунос А.Раззоқов Навоий шеъриятидаги май тимсоли хусусида фикр юритар экан, бу саволга шундай жавоб беради: “Тасаввуфий шеъриятдаги зоҳиран қараганда ғайришаръий бўлиб кўринган лавҳа ва тасвирлар аслида сўфий шоирларнинг чуқур ирфоний маъноларини унга аҳл бўлмаганлардан тўсиш учун бир восита бўлган”⁴. Бу фикрда, маълум маънода ҳақиқат бўлса-да, бизнингча, масаланинг асл моҳияти анча кенгроқ.

Навоийнинг соқий, май ва уларга ёндош образларни танлашидаги бош сабаблардан бири сифатида айнаи образларга мамлакатдаги маънавий инқирозга барҳам беришдаги қарашларини ифода этишда энг қулай восита сифатида қараганини кўрсатиш мумкин. Шоирнинг бундай йўл тутишида, албатта, буюк аллома Абдурахмон Жомий қарашларининг таъсири ҳам сезилади. Хусусан, Жомий ўзининг “Лавомеъ” асарида ишқ ва майнинг ўнта ўхшаш жиҳатини санаб, нега ишқ айнан майга ташбеҳ этилишини батафсил тушунтиради. Шу билан бирга май шахсни фалокату ҳалокатга етаклаши, ҳақиқий ишқ эса абадий ҳаёту саодатга бошқариши, комиллик сари

¹ Ойбек. Мукаммал асарлар тўплами. 19 томлик. Таҳрир хайъати: М.Нурмухамедов ва бошқ. т. 13, Тошкент: Фан, 1979. – Б.46.

² Кўрсатилган китоб. – Б. 40.

³ Кўрсатилган китоб. – Б. 46.

⁴ Раззоқов А.А. Алишер Навоий шеъриятида илм ва маърифат талқини: Филол.фан.фалс.докт.дисс.автореф. – Қарши, 2019. – Б. 19.

бошлашига ишора қилади¹. Навоий эса устози, пири Жомийнинг бу қарашларидан моҳирона фойдаланган. Яъни у май ва унга боғлиқ тушунчаларни ўз асарларининг катта қисмида образ даражасига кўтаради ва бу билан халққа яқинлашади, ижодини оммалаштиради. Устоз Ойбек XV аср – темурийлар даврида май мавзусидаги лириканинг инкишофи замини сифатида шундай сабаб келтиради: “Бу табакани (май базмларига берилган Ҳирот ва Самарқанд ҳукмрон қатламини – А.О.) ёлғиз дидактик асарлар қаноатлантирмайди. Унинг ингичка завқига ҳамоҳанг лирика керак. Кайф-сафо оламининг энг жозибадор жилваси, ингичкалашган оқсуяклар ҳаётининг эрмаги муҳаббат ва майдир”². Олимнинг фикрлари айти ҳақиқат. Навоий ана шу ҳақиқат, яъни майнинг XV аср ижтимоий доираларида тутган мавқеидан фойдаланди. Катта аудиторияга эга бўлган шоир май ва унга ёндош образлар воситасида зоҳиран майни куйласа-да, ботинан май ва май базмларига берилганларнинг қарашларини маънавий тубанлик ўзанидан бутунлай бошқа ўзанга – маърифат ўзанига буриб юборишга интилади. Гўёки у “ҳақиқий май – илоҳий ишқ, ҳақиқий соқий – Оллоҳ, ҳақиқий майхона – илоҳий ишқ сирларини ўргатувчи ошиқлар давраси, ҳақиқий мастлик эса Ҳақ ёдида қалб сармастлиги” демоқчи бўлади.

Навоий ўзининг кўтаринки, шоду хуррамлик, барча нарсадан розилик кайфиятида ҳам, аксинча, тушкун, ғам-қайғули, норозилик давларида ҳам соқийга мурожаат қилади. Уни ўзига ҳамдам, ҳамсухбат, нажоткор, дўст деб билади. Шу сабабли унинг ижодидаги мавзу ва ғоялар доимо қайсидир нуқтада, албатта, бу образ билан кесишади. Жумладан, шоир яшаган даврда бутун ислом оламида авж олган зоҳидлик, таркидунёчилик масаласига эътибор қаратсак. Зоҳидлар бутун жамиятдан, ижтимоий ҳаётдан, ҳаётий юмушлардан ажралиб, халқдан бутунлай юз бурардилар. Бу эса Навоий дунёқарашига бегона эди. Халқда Ҳақ тажаллисини кўрган шоир унинг ғами билан яшамаган одамни одам дейиш мумкин эмас, деган қатъий фикрда:

¹Рустамий А. Адиблар одобидан адаблар. – Тошкент: Маънавият. 2003. – Б. 56-57.

²Ойбек. Мукамал асарлар тўплами. 19 томлик. Таҳрир ҳайъати: М.Нурмухамедов ва бошқ. т. 13, Тошкент: Фан, 1979. – Б.47.

*Одами эрсанг, демагил одами,
Оники йўқ халқ ғамидин ғами (6/210).*

Қолаверса, шоирга маънан катта таъсир кўрсатган нақшбандия тариқати ўзининг “Дил ба ёру, даст ба кор”, “Хилват дар анжуман” каби ғоялари орқали таркидунёчиликни инкор этар, жамият билан бирга бўлишга чақирар эди. Зоҳидларни ҳақиқий ишқдан беҳабар ҳисоблаган Навоий улар билан баҳсга киришар экан, соқий образидан жуда ўринли фойдаланади. Шоир соқийга (яъни, илоҳий маърифат улашувчи пири комилга) мурожаат қилиб, ундан қадах чироғини тутиб, кўнглини ёритишни сўрайди. Ўзининг зуҳд зулматида қалб кўзи ёпилиб ғафлатда қолганини истехзо билан таъкидлайди:

*Қадах чароғини оллимга тутқил, эй соқий
Ки, зуҳд зулматида асру бўлмишам гумраҳ (1/556).*

Навоий ўзининг қатор ғазалларида соқий образи ёрдамида риёкор такводорларга қарши туради. Қуйидаги байтда ҳам шоир соқийга мурожаат қилиб, ўзи учун ёлғон таквою ибодат ва мунофиқлик, иккиюзламачилик офатидан кўра шароб ва қадах офати афзал эканини таъкидлайди:

*Соқий, бодаки, таквою риё офатидин
Яхшироқ, бўлса манга соғару саҳбо офат (3/93).*

Бу қарашлар “Ҳайрату-л-аброр”да янада мустаҳкамланади:

*Соқий, ул учмоқ сувини бедаранг
Тутки, эрур дўзах ўти анда ранг.
Ёр юзи ёди била шод ўлай,
Дўзах ила равзадин озод ўлай (6/123).*

Соқийдан жаннат сувини қуйишини сўраган шоир бу сувда дўзахнинг ранги борлигини киноя билан таъкидлайди. Негаки, Навоий дунёқарашича, дўзахдан қўрқиб ёки жаннат умидида Тангрига эътиқод қилиш риёкорликдир. Ҳақиқий мўминнинг фикру хаёли жаннат ва дўзахдан озод бўлиши лозим. Унинг учун Ҳақ ёди етарли!

Ҳусайн Бойқаро давридаги сиёсий инқироз туркий тилнинг мавқеи билан ҳам боғлиқ. Ҳатто Соҳибқирон даврида форс тили етакчи тил сифатида сақланиб қолганди. Узоқ вақт мобайнида туркий тил форс тили соясида қолди ва миллий тил сифатида туркий халқларни жипслаштира олмади. Туркий тилнинг ижтимоий мавқеи хусусида Навоий “Муҳокамату-л-луғатайн”да шундай дейди: *“Туркнинг улугдин кичигига дегинча ва навкардин бегига дегинча сорт тилидин баҳраманддурлар, андоқким ўз хирад аҳволига кўра айта олурлар, балки баъзи фасоҳат ва балогат била ҳам такаллум қилурлар. Ҳатто турк шуаросиким, форсий тил била рангин ашъор ва ширин гуфтор зоҳир қилурлар. Аммо сорт улусининг арзолидин аширофигача ва омийсидин донишмандигача ҳеч қайси турк тили била такаллум қила олмаслар ва такаллум қилгоннинг маънисин ҳам билмаслар”* (10/509).

Шоирнинг туркий тил мавқеини юксалтириш учун олиб борган курашида ҳам соқий ва унга боғлиқ образлар тизими, шунингдек, соқий концепти атрофидаги сўзларнинг аҳамияти жуда юқори. Хусусан, буни “Муҳокамату-л-луғатайн”да кузатиш мумкин. Асарда турк ва форс тили қиёсланиб, туркийнинг кўпгина афзалликлари асослаб берилди. Жумладан, улуг форсий шоирларнинг “май ичмоқ қаваидида сўз кўп суруп, зарофат ниҳоятсиз зоҳир қилган”ликлари айтилади. Бироқ Навоий форсларнинг муболағалари “сипқармоқ” сўзидан ўтмаслигини таъкидлаб қуйидаги туркий байтни келтиради:

Соқиё, тут бодаким, бир лаҳза ўзумдин борай,

Шарт буким, ҳар неча тутсанг лабо-лаб сипқорай (10/510).

Шоир “Сипқарай лафзи мазмунига етганда, форсий шеърда не илож қилғайлар?” дея савол қўяди. Фикрларини давом эттирар экан, завқ билан, лаззат топа-топа, оз-оз ичиш маъносини ифодаловчи “томшимок” сўзини келтириб, унинг ҳам форсий муқобили йўқлигини айтади ҳамда қуйидаги туркий байтни далил сифатида беради:

Соқий чу ичиб, манга тутар қўш:

Томиший-томиший ани қилай нўш (10/511).

Демак, шоир биргина “Муҳокамату-л-луғатайн”ни яратиш билан турк улусини форсийгўйларнинг тил борасидаги таънаю маломатларидан халос қилди. Ўзи айтганидек: “... турк улуси фасихлариға улуғ ҳақ собит қилдимки, ўз алфоз ва иборатлари ҳақиқати ва ўз тил ва луғатлари кайфиятидин воқиф бўлдилар ва форсийгўйларнинг иборат ва алфоз бобида таън қилур сарзанишидин қутулдилар” (10/530).

Адабиёт тарихида XV аср ўрталарига қадар туркий адабиётнинг миллий адабиёт сифатида мавқеи юқори бўлмагани маълум. Шоирнинг ўз таъбири билан айтганда, туркий адабиётда “форсий мазкур бўлгон шуаро муқобаласида киши пайдо бўлмади” (10/528). Адабиёт инсон дунёқарашини юксалтириши, фуқаролар онгида давлат таянчи ҳисобланган ахлоқий концепцияларни шакллантириши лозим бўлгани ҳолда, ушбу даврда туркий адабиёт айна вазифаларни етарлича адо эта олмаётганди. Бу миллий маданият учун катта йўқотиш эди. Бироқ ушбу даврда темурий ҳукмдорлар туркий тилнинг аҳамиятини англай бошлаганини эътироф этиш лозим. Навоий “Мажолису-н-нафоис”да темурийлардан бўлган 20 га яқин ҳукмдорнинг туркий тилда шеър ёзганини айтиб ўтади ва уларнинг шеърларидан намуна келтиради. Хусусан, Ҳусайн Бойқаро ҳам туркий тилда девон тартиб қилган. “Сабъаи сайёр” достонининг сўнгида шоҳ Баҳром Навоийга асарни туркий тилда ёзгани учун миннатдорлик билдиради (7/623). Албатта, буларнинг барчасида рамзий маъно мужассам. Ушбу ҳолатларда Султон Ҳусайн бу масалани сиёсат даражасига кўтарганига ишора бор. Мана шу омиллар ҳам Навоийнинг туркий адабиёт мавқеини юксалтириш учун кураш олиб боришига туртки бўлди. Шоирнинг ана шу ижодий курашида ҳам соқий образи, бу образ негизида ўз такомиллини топган услуб ва жанрларнинг алоҳида ўрни бор. Жумладан, соқий образининг Алишер Навоий ва “Форс шеърятининг Анакреони” сифатида баҳо берилган буюк шоир Ҳофиз Шерозий ижодида қўлланиш даражасини ўзаро қиёслаш орқали унинг туркий адабиёт ривожига мавқеи ойдинлашди. Жумладан, Ҳофиз девонида мавжуд 467 ғазалдан 62 тасида соқий образи иштирокидаги

соқийнома байтлар учрайди. Улар аксар ўринда лирик кириш вазифасини бажаради. Навоийнинг эса биргина “Ғаройибу-с-сиғар”ида 79 та ғазалда бундай байтларни учратиш мумкин. Навоий ғазалларида соқийнома байтлар нафақат лирик кириш ёки лирик хотима, балки кўп ўринда бегона байтга мос тушиб лирик чекиниш вазифасини бажаради. Қолаверса, шоир ижодида соқий сўзи радифга олиниб, ҳар бир байти соқийга мурожаат усулида битилган соқийнома ғазал, мусаддас ва рубоийлар ҳам мавжуд бўлиб, бу каби шеърлар Навоийгача ўтган туркий ва форсий шоирларда деярли учрамайди. Ёки Навоий ва Ҳофиз “Соқийнома”сига эътибор қаратсак. Навоий “Соқийнома”си туркий адабиётда ёзилган илк “Соқийнома” бўлишига қарамасдан, 32 қисм (банд) ва 458 байтдан иборат, мазмунан яхлит, камрови кенг бир асардир. Ҳар бир қисм тизимли равишда соқийга мурожаат билан бошланиб, тўлалигича бирор бир шахсга бағишланади. Ҳофиз “Соқийнома”си эса 138 байтдан ташкил топган шаклан яхлит асар бўлиб, соқийга мурожаат асарнинг турли ўринларида учрайверади. Бундан ташқари, Навоий ижодида соқий образи ўнлаб маъноларда қўлланиб, шоир қалам тебратган деярли барча мавзуларга алоқадор. Ҳақли равишда айтиш мумкинки, Навоий ижодида соқий образининг қўлланилиши Ҳофиз шеъриятига қараганда анча тизимли ва мукаммал. Бунини, албатта, Навоий Шарқ шеъриятида ўзига қадар шаклланган барча ижодий тажрибаларни моҳирона ўзлаштиргани ва такомиллаштиргани билан ҳам изоҳлаш мумкин.

Демак, Навоий бутун умри давомида форс ва араб адабиётида бадиий тил, вазн, жанр, тур жиҳатидан қандай ижобий тажриба бўлса, уларни туркий адабиётга татбиқ этиш ва бу билан туркий тил ҳамда адабиётнинг бадиий тасвир имкониятлари жуда кенг эканини исботлаш истагида бўлган ва ижодда бунини урда қилган.

Хулоса қилиб айтганда, Алишер Навоий ижодида соқий образига катта фалсафий концепция юкланган. Соқий ва унга алоқадор май, жом, муғбача, майхона каби ўнлаб образлар занжири шоирнинг комил инсон ахлоқи хусусидаги ғояларини бутун мамлакатга ёйиш, туркий тил ва адабиётни

юксалтириш, бу орқали темурийлар даври муҳитининг ижтимоий, маънавий, сиёсий инкирозини бартараф қилишдек улуғ мақсади йўлида самарали хизмат қилди.

2.2.§ Соқий образининг зоҳирий хоссалари

Соқий Алишер Навоий асарларида кўп бор тасвир объектига айланган май базмларининг энг муҳим аъзоси бўлиб, унинг асосий вазифаси май қуйишдир. Мажлисларда ҳар доим соқийнинг бўлиши шарт, чунки мажлис аҳлига хурсандчилик ва шодлик ундан келади. Шу сабабли шоир май базми иштирокчилари орасида соқийни ўзгача ардоқлайди, уни барчадан ва барча нарсадан ортиқ қадрлайди:

Базми васл ичра манга тутти қадаҳ ул маҳваши,

Бода хуш, базм хуш – ул иккисидин соқий хуш (3/254).

Ўзбек мумтоз адабиёти тарихида айнан Навоий ижодида ўзининг ҳар томонлама камолотига эришган бу образ ҳақида тўла тасаввурга эга бўлиш учун, аввало, унинг зоҳирий хоссаларини аниқлаб олиш зарур.

Соқийнинг ташқи кўриниши.

Юз. Соқийнинг шамойилини тасаввур қилиш учун, аввало, унинг юзи ҳақида шоир асарларида келган чизгиларга диққат қаратиш жоиз. Чунки гўзаллик унсурлари ичида юз бошқаларидан яққол устунликка эга. У гўзалликнинг бошланиш нуқтаси бўлганлиги сабабли ошиқлар кўп ҳолларда маъшуқнинг юзини кўрмоқ истайдилар, бунинг учун бутун борлиқларини бахш этишга рози бўладилар. Навоий ғазалларида соқийнинг юзи баҳорий ораз ўлароқ тасвирланади:

Ғунчасен ғамдин, вале соқий баҳори оразин

Очса билманким, недин очилмағайсен, эй кўнгул (1/389).

Шоирнинг таъкидлашича, соқийнинг юзи шу даражада тиниқ ва силлиқки, ҳатто кўнгил шишаси ҳам ваҳдат майидан ёруғлик етмагунча бу каби тиниқ ва силлиқ бўлолмайди:

Етишмағай майи ваҳдат фуруғи бўлмағуча,

Замир шишаси соқий узоридек сода (3/531).

Соқийнинг юз гўзаллиги ҳақида гап кетганда, албатта, унинг ёрқин ва порлоқ эканига урғу берилади. Унинг юзи ёрқинликда, аввало, шамъга қиёсланади:

Юзунг шамъида шабнам, йўқса тердур, соқие, ваҳким,

Ул анжумдин шабистон ичра қатли анжуман қилдинг (4/364).

Шоир ижодида бу порлоқлик тасвири тадрижий равишда юксалиб боради:

Нишот базмида соқийи моҳваи сархуи

Бош урса дағи аёғ тутса, қўл сола қадаҳ ич (1/120).

Ушбу байтда соқийнинг юзи ёрқинликда ойга ўхшатиш билан бўлса, куйидаги байтда бу тасвир янада кучайганига гувоҳ бўламиз. Гоҳ шамъга, гоҳ ойга менгзалган бу порлоқлик ана шу тадрижийликда само гумбазидаги қуёшга қадар етиб келади:

Соқийлари ҳур ё паридек

Кўк даврида меҳри ховаридек (7/42).

Юзнинг шамъ, ой ва қуёшга қиёсланиши бу ашёлардаги хусусиятларни соқийга кўчиришга хизмат қилади. Шамъ мажлисни, ой тунни, қуёш эса кунни ёритгани ва иситганидек, май базми суюқлиси – соқийнинг порлоқ юзи мажлисдаги кўзлар ва кўнгилларга ёруғлик, илиқлик бағишлайди.

Шоир бир қанча ўринларда соқийнинг юзини гулга ташбеҳ қилади. Бунда юзнинг гул каби қизил, ёш, нафис, гўзал, файзли экани англашилади:

Бўлди соқийнинг гул рухсори гул-гул бодадин,

Тут ганиматким йигитлик фаслидур фасли рабиъ (2/294).

Қош. Гўзаллик унсурларидан яна бири қош бўлиб, шеърятда у араб алифбосидаги нун ҳарфига, ёй, камон, меҳробга қиёсланади. Соқийнинг қоши ҳақида сўз борганда, Навоий уни ҳилолга ўхшатади. Демак, уни янги чиққан ярим ойдек чиройли, эгма ва ингичка шаклда тасаввур қилиш мумкин:

Хуш ул махмурлугдин тийра кўзким, очқач-ўқ бўлса,

Ўшул кўзгуга соқийнинг ҳилоли қошидин мисқал (1/387).

Ғамза. Қошга яқин бўлган аъзолар кўз ва киприклардир. Бироқ Навоий соқийнинг кўз ва киприклари ҳақида деярли сўз юритмаса-да, уларнинг ҳаракати – ғамзаси хусусида тўхталади. Бу ҳолатда соқийнинг ошиқ дилини ўртовчи ғамзаси ўқ, найза, ништар кабиларга ўхшатиловчи кўз ва киприкларга хос барча хусусиятларни ўзида жамлайди. Қуйидаги байтга кўра, эл соқийнинг лабидан бўса умидвор бўлиб турган бир пайтда, ошиқ ринд унинг жонситон ништардек кўз қарашидангина қаноат ҳосил қилади:

Соқийё, жоми лабингдин эл тамаъ қилгонда нўш,

Бизга ғамзангдин эрур бир жонситон ништар тамаъ (2/299).

Лаб. Навоий ғазалларида соқийнинг лаби ҳақида ҳам кўплаб тасвирлар учрайди. Гўзаллик унсурларидан саналган лаб ранг, таъм каби белгиларга эга бўлиб, унинг кулгуси хурсандчиликни ифодалайди. Соқий образининг лаби ҳақида сўз борганда эса унинг хусусиятлари қамрови янада кенгаяди. У ранг жиҳатидан лаълга ўхшатилади:

Эй Навоий, майда соқий лаълидин эрмиш фуруз,

Кайфиятни чунки фаҳм эттинг нетарсен ойилиб (1/76).

Лаъл истиора йўли билан лабни ифода этиш баробарида, ўзидаги қизиллик сифатини унга кўчиради. Қолаверса, лаълдаги қимматбаҳолик, нодирлик белгилари нафақат лабга, балки у орқали ифода топувчи пурмаъно сўзларга ҳам тегишли.

Кўп ўринларда соқийнинг лаби харобот аҳли учун худди бода каби қиймат ва рангга эга эканига амин бўламиз. Масалан, қуйидаги байтда лирик қаҳрамон бодани соқийнинг лабига қиёс қилади. Соқийнинг лабидек бўлган бу тиниқ ва қизил бода эса хурсандчиликдан нишонадир:

Соқийё, бода лабингдек тутқил,

Кайфиятлг доғи гулрангу сузук (2/339).

Соқий лаби тўғрисида сўз борганда қон ранги ва қотиллик белгиси бўлган қизил рангга урғу берилиши ринднинг жони жонона, яъни соқий ихтиёрида экани, у эса хоҳласа ошиқ жонини олиши, хоҳласа жон ҳадя этиши мумкинлигига ҳам нозик ишора қилади. Ошиқ ринд ўз жонини, дилини

буткул соқийга топширгани куйидаги байтда янада ойдинлашади. Лирик қаҳрамон соқий лабини лаълга қиёслайди, қолаверса, бир вақтнинг ўзида унинг жонни ўртовчи оташдек ҳароратга эга эканини таъкидлайди:

Соқий, сол оташин лаълинг била бир ўт манга

Ким, кўнгулга шуъла солсун, жонни осон ўртабон (4/485).

Оташин лаъл шуъласидан жони озорланувчи лирик қаҳрамон соқий лабининг бу хоссасини вужудга келтирувчи асл моя нима эканини ҳам яхши билади:

Десангки, жонима ўт солмагайсен, эй соқий,

Такаллум этма майолуд лаб била ҳайҳот! (1/96)

Лабга алоқадор яна бир тушунча унинг таъмидир. Бу ҳақда шоир ўзини ҳалок қилувчи бош оғриғидан қутулишнинг ягона чораси соқийнинг ширин лаби теккан қадахдан май ичиш эканига иқрор бўлган мана бу байтдан билиш мумкин:

Ичиб гар тутмасанг эрди қадах, эй нўшлаб соқий,

Не имкон эрди қутқармоқ мени муҳлик хуморимдин (1/516).

Соқий лаби яна бир қанча сифатларга эга. Шундай сифатлардан бири унинг ҳаётбахшлигидир. Китобот санъати воситасида зийнатланган мана бу байтда лабнинг ҳаётбахшлигини таъкидлаш билан бирга, унинг руҳ ҳамда роҳ (май) каби тушунчалар билан чамбарчас боғлиқ экани ҳам айтиб ўтилади:

Ҳаётбахш лабинг руҳ эмиштук, эй соқий,

Магарки вовини иълол этиб қилибсен роҳ (1/124).

Ҳуш олувчилик – лабга хос бўлган яна бир сифат. Соқий лаби еткан қадахдан май ичган кўнгил шу даражада ҳушидан айриладики, зинҳор ўзига келмайди:

Қилди чун соқий лаби еткан қадах ҳушунгни маҳв,

То абад зинҳорким, ойилмагайсен, эй кўнгул (1/389).

Хат (сабза). “Муншаот” асарларидаги 78-мактубда соқийнинг лаби устидаги барчага мақбул бўлган чизиқ – хат ҳақида ҳам тасвирлар учрайди:

Май ул сийм устида ёқути маҳлул,

Тутуб ёқут хат соқийи мақбул (9/607).

Тер. Соқий образининг юзи билан алоқадор гўзаллик белгиларидан яна бири тердир. Шоир май тутувчи париваш соқий юзидаги терни гулга кўнган шабнамга қиёслайди. Бу гўзал ташбеҳ эса ўхшамишни яққол тасаввур қилиш имконини беради:

Тутубон соқийи париваш май,

Гулда шабнам киби узорида хай (7/325).

Нафас. Навоий баъзида соқийнинг нафаси ҳақида ҳам сифатлашлар қўллайди. Хусусан, соқий нафасини Исо пайғамбар нафасига ташбеҳ этади. Маълумки, бадий адабиётда Исо пайғамбар барча дардга нафаси билан шифо берган, жонсиз вужудни тирилтиришдек мўъжиза соҳиби сифатида талқин қилинади. Бундай поэтик усул воситасида шоир соқийнинг ҳаёт бағишловчи, хаста кўнгилларга шифо берувчи эканини таъкидламоқчи бўлади:

Коҳи юз бирла ўлармен, Исавийдам соқиё,

Бода тут хуришиди жоми қаҳрабокирдоридин (1/471).

Соч. Алишер Навоий ижодида жуда кўп учрайдиган образлардан бири – сочдир. Шоир маъшуқанинг сочини сунбул, занжир, илон, чину шикан, куфр белгиси бўлган зуннорга ўхшатиб, унинг элда зулм ичра масал бўлганини айтади. Қора сочни зулматга, сариқ сочни олтинга қиёслаб, ерга судралувчи узунликдаги сочни гўзаллик сифатида эътироф этади. Соқийнинг сочи хусусида сўз борганда унинг ошиқ риндни гўё занжирдек банди қилиб қўйиш хусусиятига эга эканига диққат қаратади:

Кел, эй соқий, мени мажнунни маст эт,

Сочинг занжири бирла пойбаст эт (6/604).

Шоир баъзида соч сўзи ўрнига жингалак, гажак каби маъно қирраларига эга зулф сўзини ҳам қўллайди. Бу эса соқийнинг сочи шаклига нисбатан тасаввуримизни бойитади.

Қўл. Майхона аҳли соқийнинг қўлини ўзгача кадрлашади. Чунки риндлар асосий истаклари бўлмиш майни соқийнинг қўлидан ичишади. Шу

сабабли, лирик қаҳрамон ўзига узатилган қадаҳни соқийнинг қўлини ўпган ҳолда ичади:

*Соқий илгин бердиким, ўптум даги ичтим қадаҳ,
Найласун ичмай қадаҳ ҳар кимга мундоқ берса даст (2/82).*

Мабодо ринддан соқий қўлидаги соф бода ёки унинг қуйқасидан қайси бири ёқимли экани сўралса, у шундай жавоб беради:

*Дема, соқий илгинин софийму хушдур йўқса дурд?
Ҳар не андин келди, ул хуштурким ани толғамиш (2/254).*

Демак, маст ошиқ учун соқий илгидан нима етиши аҳамиятсиз. Унга хаттоки заҳар узатилса ҳам, ҳеч иккиланмай ичишга тайёр. У бундан кўрқув ва ваҳимага тушмайди, зеро ўлимдан кўрқув ошиқларнинг одатига зид:

*Агар заҳр ичсам илгинин таажжуб қилма, эй соқий
Ки, бўлмиш масту ошиқ шеваси беваҳму бок ўлмоқ (1/340).*

Оёғ. Мумтоз шеъриятимизда лирик қаҳрамон ёрнинг нафақат юзу кўзи, қошу киприги, сочию лаби, хатто оёғига ҳам юксак эҳтиром кўрсатишини намоён этувчи ҳолатлар жуда кўп. Шоирлар ёр оёғи қаерда бўлса, бошларини ўша ерда кўрадилар. Навоий ижодида соқий оёғининг шаклу шамоили ҳақида чизгилар учрамаса-да, аммо унга нисбатан шеъриятимиздаги анъанавий муносабатнинг гувоҳи бўламиз:

*Оразимни бир аёқ бирла қизорт, эй соқий,
Неча суртай аёгингга мени расво ораз?! (2/284)*

Қомат. Соқийнинг қомати тўғрисида сўз борганда, айтиш мумкинки, шоир ғазал ва дostonларида унга нисбатан мавзун сўзини қўллайди:

*Менинг расволигимга бодайи гулгун эрур боис,
Майи гулгун ичарга соқийи мавзун эрур боис (2/96).*

Мавзун сўзи соқий образининг қадди-қомати келишган, нозик, бенуқсон, зебо эканига далолат қилади. Бундан ташқари, бир қанча ўринларда соқийга гул бичим, гулбадан, гўзал қоматли, хушбичим, нозанин маъноларини ифода этувчи гуландом сифати берилганини ҳам кўриш мумкин:

Ким айласа соқийи гуландом тамаъ,

Илгидин анинг соғари гулфом тамаъ (1/734).

Либос. Навоий ўз ғазалларида соқийнинг гул бичимли гўзал жисмига бинафша рангли либосни муносиб кўради:

Гул кеби жисмингга, эй соқий, бинафш ойин тўнунг,

Ўйладурким, бодаи гулранг учун соғар бинафш (4/271).

Соқий тўнининг бу рангда танланиши бежиз эмас. Чунки соқийнинг гул чехраси, лаъли лаби-ю гулдек қомати гулфом май билан, қолаверса, бинафшафом соғар бинафша рангли тўн билан ажиб уйғунликни ҳосил қилади.

Жинс. Ўрни келганда, соқий образининг жинси, яъни у эркак ёхуд аёл экани хусусида ҳам тўхталмоқ жоиз. Бу масалада Шарқ халқлари адабиётида ўзига хосликни кузатиш мумкин. Жумладан, “араб шоири Ал-Ахтал (640 – 713)нинг хамрият шеърларига алоҳида тўхталган машҳур шарқшунос олим И.Ю.Крачковский уларда соқий бошида гулчамбар, қулоқларида балдоқ, оқ ҳарир либос кийган, узун бўйли, қизил танли гўзал қиз суратида тасвирланганлигини ёзади. Бошқа бир араб шоири Алкаамийнинг шеърларида эса, соқий чиройли ва қимматбаҳо кийимлар кийган ёш форс йигити қиёфасида гавдалантирилган”¹. Араб шоири Абу Нувоснинг хамрийятида соқий, асосан, қадимги Эрон урф-одатлари бўйича тарбияланган чиройли ва чаққон ёш эронлик йигит, баъзан эса ўқимишли, чиройли ва назокатли аёл сифатида тасвирланади².

Турк олими Ўзлем Чайилдак эса Усмонли турк шеърятининг Айний, Атоий каби шоирлари ижодига таяниб, соқийлар балоғат ёшига етган, мўйлови энди чиқа бошлаган, ўн уч ва ўн тўрт ёшлардаги ёш ўғил болалар сифатида намоён бўлиши ҳамда бу ёш соқийлар кўпроқ кофирлардан (асосан,

¹ Асадов М. Ўзбек мумтоз шеърятини риндона маъно ва лирик кахрамон характери: Филология фанлари бўйича фалсафа доктори диссертацияси. – Тошкент, 2017. – Б. 14.

² Акилова Н.А. Традиции доисламской литературы иранских народов в творчестве Абу Нуваса: Автореф. дисс... канд. филол. наук. – Душанбе: ХГУ, 2019. – С. 14.

Рум, Арман ва Кибти ёшларидан) танлаб олиниб, Истанбулдаги майхоналарда ушбу ишни бажарганликларини таъкидлайди¹.

Навоий ижодидаги соқий образи ҳам йигит киши сифатида гавдаланади:

Давр аёгин, соқийё, қўйма йигит жонинг учун

Ким, йигитлик рўзгори айш даврони эмиш (1/290).

Бундан ташқари, шоир бир қанча байтларида соқийлик вазифасини муғбача образига юклайдики, бу ҳам соқий образини йигит киши сифатида қабул қилишга йўл очади:

Эй Навоий, гар десанг соқийлиг этсун муғбача,

Тут кириб муғ дайри ичра жоми саҳбо бирла унс (3/240).

Соқийнинг маънодошлари сифатида келувчи *аёқчи, пири майхона, пири муғон, пири майкада, пири дайр, пири ишқ, пири харобот, пири хаммор, майфуруш, муғ* каби образларнинг ҳам бир қанча ўринларда соқийлик вазифани бажариши ушбу тимсолнинг эр киши экани ҳақидаги тасаввурни янада мустаҳкамлайди:

Муғ пири май бериб, тилади жонни муғбача,

Ҳар неки дедилар қилуридин тожонмадим (2/421).

Қолаверса, хаттот Султонали Машҳадий томонидан XV аср охирида Ҳиротда кўчирилган ҳамда XVI асрда Кобул орқали Ҳиндистонга келиб қолган Навоийнинг “Терма девон”ида еттита расм мавжуд бўлиб, расмларнинг тўрттинчисида соқий образи тасвири мавжуд. Ушбу сураатда ҳам соқий ёш ва чиройли йигит сифатида тасвирланган².

Соқийнинг ҳол ва ҳаракати. Албатта, соқий образининг шаклу шамойили билан бирга унинг зеҳнияти, ҳол ва ҳаракатига оид тасвирларга ҳам тўхталмоқ лозим. Чунки бу тасвирлар ушбу образни янада ёрқинроқ англашга хизмат қилади.

¹ Çayildak Ö. Klasik türk edebiyatında saki-nameler: Doktora tezi. – Malatiya, 2018. – S.46.

² Мадраимов А. Навоийнинг ҳиндистонлик мухлислари // “Шарқ юлдузи”. – 2015. – № 4. – Б. 136–138.

Хушчақчақлик. Аввало, соқий характериға хос баъзи белгилар хусусида. Навоий ўз ғазалларида соқийга нисбатан *сабукруҳ* сифатлашини кўллайди:

Сабукруҳ соқий, фано жоми тутқил

Ки, ўзлук юкидин гаронборларбиз (3/208).

Бунда соқий образидаги хушчақчақ ва хушҳоллик, очик чехралик ҳамда самимийлик сифатлари намоён бўлади. Қуйидаги байтда эса соқийдаги хушчақчақлик сифати янада қуюқлашиб, шанг, яъни шўх ва ўйноқилик даражасига кўтарилади:

Нафас-нафас қадаҳ ичмасни жазм этармен, лек

Нетайки, ишва қилур лаҳза-лаҳза соқийи шанг (2/341).

Ҳазинлик. Соқий хушчақчақ ва шўх бўлишига қарамасдан, баъзида унда маҳзунлик кайфияти ҳам кузатилади. Бундай пайтда лирик қаҳрамон соқийга мурожаат қилиб, уни фалак зулмидан етган бундай ғамли ҳолатдан қутқаришга интилади:

Фалак ситезасидин бўлма, соқий, маҳзун,

Қадаҳ кетурки, эрур бесабот олами дун (1/497).

Нозу ишва. Навоий шеърлятида соқий ўзининг гўзал хусни, нозу ишваси, жилваси билан лирик қаҳрамон қалбига ўт ёқади. Унинг ишвасига боққанда ошиқ ринднинг ҳислари лол, ақли тарқок, руҳи қарахт:

Не соқий улки, анинг ишвасига боқса, бўлур

Ҳавос лолу, хирад масху руҳи нотиқа данг (4/340).

Ниёз аҳлидан бўлган лирик қаҳрамон соқийнинг ишваю нозига бардош беришга қуввати етмаса-да, уни ўзига чорлашни қанда қилмайди:

Соқий, олиб кел қадаҳу қилма ноз,

Кўрки, не муштоқдур аҳли ниёз (6/103).

Кўнглига маҳбуби – соқийдан ҳар қанча жабр етишига қарамай, ошиқ ринд бундан мамнун, ҳеч қачон шикоят йўқ. Ҳатто ишқ ва май таркини тақлиф қилган насиҳатгўйнинг сўзини қабул қилмайди:

Ишқ ила май таркин, эй носих, не навъ айлай қабул

Ким, кўнгулга орзу ул турфа соқийдур ҳануз (1/226).

Бироқ лирик қаҳрамон ҳар қанча ишқида собит бўлмасин, унинг ҳам дилига азият етказувчи, юзини ток баргидек хазон этиб, сарғайтирувчи ҳолат бор. Бу – ҳижрон. Шундай ҳолатда ҳам ошиқ нажотни яна ҳижроннинг сабабкори – соқийнинг ўзидан қидириб унга мурожаат қилади:

Қадаҳ тутким, қизартай чехра, эй соқийки, ҳижронинг

Юзумни асфар андоғким, хазоний барги ток этмиш (1/268).

Демак, Навоийнинг лирик қаҳрамони ҳар қандай ҳолатда соқийга юксак бир муҳаббат риштаси билан боғланган.

Бўса. Ошиқлар учун ёрнинг бўсаси жуда муҳимдир. Шу сабабли май базмида майхона аҳли янада шодланиш истагида соқийдан бўса талабида бўладилар. Бироқ шоир ижодида ошиқ ринднинг соқий лабини ўпмоққа ҳадди йўқ, унинг учун соқий лаби теккан газакдан татиб кўришнинг ўзи бахт:

Лабинг ўпмакка не ҳаддим, газак эткан қандинг

Оғзима етса бу басдур манга ком, эй соқий (2/616).

Айтиш мумкинки, шоир соқий образининг ташқи қиёфаси, ҳолатворини аксар ҳолда тўғридан-тўғри ифодалаш усули билан эмас, балки майхўр ринд қалбида кечаётган ҳиссий пўртаналар, ҳиссиёт жилваларини кўрсатиш, унинг соқийга нисбатан ҳиссий муносабатини ёритиш асносида очиб беради. Бундай тасвир усули соқий образининг мавқеини тадрижий равишда юксалтириб боради.

Соқийнинг мажлисдаги фаолияти.

Қадаҳ тўлдириши. Навоийнинг лирик қаҳрамони қадаҳнинг бир он бўлса-да бўш қолишини истамайди. Шу сабабли соқийга мурожаат қилиб, ундан май қуйишини сўрайди. Ўйиборлиси шундаки, соқийдан сўралаётган май миқдор жиҳатидан ҳар сафар хилма-хиллик касб этади. Бу миқдор белгиларини қуйидаги тадрижийликда келтириш мумкин:

Журъа. Журъа – “бир ютум, бир қултум” маъносидаги ўлчов билдирувчи сўз. Журъа қуювчи соқий – журъакаш; ичувчи майхўр – журъанўш, журъахор, журъачаш; журъа қуйилувчи қадаҳ эса журъадон, деб

юрителиди. Лирик қахрамон, асосан, ғамдан халос бўлиш, ҳажр захридан кутулиш истагида соқийдан журъа сўрайди:

*Софи васли бўлмаса гар барча захри ҳажридур,
Соқийё, бир журъа тутким, олди жонимни аташ (1/277).*

Бир қадаҳ.

*Данг қилмиштур Навоийни хумор,
Анга тутсун бир қадаҳ, соқийга денг (1/365).*

Бир-икки соғар.

*Базмдин сурдингу кетмакка эрур моний заъф,
Соқийё, бир-икки соғар била имдод этгил (3/374).*

Икки жом.

*Соқийё, икки лаболаб жом ила тиргуз мени,
Даҳр эли андуҳидин муҳлик хуморимни кўруб (2/61).*

Бир-икки-уч жом.

*Ўлуб эрдим фироқ ошубидин, лекин менга соқий
Бир-икки-уч лаболаб жом ила қилди ҳимоят хўб (2/53).*

Тўққиз қадаҳдан тўқсон қадаҳгача.

*Чу муз дайрида зикрим дўст оти бўлди, эй соқий,
Манга-ўқ тут қадаҳни, гар эрур тўқсону гар тўққуз (3/217).*

Тоғораси билан.

*Май тағорин тут десам, соқий, тоғсонмаким, санга
Иш ани тутмоқ ва лекин бизга сипқармоқдур иш (3/252).*

Беҳисоб.

*Десанг, эй соқий, бадал бўлсун, қадаҳ тут беҳисоб,
Ким тўкар қонимни беҳад, ким эрур бемар яра (3/35).*

Тўлароқ.

*Ҳажр андуҳида оз май тутмас, эй соқий, мени
Базм аҳлидин тўлароқ тут манга амдо қадаҳ (3/110).*

Тўла.

Ҳажрдин асру ҳазинмен, соқийё, тутқил қадаҳ,

Ҳар неча соғар улуг бўлса тўла тутқил қадаҳ (2/110).

Лаболаб.

Соқий, тутғил Навоийга лаболаб жомким,

Бағри доғи захмлар бўлмиш саросар кўнглидек (2/334).

Тошқунча.

Қадаҳқа бода тарёкини қуй тошқунча, эй соқий

Ки, ғам захри била жомим тўлунтур, балки тошибдур (2/165).

Микдорни ифода этувчи бу тушунчалардаги тадрижийлик лирик қаҳрамон шуурида кечаётган руҳий пўртаналар, изтироблар даражасидан, шунингдек, унинг аҳволи, кайфиятини яхшилаш, қалбига ором ва таскин бағишлаш, уни шодлик ва қувонч сари етаклаш учун соқий томонидан кўрилаётган тадбирларнинг миқёсидан дарак беради. Қолаверса, бу тушунчалар баъзида ирфоний моҳият касб этади.

Қадаҳ узатиши. Май мажлисларига файз ва шодлик бағишловчи соқийнинг асосий вазифаси май қуйилган қадаҳни узатишдир. Бу жараёни кузатиш орқали соқийлик қоидалари ҳамда одоби ҳақида маълум бир тушунчаларга эга бўлиш мумкин.

Базм қоидаларидан бири шуки, соқий қадаҳни бир кишига устма-уст қуймайди. Аксинча, уни мажлис аҳлига давра услубида, яъни навбатма навбат айлантиради. Шаробга ташна боданўшлар эса соқийнинг даврани тезроқ айланиши, чопқир фалак мажлисни барбод қилмасдан бурун ўз навбатлари тезроқ келишини истаб унга шундай мурожаат қиладилар:

Тез эвур даврунда, эй соқий, сипехросо қадаҳ,

Барҳам урмасдин бурун мажлисни чархи тезгард (2/125).

Соқий доимо соқийлик одобига риоя қилиши шарт. Қуйидаги байтларда Навоийнинг лирик қаҳрамони соқийга бунини эслатиб қўяди:

Соқий, жомини лабо-лаб тутқил,

Адаб асраю муаддаб тутқил (4/687).

Адаб шартлари ҳам осон эмас. Баъзида соқий боданўш истагига кўра ҳатто тўққиз бор юкунишига тўғри келиши мумкин:

*Соқий, адаб шартини омода тут,
Оллима тўққуз юкунуб бода тут.
То ани ич, деб сенга мен юз тутай,
Томса тўқуз, оқса худ ўттуз тутай (6/143).*

Мазкур байтларда соқийлик одобининг яна бир шарти намоён бўлади. Яъни боданўш баъзида соқийнинг ўзига бода таклиф қилиб қолиши ҳам мумкин. Албатта, бундай ҳолатда соқий таклифни инкор қилмай, бодани бир томчи ҳам қолдирмаган ҳолда ичиши лозим. Мабодо соқий қадахнинг остида бир томчи май қолдирадиган бўлса, тўққиз, оқадиган миқдорда қолдирса, ўттиз қадах майни жарима сифатида ичишига тўғри келади. Боданўш май таклиф қилиш орқали бодапаймой, яъни соқийга умрнинг ўткинчи экани, шу сабаб тириклик шомини ғанимат билиб, ҳаёт неъматларидан баҳра олиш кераклигини уқтирмоқчи бўлади:

*Кел, эй соқий қилиб ичмак азимат,
Тириклик шомини билгил ғанимат.
Май ич бир дам, тузуб ишрат асоси,
Чекардин бурна дам умр аждаҳоси (6/430).*

Соқийлик одобининг шартларидан яна бири шуки, соқий қадах узатаётганда қўллари зинҳор титрамаслиги лозим. Бу ҳақда майхўр шундай дейди:

*Бас тўладур жоминг, эй соқий, илиг титратмаким,
Мен ичай андинки, тўккунгдур ани гар чайқалур (2/142).*

Бу орқали ҳаёт неъматларини, балки ҳаётнинг ўзини исроф қилмаслик лозимлигига нозик ишора қилинади.

Навоийнинг соқийнома байтларида майхўрлар соқийдан май сўраб мурожаат қилишда чақириқ маъносидаги турли калималардан фойдаланишадик, бунда мажлис аҳлининг соқийга муносабати намоён бўлади. Шунингдек, шоир соқийга шаробни тақдим этишда қадахни қандай узатиш, қандай хизмат қилиш кераклиги ҳақида кўрсатма беради. Масалан,

қуйидаги байтда шоир соқийга мурожаат қиларкан, ундан ўзини майга *зарқ этишини* сўрайди:

Соқий, ул навъ зарқ эткил мени май ичраким,

Гар дам урсам май ютай, гар кўз очай саҳбо кўрай (1/670).

Бунда лирик қаҳрамон соқийни ўзи учун нажоткор деб билиши, бутун инон-ихтиёрини унга топширгани намоён бўлади. Буни қуйидаги байтларда ҳам кўриш мумкин. Қадаҳининг бир лаҳза бўлса-да бўш қолишини истамаган шоир соқийга юзланаркан, ундан қайта-қайта аёқ тутиб, аҳднинг боши ва тавбанинг оёғини синдиришни сўрайди. Май тутиш ва уни ичиш ҳақида сўз борганда, майхўр хоҳишларининг заррача қиймати йўқ. Аксинча, соқийнинг мавқеи шу даражада баландки, ҳатто майхўр майни инкор қилганда ҳам соқий уни *йиқиб, кўксига чиқиб, бўғзига май қуйишига* ҳақли:

Соқий, аёқ келтуру тут бизга бот,

Аҳд бошин, тавба аёгин ушот.

Узр десам, бўғзума қуйгил йиқиб,

Қуйғали кўксум уза лекин чиқиб (6/233).

Соқийнинг бода тутишида қўлланадиган баъзи феъллар боданинг миқдорига бевосита алоқадорлик касб этади. Масалан, мана бу байтда “бода селоби” учун “оқизмоқ” феъли айни муддао:

Оқизгил бода селобини, эй соқийки, ҳижрондин

Кўнгул даштида бўлмиш корвони дарду ғам пайдо (1/55).

Шоир соқийга мурожаат қилганда *тутмоқ* феълени ишлатган ҳолатларда кўпинча қадаҳга нисбатан ташбеҳлар қўллаши кузатилади. Масалан, қуйидаги байтда жом қуёшга менгзалади:

Субҳ эрур соқию мен махмурмен, сен майпараст,

Тут қуёшдек жомни, моний недур бўлмоққа маст (1/98).

Бу шоир қалби ёруғлик истаётганидан дарак беради.

Таъсир кўрсатиши. Соқийнинг май базмидаги фаолияти ҳамда майпарастга таъсир имконияти жуда кенг. Буни қуйидагиларда кузатиш мумкин:

Майхонага боғлаб қўйиши.

Мену майхонаки соқию муғанний қилмиш
Чанг зулфию тараб, созарий бирла побаст (1/109).

Беҳуш қилиши.

Соқие, беҳудмен андоқким, қилурмен касби ҳуш,
Имтиҳонга доруйи беҳуш агар жомимга қот (3/78).

Ақлдан айириши.

Соқие, неткай мени ул навъ қилсанг мастким,
Ақлу ҳушумдин нишон, балким асар ҳам бўлмаса (1/48).

Девона қилиши.

Соқие, бир жоми май бирла мени девона қил
Ким, мушавваш ақл савдойи муҳоли бирламен (3/478).

Мажнун қилиши.

Ваҳ, неча даврон жафоси айлагай маҳзун мени,
Соқие, бир давр аёғи бирла қил мажнун мени (4/608).

Афюн қўшиб бериши.

Майга афюн солиб, эй дарду бало соқийлари,
Турфа буким, маст бўлдунг деб мени ёзғурдунгуз (3/215).

Ўлдириши.

Майга, эй соқий, ажал заҳри эзиб бир жом тут,
Тори уммидимни, яъни риштаи ҳижрондин уз (4/204).

Тирилтириши.

Ўлтурай бир май била деб, тиргузурсен, соқие,
Оби ҳайвон бирла гўёким тўлар паймонамиз (1/232).

Афв этиши.

Соқий, илик тут, гунаҳим афв этиб,
Ким чиқадур жоним огизга этиб (6/214).

Тасалли бериши.

Ҳажр андуҳидамен, соқий, ул ойдин сўз деб,
Мени бир-икки тўла созари май бирла овут (2/76).

Мадад бериши.

*Соқие, йўқ замудардима ҳаде,
Вақт эрур май била қилсанг мададе (2/648).*

Мадад сўзи ўрнида Навоий айна маънодаги “тавфиқ” калимасини ҳам қўллайди. Шоир баъзида бу калимани соқийга сифатлаш тарзида келтирадики, бу орқали мадад бериш соқийнинг муҳим амалларидан эканига урғу беради:

*Ичилса соқийи тавфиқ илгидин ул май,
Кўнгул бу замдин эмас шубҳаким, бўлур маҳжур (3/202).*

Хурсанд қилиши.

*Кўнгулни, соқие, майдин қилиб хуш,
Бузугни сайл ила айларсен обод (1/143).*

Мастликни аритиши.

*Хумор дафъига қуллуқ хатин тилар соқий,
Навоие, дема ҳужжат кетур равон коғаз (1/151).*

Карам/эхсон қилиши.

*Соқий, аёқ тут, карам изҳор қил,
Базлни Хотамга намудор қил (6/133).*

Ҳимоя қилиши.

*Соқие, қилсанг ҳимоят голиб ўлғум бўйлаким,
Ғам била кўнглум талашулар икавлон қармашиб (1/82).*

Хабар етказиши.

*Соқие, бу ишга беҳудлудин ўзга йўқ илож,
Мужда муг кўйига еткурғилки, бўлдум майпараст (1/97).*

Вафодорлиги.

*Даври айёмга йўқ чунки вафо, эй соқий,
Сен вафо айлаю бас, айлама даври ақдоҳ (2/106).*

Дўстлиги.

*Соқие, қил дўстлуқ, тут бодаким йўқтур ғами,
Бўлса олам душмани ҳар кимга сендек бор дўст (2/92).*

Юқорида саналганлар соқийнинг мажлисдаги фаолиятига доир муҳим жиҳатлар бўлиб, унинг характери ҳамда образ сифатидаги моҳиятини яққол очиқ беришга хизмат қилади. Қолаверса, соқийнинг риндга таъсири билан боғлиқ бу жиҳатлар моҳиятида жуда чуқур маънавий-ирфоний мазмун борки, бу хусусда навбатдаги фаслда сўз юритилади.

Соқий ҳақида ўхшатмалар. Шоир бир қанча ҳолатда соқий образини бошқа қатор унсурларга ташбеҳ этади. Улар орасида жаннатга ва фоний дунёга алоқадор тушунчалар, пайғамбарлар, исломдан бошқа дин вакиллари, машҳур асар қаҳрамонлари бор.

Хур. Исломга кўра, хур – тақводорлар билан жаннатда яшайдиган, жисмоний ва маънавий камчиликдан ҳоли бўлган гўзал қиз. Навоий баъзида соқийни хурга ўхшатади. Бунда унинг шаҳлоқўз ва чиройли, пок ҳамда ҳаёли эканига ишора бор:

Базм эрди биҳишт омода.

Хури соқию кавсари бода (7/491).

Подшоҳ. Қуйидаги байтда соқий эроний подшоҳларга ўхшатилади. Маълумки, подшоҳ ўз хизматчилари, мамлакати, халқи, қўшини ва тожу тахтига эга бўлган куч-қудрат тимсоли. Базм соқийси ҳам гўё подшоҳ мисоли май ва жом каби қуролларига, ўзига муҳтож бўлган халқ – боданўшларга эга. Подшоҳдан халқига меҳрдан қаҳрга қадар қандай муносабат етса, булар базм подшоҳи – соқийдан мажлис аҳлига ҳам етиши мумкин. Халқ подшоҳдан эҳсон кутганидек, мажлис аҳли ҳам соқийнинг дардларни дафъ этувчи эҳсонидан умидвор:

Дафъ этар дардин Навоийнинг ўшул майким мудом

Хусрави хусравнишон соқийлари эҳсон қилур (1/177).

Исо Масиҳ. Навоий баъзида соқийни Исо пайғамбарга ўхшатади. Бунда ҳар икки образга хос бўлган нафас ва лаб унсурларидан фойдаланади. Қуйидаги байтларда ҳам соқийнинг дудоғи Исонинг лабига менгзалади. Лирик қаҳрамонни ўлдирувчи ҳам, уни Масиҳодек тирилтирувчи ҳам соқийнинг лабидир:

*Юзи гулчеҳра соқийнинг тараб ҳукмига тугродур,
Юзинда май гули ул ёрлиг узра оли тамғодур.
Лаби лаъли ҳалокимен агарчи жсон физолигда
Масиҳо бирла ул гўё ўлук бирла Масиҳодур (3/201).*

Тарсо. Шоир айрим ҳолларда соқийни тарсога ўхшатади. Тарсо – христиан динига эътиқод қилувчи насроний. Баъзи манбаларда зардуштийлик динига эътиқод қилувчиларни ҳам тарсо дейишган¹. Қуйидаги байтда соқий тарсога қиёсланади ва унинг муғ дайрида экани таъкидланади. Бу эса тарсонинг зардуштийлик динига ҳам алоқадорлигини яна бир бор тасдиқлайди:

*Фидоси нақд исломимки, муғ дайридаги соқий
Улус қонин тўкардин ваҳм қилмас, гарчи тарсодур (3/201).*

Узро. Мумтоз адабиётда гўзал маҳбубанинг тимсоли сифатида қўлланувчи Узро ғазнавийлар саройининг XI асрда яшаган шоири Унсурийнинг “Вомиқ ва Узро” достони қаҳрамонидир. “Лисону-т-тайр”дан олинган қуйидаги байтда соқий Узрога қиёс этилади ҳамда бу орқали лирик қаҳрамоннинг унга нақадар ошиқ эканига урғу берилади:

*Соқийи Узро узори ҳуллапўш,
Ҳушсизга чун ичурди неча қўш (9/235).*

Соқий ичимликлари. Алишер Навоий ўз шеърояти билан жуда кўп сўзларнинг поэтик имкониятларини кенгайтириб юборди. Шундай сўзлардан бири шаробдир.

Шароб. “Шариба” ичмоқ, ҳўпламоқ феълидан ҳосил қилинган² шароб соқий ичимликларидан бирининг номи бўлиб, Навоий ижодида *шароби арманисоз, шароби беҳудона, шароби дардпарвард, шароби ошиқона, шароби чини ойин, шароби ноб, шаробан таҳуро* шаклларида учрайди:

*Кетур, соқий, шароби беҳудона
Ки, саъб иш солди оллимга замона (6/414).*

¹ “Алишер Навоий: қомусий луғат”. Масъул муҳаррир: Ш.Сироҷиддинов. II жилдлик. – Тошкент: Sharq, 2016. Ж.2. Б. 27.

² Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати. III жилдлик. – Тошкент: Университет, 2003. Ж.2. Б. 500.

Бода. Навоий ижодида соқий кўлидаги маст қилувчи ичимликлардан бирининг номи. “Бода” радифли ғазали бор. Унда бода шундай эътироф қилинади:

Навоий айлади доруламоне майкадани

Ки, берди даҳр ғамидин анга амон бода (3/559).

Мазкур образ *ташбеҳ* бадиий санъатини юзага чиқаришда фаол иштирок этиб, кўплаб поэтик бирикмалар таркибида *ўхшамииш* (бода баҳри, бода дарёси, бода куёши, бода ламъаси, бода миръоти, бода селоби, бода шамъи, бода тафрихи, бода тарёки), *ўхшатилмиш* (бодаи ишқ, бодаи исён, бодаи шавқ, бодаи ваҳдат, бодаи айш, бодаи васл, бодаи ғам, бодаи ҳажр, ҳаёт бодаси) вазифаларида келади.

Шоир боданинг *ранг* (бодаи ёқутранг, бодаи кофургун, бодаи гулгун, бодаи гулфом, бодаи лаъл, бодаи рангин, бодаи ол, бодаи хумро, шафақгун бода) ва бошқа белгиларини (ачиғ бода, бода лойи, бодаи мастона, бодаи ноб, кавсаросо бода, сабуҳий бода) ҳам батафсил тасвирлайди.

Май. Соқий ичимликларидан бири бўлиб, Навоий ижодидаги энг фаол образлардан:

Ўзлугумнинг қайдидин бир май била қилдинг халос,

Ваҳ не дей, эй муг, санга бут бирла зуннорим фидо (1/52).

Шоир шеъриятида ўзлук – нафс, ўзлук қайди эса нафс кишанидир. Май – нафсни енгиш қуроли, яъни илоҳий ишқ тимсоли. Байтдаги муг – соқий, яъни пири комил бўлса, бут – “одамларни ёмонликка ундовчи нафс, Ҳақ йўлдан чалғитувчи тўсиқ, кўнгилни васвасага солувчи ҳою ҳавас”¹, бойлик ва мол-мулкнинг бутга дўниши, бойликка сиғинишдир. Ушбу ўринда зуннорни молу дунё учун белга боғланган хизмат камари сифатида изоҳлаш мумкин. Демак, байт замиридаги маъно шундай: *Эй пири комил, Ҳақ ишқи ва маърифати ҳақидаги пурмаъно сўзларинг билан мени нафс кишанларидан*

¹ “Алишер Навоий: комусий луғат” / Масъул муҳаррир: Ш.Сирожиiddинов. 2 жилдлик. – Тошкент: Sharq, 2016. Ж.1. Б. 132.

халос қилдинг. Бу сўзларинг таъсирида қалбимдаги нафс бути ҳамда дунё учун белга бойлаган хизмат камаримни синдириб ташладим, фидо қилдим.

Шоир ижодидаги май ҳам ўзининг муайян *ранг* (ақиқи май, асфар май, лаългун май, лолагун май, майи аҳмар, майи гулгун, майи гулнор, майи гулранг, майи гулфом, майи ёкут ранг, рангин май, майи шафақгун) ва *таъм* (ачиғ май, талх май) белгилари, қолаверса, катор *сифатлаш*ларига (жонбахш май, майи куҳансол, майи мамзуж, майи муғона, майи фархунда, майи хаммор, паҳлавий ойин май, равносо май, тарёки май, тонглаға май) эга. Унинг *майи ноб*, *майи софий*, *сабуҳий май* каби навлари ҳам бор.

Мазкур образнинг поэтик имкониятлари ҳам, асосан, ташбеҳ бадий санъати доирасида ўхшатилиш (давлат майи, даврон майи, ишрат майи, кавсар майи, кавсаросо май, майи васл, майи ваҳдат, майи айш, майи имон, умр майи, фано майи, шиква майи, майи маломат, майи азалий, майи ҳажр) ҳамда ўхшамиш (май баҳри, май жавҳари, май заврақи, май кўзгуси, май куёши, май ўти, майи хуршид, оби ҳаёти май, май ламъаси, шамъи май) вазифаларида келганда намоён бўлади.

Чоғир. Кам қўлланади. Асосан, поэтик кўчимларсиз ўз маъносида келади. Жумладан, шоир кўидаги панднома байтда чоғир, яъни май қизилликда лаълга ўхшаса-да, қимматбаҳоликда унингдек эмаслигига ишора қилар экан ақлли киши майни лаъл деб билиб, ундан сармаст бўлмаслиги, шодланмаслиги кераклигини таъкидлайди. Зеро, донишманд киши ҳеч қачон оддий ўтни гул деб ҳидламайди:

Чоғирни оқил эсанг лаъл деб қизитма димоғ

Ки, ўтни исламади гул дебон хирадманде (1/628).

Раз қизи. Луғатларда *раз* – узум, *раз қизи* эса мажозан май, шароб маъноларини ифодалайди¹. Масалан:

Раз қизидин, соқийё, бирдам мени шод айлаким,

Чарх золи гуссаси кўнглумни ғамгин айламини (1/274).

¹ Шамсиев П., Иброҳимов С. Навоий асарлари луғати. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1972. – Б. 519.

Роҳ. Бу сўз асли шодлик маъносини бериб, бадий асарда сархуш қилувчи шаробни англатади. Навоий ижодида асосан ҳаёт шодликлари қуйланган ўринларда роҳ истилоҳидан фойдаланилади:

Соқийё, тонгла хумор ўлтурмоғи имкони бор,

Руҳ топмоқ роҳдин боре ганиматдур букун (2/459).

Роҳи райҳоний. Райҳондан тайёрланган хуш исли, ранги тўқ яшил, асосан, баҳор фаслида мадорсизликда истеъмол қилинадиган ичимлик. Ушбу тимсол Навоий шеъриятида ўзининг чуқур маъно-моҳиятига эга. Жумладан:

Хати райҳони ичра бодайи лаълин хаёл айлаб,

Учар ҳар лаҳза руҳум, соқийё, тут роҳи райҳоний (1/617).

Байтдаги бодайи лаълдан мурод ёрнинг ҳам рангда, ҳам баҳода лаълга ташбеҳ этилувчи лаби, балки оғзидан чиқувчи пурмаъно сўзларидир. Мисрадаги хати райҳони эса лаб устида сабза урган хат – тукни билдиради. Ушбу тасвир – навқиронликка, маъшук тимсолидаги пири комилнинг пурмаъно сўзлари ҳеч қачон эскирмаслигига ишора. Луғатга кўра, учмоқнинг икки маъноси бор: I. Жаннат. II. Юқорига кўтарилмоқ. Соқийнинг тасаввуфий маъноларидан бири эса – Ҳақ. Лирик қаҳрамоннинг соқийдан роҳи райҳоний сўрашини Ҳақдан абадий яшилликка бурканган ва унда васл насиб этувчи фирдавс жаннатидан умидворлик сифатида талқин қилиш мумкин. Демак, байтнинг ботинида шундай тағмаъно мужассам: “Пири комилнинг илоҳий маърифат ва ишқ хусусидаги ҳеч қачон аҳамиятини йўқотмайдиган, абадиятга йўғрилган пурмаъно каломини хаёл қилганимда, руҳим кўкка, Ҳаққа талпинаверади. Шундай экан, эй Танграм, сен ҳам менга фирдавс жаннатингни, унда юз берувчи висолни насиб айла!”

Сабух. Тонг пайтида ичиладиган маст қилувчи ичимлик. Навоий ижодида бу образ лирик қаҳрамон кайфиятидаги тундлик ва зулматнинг чекиниши, қалбга ёруғликнинг энишига ишорадир:

Соқийё, гам шомида ўлдум сабуҳий бода тут,

То даме машғул этай ўзни раҳиқи нобқа (2/576).

Ичимликлар баҳоси. Соқий узатувчи ичимликлар ғоят кадрли бўлиб, унинг баҳоси ринд учун жону жаҳондан ортиқдир:

Созаринг жону жаҳондин ортуғ эрмиш, соқий,

Лекин ул ўт бирла-ўқ жону жаҳоним ўртадинг (3/363).

Жаҳоннинг бор ғамини бартараф қилишга қодир бўлган қадах соқий томонидан икки жаҳон мулкига баҳоланса-да, ошиқ уни олишга тайёр:

Жаҳон ғамин чу олур, бер қадахни, эй соқий,

Олурмен, икки жаҳон мулкига баҳо қилсанг (3/362).

Соқийнинг идишлари.

Қадах. Луғатларда *пиёла*, *май косаси* деб изоҳланса-да, кўпинча май учун мўлжалланган идишларнинг умумий номини ифодалаб келади. Шоир қадах тимсоли мавжуд ўринларнинг аксариятида ўз руҳий ҳолати ва табиатнинг бошқа узвлари орасидаги нозик ўхшашликларни топади ҳамда уларни ўзаро муқояса қилади. Хусусан, байтга кўра, лирик қаҳрамонга гулрух соқий, булбулга эса гул қадах тутса-да, булбулнинг ишқ майидан маст бўлиши Навоийчалик эмас:

Манга гулрух соқию булбулга гул тутти қадах,

Маст эрур ул ҳам, Навоийдек вале расво эмас (1/249).

Шоирнинг “Қадах” радифли бир нечта ғазал ва рубоийси бор. Қадах билан алоқадор қадах киштиси (кема шаклидаги май косаси), ҳилолий қадах (янги чиққан ой шаклидаги қадах), каёний қадах (каёнийларнинг май ичадиган қадаҳи), қадаҳи мийно (ҳаворанг май шишаси) кабилар унинг турларини; ваҳдат қадаҳи, қадах қуёши, қадах хуршеди, қадах чархи, қадах сарчашмаси, қадах кўзгуси, қадах чироғи, қадах қалқони каби поэтик бирикмалар шеърини матн таркибидаги метафорик – кўп қиррали маъносини; аламшўй қадах, гулбўй қадах, гулгун қадах, қадаҳи ақлзадо, қадаҳи дилпазир, қадаҳи дилписанд, қадаҳи молломол, қадаҳи ойинакирдор, қадаҳи ойинаранг, қадаҳи руҳосо, қадаҳи султоний, қадаҳи хушгувор, қадаҳи шавқангез, қадаҳи шукрона, қадаҳи шоҳона, қадаҳи ойинафом, ложуварди қадах, лолагун қадах, олтин қадах, сипеҳросо қадах каби бирикмалар эса сифатларини кўрсатади.

Аёқ. Шоир май базми тасвирида туркона оҳангларга рағбат кўрсатганда кўпинча май идиши сифатида соқийдан аёқ (ёки аёғ) тутишини сўрайди:

*Жоним ичра ўтдурур бир лаъли майгун ҳажридин,
Соқие, навбат манга еткач лаболаб тут аёғ (1/320).*

Аёғ, асосан, давр аёғи, отланур аёғ шаклларида қўлланилади.

Бат. Соқийнинг ўрдак шаклидаги май идиши шундай номланади:

*Кўнгул майхона роми, хотирим хуш май батидинким,
Мунга Руху-л-аминдур ул, анга дору-л-амондур бу (1/529).*

Ибриқ. Май соладиган сопол идишлардан яна бири. Шоир ибриқ орқали вузу ибриқи, тақви ибриқ поэтик бирикмаларини ҳосил қилади:

*Хонақаҳда тақви ибриқиға май солдим ниҳон
Айладим байтул-нашот, уйким эди байтул-ҳазан (2/450).*

Жом. Навоий ижодидаги фаол образлардан бўлган жомнинг ҳам бир қанча турлари мавжуд. Жумладан, габраки жом, жоми биллурун (биллурдан ясалган қадах), жоми ҳилолий (янги ой шаклида ясалган қадах), жоми заркор, жоми Жам (шоҳ Жамшид ясаттирган жом), жоми каёний (каёнийларнинг май ичадиган идиши), ложуварди жом, олтун жом, жоми мийно (кўкимтир рангли май идиши), жоми муғоний кабилар шулар жумласидан.

Бундан ташқари, жом образи полисемантик характерга эга бўлиб, йигирмага яқин сифатлашлар ёрдамида *дарёваши жом, жоми гардунваши, жоми гулнорий, жоми дилкаш, жоми дилоро, жоми ёқутгун, жоми жаҳонбин, жоми жаҳоноро, жоми зилол, жоми киромий, жоми қаҳрабокирдор, жоми молломол, жоми рангин, жоми саҳбо, жоми сабуҳ, нилуфари жом, суҳайли жом, ойинагун жом* каби бир қанча шаклларда, қолаверса, ташбеҳ ва метафора усули билан *айи жом, вафо жом, давр жом, жоми адл, жоми афлок, жоми ажал, жоми бало, жоми боқий, жоми висол, жоми гарибона, жоми каромат, жоми қотил, жоми гурур, жоми марг, жоми нишот, жоми руҳафзо, жоми тавфиқ, жоми тақвишикан, жоми харобот, жоми ҳажр, жоми гурур, жунун жом, кўнгул жом, зарқ*

(макр) *жоми, ишқ жоми, фано жоми, кўк жоми, қуёш жоми, ғурури жаҳл жоми, яъс (умидсизлик) жоми* каби ўттиздан ортиқ маъноларда қўлланади.

Жомнинг моҳияти унга нисбатан қўлланган сифатлашлар, ёки унинг иштирокидаги метафораларда очила боради. Поэтик воситаларнинг бу даражада кўплиги эса шоир томонидан жом образи бадиияти жуда пухта ва мукаммал ишланганидан дарак беради. Шоир улар ёрдамида жом сўзи атрофида қатор бидий санъатларни ҳосил қилади. Жумладан, қуйидаги мисраларда “жоми Жам юзин” бирикмасининг ўзида *аллитерация* (“ж” товуши такрори орқали), *талмеҳ* (афсонавий шох Жамшидга ишора воситасида), *ташбеҳ* (“жомнинг юзи”даги маъно кўчиши билан), *тағйир* (Жамшид сўзини вазн, қофия талаби билан ўзгартириш орқали) каби санъатлар қўлланади:

Соқийё, очтинг чу май тутмаққа жоми Жам юзин,

Юз ғамим дафъ айладингим, кўрмагайсен ғам юзин (3/481).

Қолаверса, ушбу соқийнома байтни поэтик жиҳатдан зийнатлаган *тасбеъ* (илк мисра охиридаги “юз” сўзининг иккинчи мисра бошида ҳам келиши), *тарди акс* (“юз ғами” бирикмасининг тескари, яъни “ғам юзи” тарзида келиши), *такрир* (“юз” сўзини уч бор қўллаб), *тажнис* (“юз” сўзини рақам ҳамда чехра каби турли маъноларда қўллаб), *таносиб* (соқий, май, жом каби мутаносиб сўзларни қўллаш орқали), *таманно* (“ғам юзини кўрма” дея орзу-ният қилиш орқали), *нидо* (соқийга мурожаат қилишда) каби ўндан ортиқ бадий санъатлар шоирнинг бадий нийяти ҳамда маҳорати юксаклигидан, тафаккур сарҳадлари ва илмий-назарий билимларининг миқёси кўламидан дарак беради.

Куп. Куп ҳам май қуйиладиган идишлардан бири бўлиб, катта сопол хумдир. Шоир кўп ҳолатларда соқийга мурожаат қилиб, купда ёки купдан май қуйишни сўрайди:

Соқийё, куп кунжидин тут бизга лаъли нобким,

Бу боринда майл бўлмас ганжи Афридун сари (3/622).

Паймона. Шароб учун мўлжалланган махсус идиш. Майхоналарда шаробнинг миқдорини ўлчаш учун ишлатилади:

Соқий, май тутки, ҳажр андуҳидин мен телбани

Фориз эткан соғару паймона бўлди оқибат (1/93).

Пиёла. Пиёла – май учун мўлжалланган ясси косача бўлиб, Навоийнинг лирик қаҳрамони ғамгин ҳолатларида соқийга мурожаат қилиб ундан пиёла сўрайди:

Соқий, ғам ичра ўлди Навоий – пиёла тут

Ким, ғуссалардин ушбу ўт аксарни куйдурур (3/169).

Ратл. Ташналик миқёсига ишора қилишда қўлланувчи катта жом:

Соқий, ратли гарон бирла мени сероб қил,

Ким, қурубтур ташналаблиздин манга бисёр оғиз (4/224).

Сабу. Кувача маъносидаги сабу ҳам май идишларидан бири. Ўйиборлиси, Навоий халқ орасида сабу билан алоқадор бир одатни келтиради:

Дайр аро бадмастлиг журмонаси, эй муғбача,

Буйнума осғил сабу, боғлаб ани зуннор ила (4/551).

Демак, бу қоидага кўра, ичкилик ичиб тартибсизлик қилганларнинг таъзирини бериш учун бўйинларига май идишини осиб, эл ўртасида олиб юриб шарманда қилинади¹.

Соғар. Соғар ҳам соқийнинг махсус май косаси ҳисобланади:

Кетур, эй соқийи маҳваш, манга бир соғари дилкаш,

Ки, даврон ёрлиг, афлок жуз ғаддорлиг билмас (1/259).

Шоир соғар воситасида *лола соғар, лолагун соғар, олтун соғар, соғар заврақи, соғари алвидоъ, соғари жарф, соғари зарнигор, соғари лаълранг, соғари саҳбо, соғари фараҳ, соғари шират* каби поэтик бирикмаларни ҳосил қилади.

¹ Шамсиев П., Иброҳимов С. Навоий асарлари луғати. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1972. – Б. 536.

Суроҳий. Май косаси маъносини берувчи шиша идиш суроҳийдир. Унинг дастаси мавжуд бўлиб, оғзи қил билан ёпилган:

Суроҳий оғзида қил шаклидин хушдилмен, эй соқий,

Магар айшу фароғат тойирига ошёндуру ул (1/397).

Тўстагон. Навоий ижодида май идиши маъносида қўлланувчи идишлардан бири:

Қайғу ўлтурди мени, тутқил аёқчи тўстагон

Ким, чоғир қайғуни ўлтурмакка аччиғ оғудуру (2/167).

Тўстагон луғатларда қимиз қуйиб ичиладиган коса, оёқ (аёқ) сифатида изоҳланади¹. Ушбу сўзнинг асос қисмидаги *тўс* эса *қайин дарахти, қайин дарахти нўсти* маъноларини беради. Бундан англашиладики, тўстагон қайин дарахти ёғочидан ишланган. Шоирнинг қадах маъносидаги тўстагон лафзи қўлланган ушбу байтда май ўрнида *чоғир*, соқий ўрнида *аёқчи* каби соф туркий сўзлардан фойдаланиши тасодифий бўлмай, тўстагон асосан туркий халқларда ишлатилувчи идиш эканидан дарак беради. Бу идишнинг айнан ўзбекларга тегишли экани ҳақидаги қарашни “Наводиру-ш-шабоб”нинг 218-ғазалидаги қуйидаги байт янада мустаҳкамлайди:

Ҳалол она сутидекдуру гар ўзбаким тутса,

Тобуқ қилиб юкунуб тўстагон ичинда қимиз (2/223).

Яъни: Агар ўзбегим таъзим қилиб, юкуниб қимиз солинган тўстагон тутса, у мен учун она сутидек ҳалолдир!

Дастлабки байтнинг иккинчи мисрасида ақд (яъни мақол мазмунини байтга сингдириб юбориш) бадий санъати орқали чоғирнинг “қайғу захрини ўлдирувчи аччиқ оғу” экани таъкидланишида табобатда захарни унданда кучлироқ захар билан даволашларига нозик ишора бор.

Навоий ўз ижодида тўстагонни фақат уч бор – “Наводиру-ш-шабоб”нинг юқоридаги байтлар берилган 162, 218-ғазаллари ҳамда ягона “Соқийнома”сининг 18-бандида қўллайди. “Соқийнома”да ушбу идиш номи тўстуғон шаклида келади:

¹ Кўрсатилган китоб. – Б. 621.

Соф май жом аро гар дилкашдур,

Тўстуғон ичра қимиз ҳам хушдур (4/695).

Ушбу сўз эски ўзбек ёзувида *توستاغان* (тўстоғон) шаклида, Навоийнинг “Мукаммал асарлар тўплами” ҳамда “Тўла асарлар тўпламида” тўстағон, тўстуғон кўринишида ёзилиши нашрларда ушбу сўзнинг берилиши тадқиқталаб эканига ишора қилади.

Соқийга шикоят. Соқийни ўзига руҳан яқин олган лирик қаҳрамон ўз дардларини у билан бўлишади, давр ва аҳли замондан шикоятларини унга баён қилади:

Бу давр ичра қачон жоми фароге етгай, эй соқий,

Чу бир дам дарду меҳнат заҳри чекмакдин амон эрмас (1/248).

Соқийдан шикоят. Шоир баъзида соқийга шикоят қилса, баъзида соқийдан арз қилади. Бундай ҳолларда ушбу образ ўзининг турли маъно имкониятларини намоён қилади:

Жаҳон базми соқийлари ҳаёсизлигидаким, умр соғариға ажал заҳри қуярда гофил била огоҳ аро тафовут кўрмаслар (8/475).

Соқийга ёндош образлар.

Мутриб/Муғанний. Май базмлари иштирокчилари орасида соқий образининг мажлисдаги фаолиятини тўла очиб беришга хизмат қилувчи *мутриб* ҳамда *муошир* каби образлар ҳам мавжуд. Навоий асарларида базмлар майсиз ва мусиқасиз ўтмайди, бу иккиси гўё базмнинг икки қаноти ҳисобланган. Шунинг учун соқий образи ёнида, албатта, мутриб образини ҳам учратиш табиий:

Навоий, топиб соқийи моҳваши,

Ёнида анинг мутриби нағмакаш (8/474).

Май ва мусиқа бир-бирини тўлдиргани ҳолда мажлис аҳли кайфияти, руҳиятини кўтаришга, базмни қизитишга хизмат қилади. Шу сабабли шоир жуда кўп ўринда соқийга мурожаат қилиб, май сўраш баробарида мутрибга ҳам юзланиб, куй ва наво талабида бўлади:

Оташин май бирла, эй соқий, қизитқил базмни,

Мутрибо, ул ўтни тез этмакка ол оззингга най (1/602).

Шоир мутрибга нисбатан муғанний истилоҳини ҳам ишлатади. Луғатларда ҳар икки сўз бир-бирига муқобил сифатида қўлланиб, “созанда, чолғучи, хонанда, ашулачи”, дея изоҳланади¹. Мутриблар арғанун, ноқус (катта қўнғироқ), чанг, конун, най, қўбуз, уд, руд, даф, жаложил (шилдирик) каби мусиқа асбоблари ёрдамида “Ироқ”, “Ҳижоз”, “Туркий Ҳижоз”, “Наво”, “Рост”, “Шаҳнома”, “Довуд”, шадди руҳ, нағмаи рехта, ҳиндуйи рехта каби мақом ва куйларни чалишади. Мутриб чолғусининг қулоғи *гўшато*б, танбурининг тирноғи *мизроб*, чолғу қуролини созлаши ва овозини баландлатиши *шадд*, чолғуларнинг юқори садоси, яъни баси *бам* деб юритилади.

Аҳамиятли жиҳати шундаки, Навоий баъзи ўринларда муғанний ва муошир образларининг соқий образи билан мулоқотларига доир тасвирларни ҳам берадики, уларга эътибор қаратиш орқали май базмларидаги баъзи одатлар ҳақида билиш мумкин. Жумладан, “Муншаот” асарида келтиришича, муғаннийлар соқийдан бода қуйишни шеърӣ йўл билан илтимос қилишган:

“Ва аёқчиларга гоҳи муғаннийлар бода илтимоси учун бу назм била мутараннимким. Байт:

Қасд этар эл жонига ҳардам совуғлуқ бирла дай,

Соқӣё, синмас ҳаво заҳри, кетур таръёку май” (9/555).

Навоий “Маҳбубу-л-қулуб”нинг “Мутриб ва муғаннийлар зикрида” деб номланган фаслида мазкур образларга нисбатан ўз қарашларини атрофлича баён этади. Ушбу образларнинг тасаввуф илми, “ҳол аҳли” билан алоқадорлигини очиклайди: *“Мутриби тарабафзо, муғаннийи ғамзудо – икаласига дарду ҳол аҳли жон қилурлар фидо” (9/469).* Бу эса шоир ижодида соқий образи билан ёнма-ён иштирок этадиган мутриб, муғанний каби образлар ботиний-тасаввуфӣ мазмунга эга эканига ишора қилади.

¹ Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати (Э.И.Фозилов таҳрири остида). 4 томлик. – Тошкент: Фан, 1983. Т.2. Б. 406.

Мазкур образлар ирфон тилида қандай маъно англатишини “Алишер Навоий: қомусий луғат”да *мутриб* сўзига берилган изоҳда кўриш мумкин: “Мутриб – тасаввуфда кўнгулларга илоҳий файз етказувчи, маъно оламининг асроридан огоҳ кишилар, пири комил”¹. Турк олими С.Улудағ мутриб образи хусусида шундай дейди: “Мутриб – а) огоҳ қилувчи, воқиф қилувчи, хабардор этувчи, Раббоний олим; б) рамзлар ва ҳақиқатларни очиб, орифларнинг кўнгилларини обод ҳолга келтирмоқ учун рағбат ва файз улашувчилар; в) комил муршид”².

Демак, ушбу образлар соқий образига функционал жиҳатдан яқин, моҳиятан бир-бири билан узвий алоқадаги образлардир.

Муошир. Муоширлар, яъни ҳамдам, ҳамсуҳбатлар билан ҳам худди юқоридагидек ҳолат кузатилади. Муоширлар, одатда, боши қуйи, шу билан бирга ботир, сукут қилувчи, кайфланиб, пинакка кетувчи образ сифатида намоён бўлса-да, баъзан май тақозоси учун соқийга мурожаат қилиб, шеър ўқийдилар:

“Соқийларга гоҳи муоширлар май тақозоси учун бу байт билан мутакаллимким. Байт:

Соқийё, дай шиддатида ақлу ҳис бетоб эрур,

Чораси жоми булурун ичра лаъли ноб эрур” (9/555).

Май базмларининг майталаб иштирокчиларига алоқадор одатлардан яна бири қуйидаги байтда намоён бўлади:

Ғам гизоси орасинда қани туркона аёғ,

Тўра ойини била томса тўқуз, оқса ўтуз (1/238).

Профессор А.Абдуғафуровга кўра, “тўра ойини” ибораси ва у билан боғлиқ май ичиш қондаси туркийларнинг қадимий одатларидан бўлиб, бу қондага биноан, май ичганда, қадахнинг тагида бир томчи май қолса, тўққиз

¹ “Алишер Навоий: қомусий луғат” / Масъул муҳаррир: Ш.Сирожиiddинов. 2 жилдлик. – Тошкент: Sharq, 2016. Ж.1. Б. 374.

² Uludağ S. Tasavvuf terimleri sözlüğü. – Istanbul: Marifet Yayinlari, 1995. – S. 381.

қадах, агар оқадиган микдорда май қолдирилса, ўттиз қадах жарима қуйилган¹.

Хулоса қилиш мумкинки, шоир ўз ижодида соқий образининг сурати, шамойили, зоҳирий хусусиятларини батафсил чизиб беради. Бу эса ўқувчи шуурида мазкур образнинг тугал ва мукаммал гавдаланишига замин яратади.

2.3.§ Соқий образининг ботиний хоссалари

Асарнинг ботиний мазмунини очиб берувчи калит поэтик образдир. Маълум бир тушунча бадий асар таркибида поэтик образ даражасига кўтарилиши учун, албатта, ўзининг ботиний хоссаларига эга бўлмоғи лозим. Зеро, “Ботиний мазмундан ҳоли асар – санъатга бегона”². Ботиний хоссаларни аниқлаш орқали бадий асар қатига муҳрланган ҳаётни қайта кашф этиш, асарнинг санъатга дахлдорлиги ҳамда уни яратувчи ижодкорнинг сўз санъаткори эканига амин бўлиш мумкин. Шундай экан, Навоий асарларидан кенг ўрин эгаллаган соқий образининг мазкур жихати ҳам чуқур тадқиқ этилмоғи лозим.

Соқий образининг ботиний хусусиятлари унинг анъанавий тимсол сифатида яшовчанлигини таъминлаган омиллар билан узвий боғлиқ. Шу боис, аввало, ана шу омиллар хусусида тўхталмоқ ўринли. Ушбу образ адабиёт тарихининг узоқ даврларидан бугунга қадар қўлланиб келинаётгани Шарқ адабиётининг баъзи специфик хусусиятлари билан боғлиқ. Улардан бири Шарқ маънавиятида тасаввуф фалсафасининг чуқур илдиз отгани билан изоҳланади.

Адабиётда ислом таъсирисиз ҳам соқий, май, қадах, майхона каби образлар мавжуд бўлиб, улар дунёвий маънодаги мастлик кайфиятини тараннум этиш, майни таърифлаш билан алоқадор. Хусусан, Б.Я.Шидфарга кўра, май, қадах, майфуруш, соқий ва қувноқ дўстлар давраси – араб

¹ Абдуғафуров А. Тўра ойини била... // Ўзбек тили ва адабиёти. – 2001. – № 2. – Б. 22–25.

² Турдимов Ш. Этнос ва эпос. – Тошкент: O'zbekiston. 2012. – Б. 5.

хамрия(т)ларининг турғун тимсолларидан ¹. Турк олими Р.Жаним эса исломгача бўлган араб шеърлятида май мавзусидаги шеърлар асосида баҳор фаслида “Муаллака Сабъа” деб аталувчи мушоиралар ташкил этилгани хақида маълумот беради².

Исломдан кейин пайдо бўлган тасаввуф адабиёти ушбу образларни сақлаб қолиш билан бирга, уларни янада фаоллаштирди. Аммо энди соқий – пири комил, пайғамбар, Оллоҳ; май – илоҳий ишқ ва маърифат; қадах – илоҳий ишқ ва маърифат билан тўлган кўнгил тимсоли қилиб олинди. Тарихдан маълумки, ҳар қандай таълимот турли усуллар воситасида ўз издошларини кўпайтириш, омма орасида ўз ғояларини кенгрок ёйишга жидду жаҳд қилган. Шу каби сўфий шоирларда ҳам соқий ва унга алоқадор тимсоллар силсиласини кенг қўллаш орқали ўз таълимотларига кўпчилиكنинг диққатини тортиш, издошлари кўламини ошириш ва бу орқали илоҳий ишқ ва маърифат, кўнгил поклигига эришиш ҳамда тавҳид ғояларини кенг ёйиш истаги бўлган.

Тасаввуф – гўзаллик ва ишқ фалсафаси. Шарқда сўфиёна бадий ижод асосида ҳамиша гўзаллик ва ишқ масаласи тургани хусусида адабиётшунослар ўз муносабатини билдирган. Бу борада Қ.Йўлдошевнинг таъкиди эътиборга молик. Олимнинг фикрича, “Олам ва одамга хос жиҳатлар Аллоҳга хос хусусиятлар тажаллиси ўларок гўзал экани ва санъат асари ана шу гўзалликни имкон қадар назокат билан куйлаш воситасилиги кўзда тутилган. Шунинг учун ҳам Кунчиқиш адабиётида Кунботар аҳли учун бир қадар эриш ҳамда сийқа туюладиган гул ва булбул, май ва жом, соқий ва муғбача, ошиқ ва маъшуқа, ағёр ва ринд сингари образлар эскирмас тимсоллар бўлиб келаверади”³.

Айтиш мумкинки, тасаввуф ва бадий ижод ўртасидаги ана шу ғоявий муштараклик соқий образининг анъанавий поэтик тимсолга айланишида беқиёс таъсир кўрсатди.

¹ Шидфар Б.Я. Образная система арабской классической литературы (VI–XII вв). – М.: Наука, 1974. – С. 217.

² Canım R. Türk edebiyatında sakinameler ve işratname. – Ankara: Akçağ yayınları. 1998. – S.121.

³ Йўлдош Қ., Йўлдош М. Бадий асар таҳлили. – Тошкент: Камалак, 2016. – Б. 118.

Бу образларга тасаввуфий маъно юклашда рамз ва тимсолларнинг исломий асослари ҳамда табиий хоссалари сўфий шоирларнинг диққат марказида турган. Рамзлашувдаги бу ёндашув соқий ва унга алоқадор образларда яққол кўзга ташланади. Масалан, соқий тушунчасининг “Аллоҳ” маъносида келувчи тасаввуфий истилоҳ даражасига кўтарилишига назарий асос сифатида “Қуръони карим”нинг “Инсон” сураси 21-оятини кўрсатиш мумкин. Унда шундай дейилади: “Уларнинг устиларида яшил сундусдан (юпка ипакдан) ва истобракдан (қалин ипакдан) кийимлар бор ва кумуш билакузуклар-ла ясанганлар ва Роббилари уларни пок шароб билан суғоради”¹. Оятдаги “суғоради” маъноси араб тилида “соқий” сўзи билан ўзакдош бўлган “сақаҳум” (سَقَاهُمْ) феъли билан ифодаланган ва ушбу жумладан яхшиларни пок шароб билан суғорувчи соқий – Аллоҳ экани англашилади. Бу эса сўфий шоирларга соқийни айни маънони ифода этувчи образ сифатида қўллашга изн беради.

Шундай қилиб, соқий ва унга алоқадор кўплаб образлар тасаввуф фалсафаси таъсирида янгидан янги маъно қатламларига эга бўлди, адабиётда кенг кулоч ёйди. Айниқса, тасаввуфдаги “ҳол” тушунчасининг соқий образи моҳиятига таъсири яққол кўзга ташланади. Адабиётшунос И.Ҳаққул ҳам мутафаккир шоир тилга олган бода, соқий каби образлардан мақсад инсон маънавий ҳаёти, тирикликнинг бош асоси бўлган кўнгилга юз буриш, унинг сир-асрорларини кашф қилиш, кўнгил ҳолини англаб етишга интилиш эканига диққат қаратади².

Ҳол – тариқат мақомларини босиб ўтиш жараёнида солиқнинг пок қалбида порлаб, уни руҳий камолотга олиб борадиган илоҳий файз³. У руҳий тараққиётнинг натижа-ҳосиласини билдиради; солиқда ўзга ҳолатнинг, ўзга руҳий кайфиятнинг юзланишидан хабар бериб туради⁴. “Тасаввуфда Ҳаққа

¹ Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. Тафсири ҳилол // Таборак пораси. – Тошкент: Ўрта Осиё ва Қозоғистон мусулмонлари диний бошқармаси нашриёти, 1991. – Б. 140.

² Ҳаққул И., Очилов Э. Ишқ ва ҳайрат олами. – Тошкент: “O‘zbekiston” НМИУ, 2016. – Б.43.

³ Атойи. Жондан азиз жонона / Тузувчи, сўзбоши ва изохлар муаллифи Э.Очилов. – Тошкент: Sharq, 2011. – Б. 145.

⁴ “Алишер Навоий: қомусий луғат”. Масъул муҳаррир: Ш.Сирожиiddинов. II жилдлик. – Тошкент: Sharq. Ж.2. 2016. – Б. 250.

борадиган йўл учга ажратилади: биринчиси мақом, иккинчиси ҳол ва учинчиси тамкиндир. Ҳазрати Муҳаммад алайҳиссаломгача бўлган барча пайғамбарлар мақом қошиқлари ҳисобланган. Расулуллоҳнинг келишлари билан ҳар мақом эгаси учун бир ҳол ҳам пайдо бўлган. Шу боис мутасаввиф шоирларда ҳол мутлақ тарзда илоҳий моҳият билан боғлиқ ва ажралмас мазмунга эга. Завқ, сурур, ғам, ҳузн, алам – буларнинг ҳаммаси битта сўз билан “ҳол” деб аталган”¹. “Ҳавф (Аллоҳдан қўрқиш), ражо, мужоада, мууроқаба, убудият, истиқомат, сидқ, ҳаё, ҳуррият – булар тасаввуфий ҳолларга (бир қисмига) берилган номлар. Лекин ҳол тасаввуфдаги шундай ғаройиб ҳолат ва хилма-хил маънавий руҳий, психологик ҳодисаки, унинг барча шакл ва кўринишларини номлаш ёки таърифлашга имкон бўлмаган”². Н.Комиловга кўра, ҳолнинг босқичлари қурб (яқинлик), муҳаббат, шавқ (муҳаббатнинг зўрайиши), унс, мужоҳида, мушоҳида, муқошифа қабилардан иборат³. Навоийнинг соқийнома байтларида лирик қаҳрамон – ошиқнинг ҳол мақомидаги кечинмалари тасвирини кузатиш мумкин. Буни шоирнинг ўзи бир қанча ўринларда эътироф этади:

Тут, эй соқий, манга бир майки, анинг нашъаси етказ,

Кўнгул беҳол бўлғай, жонга ҳар дам ўзга ҳол ўлғай (4/586).

Соқий ҳол тарбияси билан машғул образ экани Навоийнинг айнан соқийнома байтларида яққол кўринади. Соқий ичимликлари таъсирида лирик қаҳрамон – ошиқ қалбида ҳолнинг турли кўринишлари содир бўлади:

Ғам. Ошиқ кўнглининг ишқда азият ва ранж тортиши. Ғам қалбни покловчи бўлганидан ошиқлар унга муштоқ. Шу сабабли “Кўнгул ичра ғам камлиги асру ғамдур, Алам йўқлуғи дағи қаттиқ аламдур”.

И.Ҳаққулга кўра, шоир ғазалларидаги “соқий” ва “ғам”лардан мақсад инсон маънавий ҳаёти, тирикликнинг бош асоси бўлган кўнгилга юз буриш, унинг сир-асрорларини кашф қилишдир”⁴.

Соқийё, қилсанг ҳимоят голиб ўлғум буйлаким,

¹ Ҳаққул И., Очилов Э. Ишқ ва ҳайрат олами. – Тошкент: “O‘zbekiston” НМИУ, 2016. – Б. 104.

² Ҳаққул И. Ирфон ва идрок. – Тошкент: Маънавият. 1998. – Б. 150-151.

³ Комилов Н. Тасаввуф. – Тошкент: Маворуннаҳр-Ўзбекистон. 2009. – Б. 31.

⁴ Ҳаққул И., Очилов Э. Ишқ ва ҳайрат олами. – Тошкент: “O‘zbekiston” НМИУ, 2016. – Б. 43.

Гам била кўнглум талашурлар икавлон қармашиб (1/82).

Ҳузн. Кўнгилда ҳосил бўладиган тушкун кайфият. “Ҳузннинг уч даражаси бор: 1) омма ҳузни – ўтган даврнинг бесамар ўтгани ва яхши дамлар қайтиб келмаслигини англашдан ҳосил бўладиган кайфият; 2) солиқлар ҳузни – дунёвий ва нафсоний кишанлардан халос бўлмаганидан тушкунлик ҳолатига тушишлик; 3) орифлар ҳузни – ўзи истаган ва ихтиёр этган йўл Ҳақ таоло ихтиёри билан мувофиқ келиш-келмаслигини билмаганидан ҳосил бўладиган руҳий ҳолат”¹. Ҳузн ҳолидаги кишилар ҳузн аҳлига мансубдирлар ва улар учун Навоий соқийдан фараҳ соғарини сўрайди:

Эй соқийи давр! Бир қадаҳ тут,

Ҳузн аҳлига соғари фараҳ тут (7/261).

Мастлик. Тасаввуфда мастлик солиқнинг Ёр жамоли мушоҳадасидан пайдо бўладиган ҳайратини англатади. Хожа Абдуллоҳ Ансорий талқинига кўра, мастлик уч хил бўлади: 1) нафс мастлиги; 2) кўнгил мастлиги – тафаккур орқали нарсаларнинг моҳиятига етиш ҳамда маърифат шаробидан сармаст бўлиш; 3) руҳ мастлиги – фано босқичидаги суқр ҳолати².

Навоий мастликни хушёрлик тушунчасига қарама-қарши қўяди ҳамда шоирнинг лирик қаҳрамони мастликка интилиб, ақлу ҳушни инкор қилади:

Соқий, неткай мени ул навъ қилсанг мастким,

Ақлу ҳушумдин нишон, балким асар ҳам бўлмаса (1/48).

Муҳаббат. Қалбда кучли туғённинг кўтарилиши ва Тангри томон талпиниш. Бу ҳол изтиробини ифода этишда шоир, асосан, бода образидан фойдаланади:

Соқий, ҳолимни билдинг, эмди тутқил бодаким,

Бу суъубатларни беҳудлуғ манга осон қилур (1/177).

Фахриддин Ироқий боданинг ҳали кучаймаган ишқ, авомга хос муҳаббат, ишқнинг ибтидоси каби маъноларни билдиришини қайд этган.

¹ “Алишер Навоий: қомусий луғат”. Масъул муҳаррир: Ш.Сироҷиддинов. II жилдлик. – Тошкент: Sharq. Ж.2. 2016. – Б. 261.

² “Алишер Навоий: қомусий луғат”. Масъул муҳаррир: Ш.Сироҷиддинов. II жилдлик. – Тошкент: Sharq. 2016. Ж.1. Б. 321.

Аммо мумтоз адабиётда бода – ишқ ғалаёни, кучли муҳаббат, илоҳий маърифат маъноларини ҳам англатган¹.

Шавқ. Шавқ – кучли ҳавас, майл, интилиш; иштиёқ; шундай қизиқиш ва иштиёқ туфайли юзага келган руҳий ҳолат. Тасаввуфда шавқ – ҳолнинг муайян босқичи бўлиб, Маҳбуб жамолининг муҳиб ботинида юз кўрсатишига муштокликни билдиради². Навоий шеъриятида бу ҳолга, асосан, шароб ичишга мўлжалланган махсус идиш – соғар образи воситасида ишора қилинади. Соғар мажоз тилида орифнинг ғайб олами нурларидан мунаввар ва илоҳий маърифатга лиммо-лим бўлган қалби, тариқатдаги кишининг суқр ва шавқ мақомидаги ҳолати маъноларида қўлланилади³. Шу боис соқийдан етувчи соғар шоирнинг лирик қаҳрамони учун жону жаҳондан ҳам ортиқ:

Соғаринг жону жаҳондин ортуғ эрмиш, соқий,

Лекин ул ўт бирла-ўқ жону жаҳоним ўртадинг (3/363).

Унс. Тасаввуфда унс, яъни яқинлик, дўстлик ҳолидаги солиқ суроҳий тимсоли билан ифода этилади⁴. Суроҳий шароб солишга мўлжалланган шиша идиш бўлиб, банди борлиги ҳамда оғзи қил билан ёпилгани учун ошиқ рамзи сифатида ҳам қўлланилади. Навоий қатор ўринларда соқийга юзланиб, суроҳийга тавсиф беради:

Суроҳий оғзида қил шаклидин хушдилмен, эй соқий,

Магар айшу фароғат тойирига ошёндур ул (1/397).

Мужоҳида. Ҳолнинг муайян бир босқичи бўлиб, нафсни маҳв этишга қатъий интилиш, нафсга қарши жангга кириш – маънавий жиҳод. Орифларнинг таъкидлашича, нафсга қарши кураш – “жиҳоди акбар” (“энг улуғ жиҳод”)дир⁵. Навоий нафсни, инсоннинг нафс ва дунё билан боғлиқлигини “ўзлук” атамаси билан ифода этади. Шоир ғазалларида

¹ Кўрсатилган китоб. – Б. 124.

² “Алишер Навоий: қомусий луғат”. Масъул муҳаррир: Ш.Сироҷиддинов. II жилдлик. – Тошкент: Sharq, 2016. Ж.2. Б. 139.

³ “Алишер Навоий: қомусий луғат”. Масъул муҳаррир: Ш.Сироҷиддинов. II жилдлик. – Тошкент: Sharq, 2016. Ж.1. Б. 519.

⁴ Кўрсатилган китоб. – Б. 529.

⁵ Кўрсатилган китоб. – Б. 355.

ҳолнинг ана шу босқичидаги лирик қаҳрамон соқийга мурожаат қилар экан, ундан “ўзлук нақши”дан халос қилувчи май сўрайди:

*Соқӣё, тут майки ўзлук нақшидин бўлғум халос,
Ҳар қачон илгимга ул раҳшанда кўзгу келгуси (2/636).*

Шоирга кўра, ўзлик пардаси матлуб рухсориги беркитувчи бўлса, илоҳий ишқ ва маърифат майи ана шу тўсикни кул қилиб ошиқни маъшукқа етказувчидир:

*Кетур, соқий, анингдек майки, кул қилгай вужудумни
Ки, ўзлук пардаси матлуб рухсориға сотирдур (4/150).*

Мушоҳида. Кўриш, кузатиш, томоша қилиш. Тасаввуфга кўра, Ҳақ жамолини мушоҳада этиш. С.Улудағнинг таъкидлашича, мушоҳиданинг тасаввуфий изоҳи қуйидагича: “а) Ҳақнинг кўнгилларда жилва қилиши. Мушоҳиданинг тўғри ва соғлом бўлиши учун шоҳид (кузатувчи)нинг машҳуд (кузатилувчи) билан қоим ва унда фоний бўлиши шартдир. Жунайд бу ҳолни “Солиқнинг ўзлигини йўқотиб, Ҳақни топишидир” деб таъриф беради. б) Зоти Тажалли. с) Борлиқни тавҳид далили билан кўрмоқ. д) Ҳақкул яқин ҳоли. е) Нақшбандия шайхлари ва авлиёлари маъно оламида кўрганлари ва бу олам билан боғлиқ бўлган улвий ва руҳий ҳолларга ҳам мушоҳида отини берганлар”¹. Навоий шеъриятида бу ҳол “майда соқий акси” поэтик ифодаси воситасида юзага чиқади:

*Дема майни тарк этки, соқий юзи
Бу кўзгу аро жилвагардур манга (3/19).*

Мукошифа (Кашф). Ғайб пардаларининг очилиб, илоҳий сирларнинг кашф этилиши. “Моддий ва маънавий ҳижобларни бартараф этиш орқали ғайб оламидаги маъноларни идрок этиш. Ҳақиқий кашф инсоннинг асл моҳиятни англаш йўлидаги интилишлари ва саъй-ҳаракатлари натижасида пайдо бўладиган руҳий ҳолатдир”². Қуйидаги байтда шоирнинг лирик қаҳрамони ана шу ҳолга интилиши очиқланади:

¹ Uludağ S. Tasavvuf terimleri sözlüğü. – Istanbul: Marifet. 1995. – S. 391.

² “Алишер Навоий: қомусий луғат”. Масъул муҳаррир: Ш.Сироҷиддинов. II жилдлик. – Тошкент: Sharq, 2016. Ж.1. Б. 234-235.

Соқийё, ул кавсаросо бодадин бир журъа тут

Ким, мени ҳайронга бўлғай кашф сирри “лав кушиф” (1/325).

Демак, лирик қаҳрамон қалбида кашф сирри очилиши, мукошифа ҳоли юз бериши учун, албатта, соқий илоҳий ишқ ва маърифат бодасидан бир журъа тутмоғи лозим.

Таъкидлаб ўтмоқ жоизки, “иктибос” санъати асосида қурилган мазкур байтдаги “лав кушиф” бирикмаси Қурони каримдаги “لو كشف الغطاء ما زدت يقينا” лафзига ишорадир. Ушбу лафз “Муҳокамату-л-луғатайн”нинг 20 томлик МАТдаги 16-том ҳамда 10 жилдлик ТАТдаги 10-жилддан ўрин олган нашрларида, қолаверса, адабиётшунос М.Абдулхайр томонидан тузилган “Навоий асарларининг изоҳли луғати”да “Ёпинчиқни кўтармаганда ҳақиқий илм ошмаган бўларди” шаклида таржима қилингани ҳолда, асарнинг Қ.Содиқов таҳлили, табдили ва талқини остидаги нашрида “Агар парда очилса, яқинлик зиёдалашмайди” кўринишида таржима қилинади¹.

Мажнунлик (жазба). Мажнун – ошиқ, ишқ йўлида ўзини унутган. Жунун сифатига эга киши. Жунун – девоналик. Ақлдан бегоналик. Ишқ аҳлининг асосий сифатларидан бири. Ансорийга кўра, “Жунун – мастликнинг ниҳояти (охири), дарвешликнинг бидояти(бошланиши)дир”². “Жунун шундай огоҳликдурки, унда киши ўзлигидан беҳабар бўлмоғи керак”³. Баъзилар жунунни жазба, ишқ деб ҳам юритганлар⁴. Демак, мажнун – жазба ҳолидаги солиқ.

Ваҳ, неча даврон жафоси айлағай маҳзун мени,

Соқийё, бир давр аёғи бирла қил мажнун мени (4/608).

Навоий ижодида “зоҳирий маънолар замирида юксак маҳорат ва санъат билан ботиний – орифона, тасаввуфона маънолар яширинганини илғаб олиш

¹ Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. 10 жилдлик. Ж.10: Муҳокамат ул-луғатайн.. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ, 2012. – Б. 664.; М.Абдулхайр. “Навоий асарларининг изоҳли луғати”. – Тошкент: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2018. – Б. 502; Алишер Навоий. “Муҳокамату-л-луғатайн” // Қ.Содиқов таҳлили, табдили ва талқини остида. – Тошкент: Akademnashr, 2017. – Б. 57.

² “Алишер Навоий: қомусий луғат”. Масъул муҳаррир: Ш.Сироҷиддинов. II жилдлик. – Тошкент: Sharq, 2016. Ж.1. Б. 187.

³ Ҳаққул И., Очилов Э. Ишқ ва ҳайрат олами. – Тошкент: “O‘zbekiston” НМИУ, 2016. – Б. 45.

⁴ Комилов Н. Тасаввуф. – Тошкент: Мавороуннаҳр-Ўзбекистон. 2009. – Б. 32.

кийин эмас... Лекин шоирнинг ғазалиётидаги ботиний маъноларни тўла очиш ва тавҳимлаш уҳдасидан чиқиш ғоят маҳол вазифа”¹. Бунинг учун бадий-орифона адабиётда кенг қўлланувчи тасаввуфий-рамзий атамаларнинг маъноларига диққат қаратиш лозим. Бу атамалардан фойдаланган ҳолда айтиш мумкинки, соқий ва ичимликларининг лирик қаҳрамонга нисбатан таъсир хусусиятлари, яъни уни майхонага боғлаб қўйиши, беҳуш қилиши, ақлдан айириши, девони қилиши, мажнун қилиши, афюн ва захар бериши, ўлдириши, тирилтириши, афв этиши, тасалли бериши, мадад бериши, хурсанд қилиши, мастлигини аритиши, карам-эҳсон қилиши, ҳимоя қилиши, хабар етказиши, вафою дўстлик кўргизиши – буларнинг барчасида ирфоний мазмун мужассам. Масалан, соқийнинг риндни беҳуш қилиб, ақлдан айириш ҳолатига тўхталсак.

Билишнинг тасаввур, ҳис, мантиқий тафаккур каби фалсафий йўллари хусусида баҳс юритган тасаввуф аҳлининг фикрича, “ақлий-ҳиссий билиш зоҳирий – дунёвий билимга кифоя қилади, холос. Илоҳиётни англаш учун эса ақл ожиздир. Илоҳиёт илми ақлга сиғмайдиган, ақл ўлчовларидан баланд турадиган илмдир. Ибн ал-Арабий айтадики, Худо ҳақида ҳам ақл тили билан гапириш мумкин, лекин ақл кучи билан Уни билиш мумкин эмас. Ақл исботни талаб қилади, далил – тажриба билан иш кўради. Ваҳоланки, Худонинг борлиги, зоту сифатларини далил орқали исботлаш мушкул”². Шоирнинг кўплаб байтларида соқийдан ҳушни кетказувчи, ақлни ўчирувчи дори аралаштирилган бода сўраётган, ақлу ҳушга эҳтиёжи бўлмаган, истиғно мақомидаги ошиқнинг ҳолини кузатиш мумкин:

*Соқие, беҳушдору эз, дағи тут бодаким,
Андин ўлсун ҳуш, дору ила зойилким хирад (1/145).*

¹ Ғаниева С., Неъматов Ҳ. Алишер Навоий ғазалиётида тасаввуф оҳанглари // Алишер Навоийнинг адабий маҳорати масалалари (мақолалар тўплами). – Тошкент: Фан, 1993. – Б. 175.

² Комилов Н. Тасаввуф. – Тошкент: Мавороуннахр – Ўзбекистон. 2009. – Б. 39.

Бундан ташқари, мутасаввифлар ақлни “дунёвий орзулар тузоғи” деб биладилар¹. Шундай экан, лирик қаҳрамоннинг ақлу ҳушни инкор қилишини дунёвий орзулар тузоғидан қочишга интилиш сифатида баҳолаш мумкин.

Сўфийларга кўра, “илоҳий, азалий ва абадий ҳақиқатларни ақл йўли билан англаб бўлмайди”². Навоий ҳам ақлни Ҳаққа етиш, Уни англаш йўлидаги парда, тўсиқ деб билади. Шоир ҳижронга сабаб бўлган ақлни маҳв этишда афюн, захр, тарёк каби образлардан кенг фойдаланади. Ошиқ – лирик қаҳрамон учун майга аралаштирилган захар қанчалик аччиқ бўлмасин, у ҳижрон захридан чучукроқдир:

Соқий, жомимда эзгил захрким, ҳар неча ул

Бўлса оччиг, бўлғусидур захри ҳижрондин чучук (3/338).

Зеро, ақлнинг маҳв бўлиши солиқнинг ҳол мартабасига кўтарилиб, Ҳақни англашига йўл очади. Навоий ўзининг бу қарашларини қуйидаги байтда янада очиқ ва равшан ифода этади:

Демаким, ақлу илму зуҳд ила мақсадқа еткумдур,

Фано йўлинда қил ўзни бу юклардин енгил боре (4/648).

Бундан ташқари, ошиқ соқий майидан маст бўлиш, яъни илоҳий маърифатдан ҳузурланиш учун, аввало, ўзидаги жаҳл ва ғурур мастлигидан халос бўлмоғи лозим. Лирик қаҳрамонга мурожаат қилар экан, бу хусусда шоир шундай дейди:

Неча дерсенки, соқий бизни бир май бирла маст этсун,

Ғуруру жаҳл ичинда мастлигдин бир айил боре (4/648).

Зеро, жаҳл, яъни жаҳолату нодонликни ирфон аҳли “кўнгил кўзининг сўқирлиги ёхуд ўлими билан баробар, деб билади. Кўнгил сирридан беҳабар ва маърифат нуридан маҳрум кимса гарчи расмий билимларни муайян даражада эгаллаган бўлса-да, жоҳилликдан буткул халос бўлолмайди”³.

Соқийнинг таъсир хусусиятларидан яна бири – риндни ҳалок қилиши. Бунда ҳалок қилиш мажозий маънода бўлиб, нафсни туб илдизи билан ҳавою

¹ Uludağ S. Tasavvuf terimleri sözlüğü. – Istanbul: Marifet, 1995. – S. 35.

² Кўрсатилган китоб. – Б. 35.

³ “Алишер Навоий: қомусий луғат”. Масъул муҳаррир: Ш.Сирожиiddинов. II жилдлик. – Тошкент: Sharq, 2016. Ж.1. Б.181.

ҳавас заминидан ажратиб ташлашни англатади (2/728). Ўлим – мавт тасаввуфдаги катта тушунчалардан бири бўлиб, ҳатто баъзи мутасаввифлар тасаввуфнинг ўзини ўлимга боғлаб тушунтирадилар. Масалан, сўфий шоир Бобо Тоҳир шундай дейди: “Тасаввуф – ўлими йўқ ҳаёт ва ҳаёти бўлмаган ўлимдир, яъни нафсоний-хайвоний ҳаётда ўлмоқ ва инсоний ҳаётда яшамок”¹. Йирик тариқат соҳибларидан Нажмиддин Кубро “Усули ашара”да ўлимнинг беш турини санаса (2/728), Яссавий ҳикматларида “Ўлмасдан бурун ўлинг” ҳадиси кўп бора тилга олинади. Мавлоно Румий ҳазратлари ҳам руҳни юксаклик, тараққиёт сари етакловчи ўлим ҳақида сўзлайдилар².

Тасаввуф мафкурасида ўлим билан боғлиқ қарашларнинг шаклланиши ва тараққий топишида пайғамбаримиз Муҳаммад алайҳиссаломнинг “Муту қабла ан тамуту”, яъни “Ўлмасдан бурун ўлинг” ҳадислари муҳим ўрин тутган. Сўфийлик тушунчасининг негизини ташкил этган ушбу ҳадис “сўфий, эран, абдол – хуллас, Ҳақ ошиқлари учун илоҳий бир дастур ва амалий ҳаёт низомига айланган” (10/641). “Ўлмасдан бурун ўлиш” сифати ва ҳолини камолга етказмасдан тасаввуфий ҳаёт ва ахлоқда, ишқу ошиқликда олий мақомларга юксалиб бўлмайди, деб ҳисобланган. Шунинг учун ҳам Имом Раббоний, “...ўлмасдан бурун ўлим ҳақиқатга айланмагунча, муқаддас Зотга етиб бўлмас... Бу фано ҳоли валоят (валийлик) мартабаларига ташланадиган илк қадам ва ишнинг ибтидосида ҳосил бўладиган бир камол даражаси эрур”, деганлар. Ҳақ таолонинг хос одамлари сайру сулукда ишни “ўлмасдан бурун ўлиш”дан бошлаган ва бу мувожаба тарзида амалга оширилган бўлиб, унинг ижро шаклини Муҳаммад Нурий Шамсиддин Нақшбандий мукаммал тасвирлаб берганлар³.

Навоийнинг лирик қаҳрамони ҳам кўп ҳолларда ажал жомидан ичмасдан бурун бода хуморидан “ўлиш”ни орзу қилиб, соқийга юзланади:

Соқийё, чун ичқумиздур оқибат жоми ажал,

Бода тут андин бурунким, бизни ўлтургай хумор (1/184).

¹ Комилов Н. Тасаввуф. – Тошкент: Мавороуннаҳр – Ўзбекистон. 2009. – Б. 122.

² Кўрсатилган китоб. – Б. 253.

³ Кўрсатилган китоб. – Б. 641.

Бу каби тасвирлар ижодкор тасаввуфнинг назарий асосларини мукаммал ўзлаштирганидан дарак беради.

Соқий ўз ичимликлари воситасида гоҳ ринднинг “ўлиш”ига сабаб бўлса, гоҳида “тирилиш”ига сабаб бўлади:

Ўлтурай бир май била деб, тиргузурсен, соқий,

Оби ҳайвон бирла гўёким тўлар паймонамиз (1/232).

Ўлиш ва тирилиш зиддияти тасвиридан мурод инсон ақли ва руҳида пайдо бўладиган ўзгаришларни кўрсатишдир. “Ўлиш” инсоний сифатларни маҳв қилиш бўлса, “тирилиш” илоҳий ирода ва сифатларнинг намоён бўлишидир.

Ринднинг баъзи мурожаатларидан соқий ошиқларнинг бетоб ақли ва кўнглини даволовчи, улардаги маънавий нуқсон ва камчиликларни кетказувчи табиб экани ҳам англашилади:

Соқий, дай шиддатидин ақлу ҳис бетоб эрур,

Чораси жоми билурин ичра лаъли ноб эрур (1/215).

Байтда жоми билурин, бодаи ноб каби образларнинг қўлланиши бежиз эмас. Мазкур образлар байтнинг ирфоний мазмунини очишга хизмат қилади. Ноб – тоза, соф ва ёрқин рангли май. “Шароби ноб – тоза, холис, соф, беғубор шаробдир. Соф май дил кўзгусидан мавжуд суратларнинг кудурати (хиралик, ғашлик)ни тозалайдиган сифотий тажаллиётдир”¹.

Хуллас, соқий ва у билан деярли ҳамма вақт бирга келувчи қадаҳи шоҳона, қадаҳи ақлзадо, қадаҳи молломол, қадаҳи султоний, қадаҳи мийнойи, қадаҳи ойинаранг, қадаҳи шукрона, қадаҳи шавқангез, гулбўй қадах, аламшўй қадах, қадаҳи руҳосо, жоми лаболаб, жоми майи ноб, жоми ғарибона, жоми заркор, жоми жаҳонбин, жоми Каёний, жоми висол, жоми ҳилоли, жоми дилоро, жоми Сухайл, дарёваш жом, жоми фано, бодаи мастона, бодаи ишқ, ёқути бода, бодаи гулфом, майи гулранг, майи фархунда, майи хуршид, паҳлавий ойин май, роҳи гуворо, отланур аёғ каби

¹ Миръот ул-ушшоқ // Бертельс Е.Э. Избранные труды. Том III. Суфизм и суфийская литература. – М.: Восточная литература, 1965. – 524 с.

хар бир образ ботинига диққат қилинса, бу тимсолларнинг вазифаси лирик қаҳрамон – солиқнинг кайфияти, ҳоли, руҳий-маънавий оламини очиш, ижодкорнинг ижтимоий-фалсафий, маърифий-ирфоний қарашларини юзага чиқариш экани ойдинлашади. Жумладан, соқий ичимликларининг ҳар бири ифода этаётган ботиний маъно юқоридаги қарашларни далиллашга хизмат қилади. Қуйида бу образлардан баъзиларига тўхталамиз.

Оби ҳайвон. Абадийлик рамзи, мутлақ вужуд, илоҳий калом, руҳга жон бағишловчи маърифат маъноларини ифодаловчи бадий образ.

Ғамим ҳаддин ўтти кетур, соқий, май

Ким, ул муҳлику оби ҳайвон эрур бу (2/516).

Роҳ. Сархуш қилувчи ичимлик. Тасаввуф тилида руҳга қувват бағишлайдиган маънавий озуқа, комил инсоннинг маърифатли сўзлари, илоҳий маърифат.

Соқий, кўп ваъда қилдинг, роҳ ила роҳат етур,

Йўқса қил маъюским, алъясу ихд-ал роҳатайн (4/449).

Роҳи райҳоний. Тасаввуф тилида комил инсоннинг руҳлантирувчи каломи, руҳга қувват бағишловчи илоҳий маърифат нури тушунилади.

Соқий, бизни ғамдин қутқар,

Келтургил роҳи райҳони (4/644).

Сабуҳ. Эрта тонгда ичиладиган шароб бўлиб, тасаввуфда тонг чоғида қилинажак муножот маъносида қўлланилади¹. Қуйидаги байтда эса, сабуҳ то қиёмат тонгигача ошиқ дилидан борлиқ, мавжудот зулматини аритиб, унга ёруғлик, ҳушёрлик бахш этувчи ваҳдат нури маъносида келади:

Соқий, андоқ сабуҳ истар кўнгулким, берса даст,

То қиёмат субҳи андин ўзни ҳушёр айламон (4/486).

Шоир ижодида қадах, аёқ, бат, ибрик, жом, журъадон, куп, паймона, пиёла, ратл, сабу, соғар, суроҳий каби май ичишда ишлатиладиган идишлар, уларга нисбатан қўлланган ўнлаб сифатлашлар ҳам борки, улар соқий

¹ “Алишер Навоий: қомусий луғат”. Масъул муҳаррир: Ш.Сирожиiddинов. II жилдлик. – Тошкент: Sharq, 2016. Ж.1. Б. 465.

тимсоли, унга юкланган вазифа ва фалсафани теран англашга ёрдам беради. Масалан, пиёла “рамзлар тилида Худо, комил инсон, пирнинг қалби, солиқнинг илоҳий маърифатга ташна кўнгли маъносида қўлланади”¹. Паймона эса “тасаввуф тилида ҳақиқат шароби, ғайб олами нурларини мушоҳада этадиган жой, орифнинг қалби каби маъноларни англатади”². Соғар тариқатдаги кишининг суқр ва шавқ мақомидаги ҳолатини билдирса³, суроҳий унс мақомидаги солиқнинг тимсолидир⁴.

Нисбатан кенгрок қўлланувчи жом образи эса “тасаввуфда маърифатга лиммо-лим орифнинг қалби. Баъзи манбаларда жом солиқнинг жисми, унинг шароб билан тўлгани – маърифат воситасида покланишини англатади. Ориф илоҳий маърифат майдан кўнгли тўлиб, тавҳид асроридан сармаст бўлади”⁵.

Навоий шеъриятида ҳаттоки қадахга қуйилувчи майнинг миқдорини билдирувчи истилоҳлар ҳам ўзининг ботиний мазмунига эга. Хусусан, “журъа” истилоҳи:

Соқий, тут лаългун май баҳридин заврақ била

Ким, эрур бир журъасига нақти баҳру кон эваз (2/282).

Улудағнинг изоҳлашича, журъа – солиқдан яширин қолган сир ва мақомлар, сулук асносида солиқни чулғаган сифат ва ҳолларнинг номларидир⁶.

Эътиборли жиҳатлардан яна бири шуки, соқий ичимликлари, асосан, ранглар образлари билан сифатланиб келади. Шоир “ижодида ранглар аҳамиятли деталлардан бўлиб, қаҳрамон руҳияти ва ижодкор бадиий ниятини рўёбга чиқариш учун зарурий восита ҳисобланади”⁷. “Ранглар воситасида шоирнинг руҳий-психолоик ҳолати, кайфияти, ички маънавий олами, тасвирланаётган воқеликка муносабати ва ижтимоий, ахлоқий, фалсафий, маърифий қарашлари акс эттирилади. Шу билан бир қаторда бадиий

¹ Кўрсатилган китоб. – Б. 439.

² Кўрсатилган китоб. – Б. 436.

³ Кўрсатилган китоб. – Б. 519.

⁴ Кўрсатилган китоб. – Б. 529.

⁵ Кўрсатилган китоб. – Б. 183.

⁶ Uludağ S. Tasavvuf terimleri sözlüğü. – Istanbul: Marifet. 1995. – S. 124.

⁷ “Алишер Навоий: қомусий луғат”. Масъул муҳаррир: Ш.Сирожиiddинов. II жилдлик. – Тошкент: Sharq, 2016. Ж.1. Б. 452.

тасвирнинг бу кўриниши фикр-туйғуларнинг таъсирчанлигини таъминлаб, ўқувчида кучли иштиёқ пайдо қилади”¹.

Навоий шеъриятида соқийнинг ташқи кўриниши билан алоқадор образлар ҳам аксар ўринларда ирфоний мазмун ташийди. Уларнинг ботиний жиҳатлари қуйидагича:

Юз. Вахдат нуқтаси, илоҳий лутф нишонаси, Мутлақ гўзаллик мазҳари. “Илоҳиёт жамоли тимсоли ва комил инсон чехраси”². “Солик ғайбат ҳолида бўлган вақтда воқеъ бўлган Ҳақнинг тажаллилари”³.

Ба чашми дил тавон акси руҳи соқӣ ба май дидан,

Бад-ин бинандагӣ мункир бувад зуҳҳоди дилкӯраш (5/336).

(*Яъни:* Соқий юзини дил кўзи билан майда кўрса бўлади, буни дили кўр зоҳидларгина инкор қиладилар).

Лаб. “Тасаввуф истилоҳида анбиёга маънавият олаmidан малаклар воситасида, авлиёга эса илҳом орқали нозил бўладиган калом. Пирнинг илоҳий маърифатга лиммо-лим сўзи ва унинг мазмуни ҳам кўзда тутилади. Лаб суви оби ҳаётга, яъни ишқу муҳаббат чашмасига ташбеҳ қилинади. Лабдан мақсад – мавжудотга илоҳий файз етказувчи раҳмоний нафас ва кўнглини маърифат нурига ошно этувчи илоҳий сўз”⁴.

Бир нафас мутриб суруди дилкашидин бода тот,

Бир замон соқий ақиқи бегашидин ком тут (2/75).

Тер. Софлик ифодаси. Соқийнинг мусаффо юзида тернинг пайдо бўлиши – покиза нурнинг ёғилиши ва айна вақтда ҳаё рамзи⁵.

Юзунг шамъида шабнам, йўқса тердур, соқӣё, ваҳким,

Ул анжумдин шабистон ичра қатли анжуман қилдинг (4/364).

Нафас. Соқийнинг нафасини Навоий “Исавийдам” сифатлаши билан қўллайди. Шоир ижодида Исо алайҳиссалом мустақил образ сифатида ҳам

¹ Асадов М.Х. Ўзбек мумтоз адабиётида соқийнома (генезиси, тараққиёт боскичлари, поэтик хусусиятлари): Филол.фан.док. ...дисс. – Тошкент, 2020. – Б.93.

² Комилов Н. Тасаввуф. – Тошкент: Мавороуннахр – Ўзбекистон. 2009. – Б. 230.

³ Uludağ S. Tasavvuf terimleri sözlüğü. – Istanbul: Marifet. 1995. – S. 128.

⁴ “Алишер Навоий: комусий луғат”. Масъул муҳаррир: Ш.Сирожиiddинов. II жилдлик. – Тошкент: Sharq, 2016. Ж.1. Б. 245.

⁵ Комилов Н. Тасаввуф. – Тошкент: Мавороуннахр – Ўзбекистон, 2009. – Б. 285.

кўп бор қўлланиб, у хаста кўнгилларни даволовчи табиб, тасаввуфда тажрид тимсоли ҳисобланади. Тажрид эса тариқатдаги мақомлардан бири. У тасаввуф ва ирфоннинг асосий тушунчаларидан бўлиб, дунёвий боғлиқликлардан покланиш ва шу орқали Мутлақ Ҳақиқат сирларини мушоҳада этишдир ¹. Айтиш мумкинки, “Исавийдам” сифатлаши Исо образидаги ана шу ботиний маъноларнинг барчасини соқий образига кўчиришга хизмат қилган.

Соч. Идрокига ҳеч ким қодир бўлмаган илоҳий моҳият; куфр зулмати; йўқлик олами; ваҳдат мартабаси. “Зулфнинг ҳалқалиги – илоҳий сирлар, узунлиги – оламнинг чексизлиги, беқарорлиги – оламнинг ўзгарувчанлиги рамзи”². “Эришилиши бағоят мушкул бўлган ғайбий ҳақиқат, ишқдаги энг юқори имкон даражаси”³.

*Майда соқий зулфу юзи гар кўрунмас, бас недур,
Дайр пирининг кеча-кундуз қадаҳнаймолиги (2/617).*

Қомат. Навоий ошиқ – ринд қомати тавсифида бечоралик, синиқлик, афтодалик белгилари қўлласа, соқийнинг қомати тасвирида мавзунлик, гўзаллик, мислсизлик тушунчаларини ифодаловчи образли тушунчалардан фойдаланилади:

*Бўлди беҳудлугума бодаи гулгун боис,
Ани нўш айлагали соқийи мавзун боис (4/95).*

Ёр қомати кўчма маънода тавҳид оламининг тимсоли, илоҳиёт оламининг аёнлашуви, солиқ кўнглининг улвий оламга таважжуҳи маъноларида қўлланилади. Қоматнинг алифдек тиклиги Оллоҳ таолонинг ваҳдониятига ишора” ⁴. “Дилнинг ваҳдат оламига юзланиши, илоҳий маҳбубанинг ўзига жалб қилиши”⁵.

¹ “Алишер Навоий: қомусий луғат”. Масъул муҳаррир: Ш.Сироҷиддинов. II жилдлик. – Тошкент: Sharq, 2016. Ж.2. Б. 10-11.

² Атойи. Жондан азиз жонона / Тузувчи, сўзбоши ва изоҳлар муаллифи Э.Очилов. – Тошкент: Sharq, 2011. – Б. 33.

³ Ҳаққул И., Очилов Э. Ишқ ва хайрат олами. – Тошкент: “O‘zbekiston” НМИУ, 2016. – Б. 26.

⁴ “Алишер Навоий: қомусий луғат”. Масъул муҳаррир: Ш.Сироҷиддинов. II жилдлик. – Тошкент: Sharq, 2016. Ж.2. Б. 199.

⁵ Атойи. Жондан азиз жонона / Тузувчи, сўзбоши ва изоҳлар муаллифи Э.Очилов. – Тошкент: Sharq, 2011. – Б. 39.

Соқийнинг ҳол ва ҳаракатлари ҳам маълум бир ботиний мазмунга эга. Қуйида улардан баъзиларига диққат қаратамиз:

Жилва. Порламоқ, тажаллий топмоқ. Ўзни гўзал ва порлоқ суратда намоён этиш, ноз, ғамза билан аён бўлиш; солиқнинг кўнглида тажаллий этиб, уни ошуфта ва шайдо қиладиган илоҳий нур¹. Навоий ижодида соқийнинг жилваланиш тасвирини кўп ўринда учратиш мумкин:

*Чу соқий этти қадаҳ кўзгусида жилвайи ҳусн,
Не айб ошиқи майхора кўнгли бўлса ябоб (1/65).*

Шоир баъзида айни сўз ўрнида “ишва” сўзини қўлласа ҳам ушбу сўз “жамол тажаллиси” маъносида келади. Қуйидаги байтда соқийнинг ишваси ҳисларни лол қилиб, ақлни ўзгартирувчи, руҳи нотиқани беҳуш қилувчи кучга эга эканини кўриш мумкин:

*Не соқий улки, анинг ишвасига боқса, бўлур
Ҳавос лолу, хирад масху руҳи нотиқа данг (4/340).*

Бўса. Тасаввуфда бўса ботиний файз ва жазба; мужда сўнгида ҳосил бўлган лаззат². Ирфон тилида “ошиқнинг маъшуқасидан бўса исташида муриднинг муршид сўзига ташналиги, унинг воситасида илоҳий сирлардан воқиф бўлиш орзуси англашилади”³. Навоийнинг лирик қаҳрамони ҳам муддаога соқийнинг лаблари воситасида эришганини таъкидлайди:

*Ком соқий лабларидин топтим аммо олди жон,
Эйки даврондин қўш ичтинг, гофил ўлма қорудин (1/475).*

Адабиётшунослар мажоз тариқида реал воқеликдаги соқий образи орқали ҳақиқатга етишиш йўллари изланишини таъкидлайдилар⁴. “Миръоту-л-ушшоқ”га кўра, соқий вужуд зарротини борлиқ бодасидан сархуш қилган файз манбаидир⁵. Навоий бир қанча истиоралар ва поэтик бирикмаларни

¹ “Алишер Навоий: қомусий луғат”. Масъул муҳаррир: Ш.Сироҷиддинов. II жилдлик. – Тошкент: Sharq, 2016. Ж.1. Б. 181.

² Uludağ S. Tasavvuf terimleri sözlüğü. – Istanbul: Marifet, 1995. – S. 105.

³ “Алишер Навоий: қомусий луғат”. Масъул муҳаррир: Ш.Сироҷиддинов. II жилдлик. – Тошкент: Sharq, 2016. Ж.1. Б. 245.

⁴ Бадиий адабиёт ва тасаввуф тимсоллари. – Тошкент: Тошкент давлат шарқшунослик институти, 2010. – Б. 3.

⁵ Комилов Н. Тасаввуф. – Тошкент: Мавороуннахр – Ўзбекистон. 2009. – Б. 217.

қўллаидики, улар соқий образи моҳиятини янада тугал англашга хизмат қилади:

Азал соқийси.

*Ғайри нўшонўи азал соқийсидин келмас хитоб,
Бизни бас май журмидин бўлмас мухотаб қилсангиз (1/235).*

Бало соқийлари.

*Пок ҳуснунг қадрин усрук кўнглум англар, невчун
Ким, бало соқийларидин ишқ жомин ичти пок (2/329).*

Соқийи ажал.

*Бало базмида соқийи ажал жоми фано тутса,
Тағор ўлсунки, оғзимга қуюб сипқарғудектурмен (4/498).*

Соқийи давр.

*Манга ҳар майки, тутти соқийи давр,
Бурун қилди ани қон бирла мамзуж (1/116).*

Соқийи ишқ.

*Соқийи ишқ, чунки урди сало,
Тутмади элга ғайри жоми бало (4/579).*

Соқийи кавсар.

*Хумор дофиш бўлғайму соқийи кавсар,
Бу дайр ичинда майи ишқ ичмаганга тўло (4/12).*

Соқийи раҳмат.

*Тутуб санга чу майи лутф соқийи раҳмат,
Шафоатинг уруб икки жаҳон элига сало (4/12).*

Шунингдек, “Навоий ғазалларида аёқчи, пири майхона, пири муғон, пири майкада, пири дайр, пири ишқ, пири харобот, пири хаммор, майфуруш, муғ, муғбача, аҳли базм, аҳли ишқ, аҳли сабух, ринди харобот кабилар ҳам соқийнинг маънодошлари сифатида инсонни камолот йўлига бошлаб, уни тариқат босқичларидан олиб ўтадиган, барча ёмон одатлардан халос этиб,

яхши фазилатларга ошно қиладиган, илоҳий маърифатдан баҳраманд қилиб, комиллик мақомига кўтарадиган маънавий, руҳоний раҳбарни англатади”¹.

Умуман олганда, соқий ва унинг узвлари, унга ёндош тушунчалар, образлар нафақат зоҳирий хусусиятга эга, балки Навоий бадий тафаккурида чуқур маънавий-ирфоний, фалсафий-тасаввуфий моҳият касб этади.

Боб бўйича хулосалар

1. Соқий образининг фалсафий концепцияси улуг мутафаккир ижодий миссиясининг таркибий қисми ўлароқ, аллома яшаган давр маънавий-мафкуравий муҳити таъсирида шаклланган ҳамда ана шу муҳит муаммолари ечимига йўналтирилган.

2. Навоий ижодий миссиясининг барча жабҳаси ишқни тамсил этувчи соқий, май, жом каби образлар системаси билан туташ. Ижодкор ўз даври ижтимоий муҳитида фаол қўлланган соқий ва унга алоқадор ўнлаб тушунчаларни поэтик образ даражасига кўтариш орқали ўз фалсафий-дидактик қарашларини жамият ҳаётига татбиқ этади. Соқийга мурожаат услуби Навоийнинг замонаси билан боғлиқ барча ўй-фикрларини, қолаверса, ўз ички кечинмаларини акс эттиришда муҳим поэтик услуб вазифасини бажарган.

3. Соқий – Навоий ижодида бадий-эстетик категория сифатида пухта ва мукаммал ишланган. Шоир соқийнинг *ташқи кўриниши* (юзи, қоши, ғамзаси, лаби, хатти, тери, нафаси, сочи, қўли, оёғи, қомати, либоси, жинси), *ҳол ва ҳаракати* (хушчакчақлиги, ҳазинлиги, нозу ишваси, бўсаси), *мажлисдаги фаолияти* (қадах тўлдириши ва узатиши), *лирик қаҳрамонга таъсири* (майхонага боғлаб қўйиши, беҳуш қилиши, ақлдан айириши, девона қилиши, мажнун қилиши, афюн бериши, ўлдириши, тирилтириши, афв этиши, тасалли бериши, ёрдам бериши, мадад бериши, хурсанд қилиши, мастликни аритиши, карам қилиши, ҳимоя қилиши, хабар етказиши, вафодорлиги, дўстлиги), *ичимликлари* (шароб, бода, май, чоғир, раз қизи, роҳ,

¹ Асадов М.Х. Ўзбек мумтоз адабиётида соқийнома (генезиси, таракқиёт боскичлари, поэтик хусусиятлари): Филол.фан.док. ...дисс. – Тошкент, 2020. – Б. 91.

роҳи райҳоний, сабух) ва уларнинг *баҳоси, идишлари* (қадах, аёқ, бат, ибриқ, жом, журъадон, куп, паймона, ратл, сабу, соғар, суроҳий), шунингдек, соқийга ҳамда соқийдан шикоят ҳолатлари, мутриб, муғанний, муошир каби соқий билан муштарак образларни батафсил тасвирлайди, соқийга нисбатан катор ташбеҳлар қўллайди, май базмларидаги урф-одатларни келтиради. Бу жихатларда ижодкорнинг дунёқараши, истеъдоди, бадиий маҳорати, ўз даври ижтимоий муҳити ва унинг ахлоқий қиёфасига муносабати жонли акс этган.

4. Гўзаллик категориясининг тасаввуф ва бадиий ижод учун муштарак экани соқий образининг анъанавий поэтик тимсолга айланишида асосий омиллардан бири бўлиб хизмат қилган. Соқий тушунчасини бадиий образ сифатида белгиловчи унсурлардан яна бири унинг ботиний хоссалари бўлиб, улар Шарқ маънавий ҳаётида кенг қулоч ёйган тасаввуф таълимоти негизида шаклланган. Сўфийлик адабиётида соқий образи қиёфасини яратувчи ҳар бир поэтик унсурга ботиний – тасаввуфий маъно юкланган. Бу таълимот бадиий адабиётда соқий образининг янада фаоллашуви ҳамда маъно қамровининг кенгайишига замин ҳозирлаган.

5. Соқий образи иштирокидаги лавҳалар Навоийнинг тасаввуф таълимотининг асосий назарий асослари – Қуръон ва ҳадис билимдони эканини кўрсатади. Соқийнома байтларда лирик қаҳрамоннинг кўнгил ҳолини англаб етишга, унинг сир-асрорини кашф қилишга интилиш яққол намоён бўлган.

III БОБ. НАВОИЙ ШЕЪРИЯТИДА СОҚИЙ ОБРАЗИНИНГ ТАЛҚИНЛАРИ

3.1. § “Хазойину-л-маоний” куллиётида соқий образи

Алишер Навоийнинг “Хазойину-л-маоний” куллиёти яратилган даврданоқ туркий шеъриятнинг энг юксак намунаси ўлароқ баҳоланган. Тўрт девондан иборат мазкур мажмуа кўлёмалари кўчирилиш миқдори бўйича Навоий асарлари ичида биринчи ўринда туриши ҳам бунинг исботидир ва бу куллиётнинг халқ қалбига чуқур кириб борганидан дарак беради ¹. Шунингдек, ушбу мажмуа жаҳон адабиёти ривожига туркий шеъриятнинг, хусусан, ўзбек шеъриятининг муносиб ҳиссаси борлигини яққол кўрсатиб турувчи, бундан ташқари, “ўзбек мумтоз шеъриятининг барча фазилатларини ўзида мужассамлаштирган”² бебаҳо бадий ёдгорлик сифатида эътирофга сазовор. Шундай экан, ушбу мумтоз шеърият намуналарини атрофлича тадқиқ қилиш, уларнинг шоҳ сатрлари қатидаги сирлардан бугунги кун китобхонини хабардор қилиш навоийшуносликнинг долзарб вазифаларидан.

Ҳар қандай бадий асар моҳиятини англашда бадий тимсоллар очкич вазифасини бажаради. Чунки шеърият тимсоллар тили билан сўзлайди. Айтиш мумкинки, бадий тимсол яратишда ҳар бир давр ва халқ адабиёти, қолаверса, ҳар бир ижодкор ўзгача ёндашиши, маълум бир тимсолга янгидан-янги маъно юклаши, унинг мазмуний тараққиётини янги босқичларга кўтариши мумкин. “Хазойину-л-маоний”да ҳам куллиётдаги поэтик ҳақиқатларни очиб бериши, шу баробарида шоирнинг ижодкор сифатидаги маҳоратини кўрсатиб бериши мумкин бўлган юзлаб тимсоллардан бири соқийдир. Хусусан, “Хазойину-л-маоний”даги девонларда турли жанрларга мансуб жами 3132 та шеър мавжуд бўлса, шуларнинг 470 таси, яъни 15 фоизида соқий образи иштирок этган. Жумладан, “Ғаройибу-с-сиғар”даги 840 шеърдан 119 таси (14 фоизи)да, “Наводиру-ш-шабоб”даги 759 шеърдан

¹ “Алишер Навоий: қомусий луғат”. Масъул муҳаррир: Ш.Сироҷиддинов. II жилдлик. – Тошкент: Sharq, 2016. Ж.2. Б.94.

² Кўрсатилган китоб. – Б.87.

125 таси (16 фоизи)да, “Бадоеъ ул-васат”даги 740 шеърдан 123 таси (17 фоизи)да, “Фавойиду-л-кибар”даги 793 шеърдан 103 таси (13 фоизи)да бу образни учратиш мумкин¹. Бундан маълум бўладики, соқий образининг атрофлича тадқиқи куллийётдаги 470 та шеърнинг мазмун-моҳиятини янада чуқур англашга йўл очади. Бундан ташқари, девонлардаги 50-55 фоиз шеърларда май, дурд, газак, жом, синган сафол, раз, муғбача, майхона, майкада каби ўнлаб тимсоллар моҳияти соқий образи воситасида очилади.

Соқий образи иштирокини “Хазойину-л-маоний”даги турли жанрлар доирасида кузатиш мумкин. Бу образ “Чор девон”да мавжуд 16 жанрнинг 8 турида 556 маротаба учрайди. Жумладан, “Ғаройибу-с-сиғар”даги 108 ғазалда 119, 1 мусаддасда 1, 1 таржеъбандда 4, 9 рубоийда 18, умумий ҳисобда эса 142 маротаба; “Наводиру-ш-шабоб”даги 124 ғазалда 139, 1 муаммода 1, умумий ҳисобда 140 маротаба; “Бадоеъ ул-васат”даги 121 ғазалда 127, 1 мусаддасда 5, 1 туюқда 1, умумий ҳисобда 133 маротаба; “Фавойиду-л-кибар”даги 100 ғазалда 105, 1 таржеъбандда 1, 1 мустазодда 1, 1 соқийномада 34, умумий ҳисобда 141 маротаба қўлланган. Демак, ғазалларда 490, мусаддасларда 6, таржеъбандларда 5, рубоийларда 18, мустазодда 1, соқийномада 34, туюқда 1, муаммода 1 марта соқий образи турли поэтик вазифани бажаради. Мисол учун, соқий “Ғаройибу-с-сиғар”даги 3 та рубоийда, “Наводиру-ш-шабоб”даги 1 та ғазалда, “Бадоеъ ул-васат”даги 1 та мусаддасда, умумий ҳисобда 5 та шеърда радиф вазифасида қўлланган. Бу ҳолат Навоий шеъриятида радифнинг ишлатилишидаги муҳим бир жиҳатни намоён қилади: шоир бир нечта шеърда биргина радифдан фойдаланиб, унинг ўзига хос вариантларини яратади. Ушбу шеърларда мавзу ҳам, ғоя ҳам, бадиий тасвир ҳам радиф атрофида айланади. Айниқса, рубоийларда радифга юкланган бадиий вазифа ғазал ва мусаддасдагига қараганда ортиб борганини кўриш мумкин. Масалан:

Охир дами умр этса шитоб, эй соқий,

¹ Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. Хазойин ул-маоний. 10 жилдлик. 1–4-жилдлар. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2011.

Тутқил манга онча майи ноб, эй соқий
Ким, ҳаширда маст ўлай хароб, эй соқий,
То англамай этсалар азоб, эй соқий (1/743).

Мазкур шеърларда радифга олинган “соқий” сўзи шоир фикр ва туйғуларини таъкидлаш, шеър муסיкийлигини кучайтириш вазифаларини бажаради. Навоийнинг “Мажолису-н-нафоис”ида зикр этилган 459 шоир ижодига мансуб бирор бир шеърий намунада бу тимсол радифга олинмагани, шунингдек, “адабиёт тарихида битта янги сўз – радиф топиб ишлатиш воқеа бўлган”ини¹ ҳисобга олсак, бу борада ҳам Навоийнинг маҳорати яққол кўзга ташланади.

Ушбу образнинг ҳар битта жанр доирасида қўлланилиши маълум миқдорга ва ички қонуниятга эга. Турли жанрларда ушбу образга ранг-баранг вазифалар юкланган.

Соқий образи, асосан, ғазал жанрига мансуб шеърларда иштирок этган. Бу образ куллийтдаги жами 2600 ғазалнинг 17 фоиздан ортиғи, аниқроғи, 458 тасида учрайди. Жумладан, у “Ғаройибу-с-сиғар”нинг 17, “Наводиру-ш-шабоб”нинг 19, “Бадоеъ ул-васат”нинг 19, “Фавойиду-л-кибар”нинг эса 15 фоиз ғазалида мавжуд. Айниқса, соқий образи ғазалларнинг қайси байтида қўлланилиши эътиборга молик. Қуйидаги жадвалда бунинг тақсимотини кўриш мумкин:

Байт тартиб рақами	“Ғаройибу-с-сиғар”	“Наводиру-ш-шабоб”	“Бадоеъ ул-васат”	“Фавойиду-л-кибар”	жами
1	9	6	4	10	29
2	3	5	2	3	13
3	6	3	3	2	14
4	10	10	5	-	25
5	17	16	13	18	64

¹ Исҳоқов Ё. Сўз санъати сўзлиги. – Тошкент: “O‘zbekiston”, 2014. – Б.141.

6	29	46	45	27	147
7	27	31	29	28	115
8	10	16	20	12	58
9	7	3	4	3	17
10	1	2	1	2	6
11	-	1	1	-	2
Жами:	119	139	127	105	490

Бу тимсол ўзи қўлланган 490 ҳолатнинг 367 таси, яъни 75 фоизида ундалма – мурожаат тарзида иштирок этади. “Ғаройибу-с-сиғар”даги ғазалларда соқий тимсоли иштирок этган 142 ҳолатдан 83 таси, яъни 58 фоизи, “Наводиру-ш-шабоб”даги 140 ҳолатдан 108 таси, яъни 77 фоизи, “Бадоеъ ул-васат”даги 133 ҳолатдан 96 таси, яъни 72 фоизи, “Фавойиду-л-кибар”даги 141 ҳолатдан 80 таси, яъни 57 фоизида ушбу образ ундалма тарзида қўлланган. Ундалмалар эса ғазалларнинг турли ўрнида *соқий*, *соқийё*, *ё соқий*, *эй соқий* шаклларида қўлланилиб, *риторик мурожаат* услубини, қолаверса, *нидо* бадий санъатини юзага келтиради. “Қадимги даврларда (Юнон-Рим) нотиклик санъатининг муҳим жиҳатларидан бири бўлган риторик мурожаат бадий адабиётда услубнинг ҳиссийлигини таъминловчи омиллардан бирига айланган”¹.

Таҳлиллардан ойдинлашадики, соқий образининг иштироки кўп ҳолларда 6-7-байтларга тўғри келмоқда. Маълумки, ғазаллардаги бегона байтлар ҳам аксарият ҳолларда айна ўринларга тўғри келади. Бу байтларда соқийнома жанрининг асосий хусусиятларидан бири бўлган соқийга мурожаат усулидан фойдаланиш эса уларни соқийнома жанрига яқинлаштиради. Ғазаллардаги бундай байтлар “соқийнома байтлар” ёки профессор Муҳаммад Шафё айтганидек, “жумла тарзидаги соқийнома” (“соқийномаи фи-л-байти”)дир ². Хулоса қилиш мумкинки, соқийнома

¹ Кўрсатилган китоб. – Б.150.

² Кўрсатилган китоб. – Б. 172.

байтлар бир томондан бегона байтларга хос жиҳатларни, бошқа томондан эса соқийнома жанрига хос жиҳатларни ўзида мужассамлаштиради.

Соқийнома байтлар Навоийгача бўлган ўзбек адабиётида, жумладан, Лутфий ғазалларида, Хоразмийнинг “Муҳаббатнома”, Хўжандийнинг “Латофатнома”, Саид Аҳмаднинг “Таашшукнома” каби асарларида поэтик хулосаларнинг ифодаси учун оз миқдорда бўлса-да қўлланилган. Салафлари ижодида маълум доирадагина қўлланган бу усул Навоий томонидан “Хамса” ҳамда “Хазойину-л-маоний”да асосий поэтик усуллардан бири даражасига кўтарилади. Ҳатто Навоий ўзбек мумтоз адабиётида бу усулни илк бор жанр даражасига кўтаради.

Шуни ҳам алоҳида таъкидлаш жоизки, соқийга мурожаат соқийнома жанридаги ҳамда бу жанрга мансуб бўлмаган шеърларда қўлланмоқда. Бу икки ҳолат шакл ва моҳият жиҳатидан бир-биридан тубдан фарқ қилади. Хусусан, Навоийнинг 32 банддан иборат ягона соқийномасида ҳар бир банднинг фақатгина илк мисраси бошида соқийга мурожаат этилади. Бертельсга кўра, бу усул бандларни бирлаштириш ҳамда улар ўртасидаги фикрий, мантикий алоқани мустаҳкамлашга хизмат қилади¹. Ғазалларда эса ушбу мурожаат исталган байтда ҳамда мисранинг турли ўринларида келади:

Т/р	“Хазойину-л-маоний”	Мисра бошида	Мисра ўртасида	Мисра охирида	жами
1	“Ғаройибу-с-сиғар”	43	18	22	83
2	“Наводиру-ш-шабоб”	48	29	31	108
3	“Бадоеъ ул-васат”	54	18	24	96
4	“Фавойиду-л-кибар”	44	24	12	80
	жами	189	89	89	367

Юқоридаги жадвалда акс этганидек, риторик мурожаатларнинг турли хил шаклларда ва ўринлар (яъни мисра боши, ўртаси, охири)да келгани,

¹ Бертельс Е.Э. Избранные труды. Том IV. Наваи и Джами. – М.: Восточная литература, 1965. – С. 337.

уларнинг моҳияти, услубий жиоларини “шоирнинг мақсади ва мурожаат доирасининг (Тангри, пайғамбар, пир, ҳаёт, ажал ва ҳ.) табиати билан боғлиқ ҳолда” изоҳлаш мумкин¹. Бундай мурожаатлар аксарият ўринларда мисра бошида нидо, хитоб тарзида қўлланилиб, шоирнинг ўқувчи диққатини жалб этишига хизмат қилади. Шунингдек, лирик қаҳрамоннинг ишқ изтироби, хижрон азоблари ва бошқа турдаги ўй-фикр, ҳис-туйғу, кечинмаларини кимга ёки нимагадир изҳор қилиши мақсад қилинади. Масалан,

*Соқийё, ҳажр хуморидин ўлармен – раҳм эт,
Чархни зарф қилу улки билурсен мазруф (4/308).*

Нидо, хитоб кўринишидаги бундай мурожаатлар баъзан мисра ўртаси ва охирида келади. Жумладан,

*Бу бог ичра май, эй соқийки, бормен асру муштоқи
Ки, анда сарв ҳам боқий эмас, гул аҳди ҳам маҳкам (4/425).
Бу дашт қатъи ажаб саъб эрур, тут, эй соқий,
Тўла қадаҳки, гамим баҳри янглиз ўлса амиқ (4/314).*

Кўпинча бундай ҳолларда ижодкор ёки лирик қаҳрамоннинг борлиқ, унинг қайсидир жузвлари билан боғлиқ субъектив муносабатлари акс этади.

Куллиётдаги ғазаллар таркибида келган соқийнома байтлар ҳамда соқийнома жанрига оид шеър қиёсланганда, улар моҳият нуқтаи назаридан ҳам ўзаро фарқланиши кузатилади. Яъни соқийнома байтларда ижодкор қарашларидаги биргина нуқтага диққат қаратилса, соқийнома жанрида эса кўпдан кўп фалсафий, ахлоқий, ижтимоий мушоҳадалар, қарашлар, ҳулосалар акс этади.

Куллиётда “соқий” сўзининг қўлланилиш шакллари таҳлилга тортилганда ҳам бир қанча муҳим жиҳатлар ойдинлашади. Жумладан, бу образ “Хазойину-л-маоний”да қуйидаги шаклларда берилади:

Т.р	Варианлари	“Ғаройибу-с-сиғар”	“Наводиру-ш-шабоб”	“Бадоеъ ул-васат”	“Фавойиду-л-кибар”	Жами
-----	------------	--------------------	--------------------	-------------------	--------------------	------

¹ Исҳоқов Ё. Сўз санъати сўзлиги. – Тошкент: “O‘zbekiston”, 2014. – Б.150.

1	Азал соқийси	2				2
2	Айюҳа-с-соқий	1	1			2
3	балो соқийлари		1			1
4	гулруҳ соқий	1	1			2
5	гулчехра соқий		1	1		2
6	ё соқий				1	1
7	исавийдам соқиё	1				1
8	махваш соқий				1	1
9	муғбача соқий	1				1
10	нўшлаб соқий			1		1
11	пири соқийваш				1	1
12	сабукруҳ соқий			1		1
13	соқиё			1		1
14	соқиё	56	58	61	82	257
15	соқий	34	33	30	16	113
16	соқийи ажал				1	1
17	соқийи базм		1			1
18	соқийи гуландом	1				1
19	соқийи гулруҳ	2		1		3
20	соқийи гулчехра	1		2	1	4
21	соқийи гулўзорим	1				1
22	соқийи давр	1	2		1	4
23	соқийи даврон	3	4	1	3	11
24	соқийи ишқ				1	1
25	соқийи кавсар				1	1
26	соқийи мавзун		1		1	2
27	соқийи махваш	1		2	2	5
28	соқийи нўшинлаб		1			1

29	соқийи рахмат				1	1
30	соқийи тавфиқ			1		1
31	соқийи шанг		1	1	1	3
32	соқийи ширин				1	1
33	соқийлиғ		1	1		2
34	турфа соқи				1	1
35	Хусрави Кисронишон соқийлари	1				1
36	шўх соқий				1	1
37	эй базму тараб соқийси				1	1
38	эй даври тараб соқийлари			1		1
39	эй дарду боло соқийлари			1		1
40	эй нўшлаб соқий	1				1
41	эй соқий	33	29	23	22	107
42	эй соқийи базм			1		1
43	эй соқийи гулчехра		1		1	2
44	эй соқийи даврон		2	2		4
45	эй соқийи махваш	1	1			2
46	эй хурваш соқий		1			1
	Жами:	142	140	132	141	555

Соқий образининг шеърда қай шаклларда келиши ҳам бир қанча омиллар билан боғлиқ. Хусусан, бу тимсол *азал соқийси, боло соқийлари, муғ дайридаги соқий, пири соқийваши, соқийи ажал, соқийи базм, соқийи давр, соқийи даврон, соқийи ишқ, соқийи Кавсар, соқийи раҳмат, соқийи тавфиқ, Хусрави Кисронишон соқийлари, эй даври тараб соқийлари, эй базму тараб*

соқийлари, эй дарду бало соқийлари шаклларида келганда соқий образининг шахси ва маънолари ойдинлашса, *гулрух соқий, исавийдам соқий, соқийи гуландом, соқийи гулчеҳра, соқийи мавзун, соқийи маҳваши, соқийи нўшинлаб, соқийи шанг, соқийи ширин* тарзида қўлланганда эса бу образнинг шаклу шамойили, атвори ва бошқа турли сифатлар англашилиб туради.

Образнинг шаклан турлича ифода этилишини тил хусусиятлари билан боғлиқлигини таъкидлаш лозим. *Гулрух соқий, бало соқийлари, гулчеҳра соқий, маҳваши соқий* каби бирикмалар ўзбек тили қонуниятлари билан боғлиқ бўлса, худди шу маъноларни берувчи *соқийи гулрух, соқийи гулчеҳра, соқийи маҳваши* каби қатор изофий бирикмалар форс тили хусусиятлари билан алоқадор. Куллиётда учрайдиган *айюҳа-с-соқий* каби шаклларни эса араб тили қонуниятлари билан боғлиқликда изоҳлаш мумкин. Айни ҳолатлар Навоийнинг ўзбек, форс, араб тилларнинг билимдони эканлигини, шеър бадииятини ҳосил қилишда улардан моҳирона фойдаланганини кўрсатиб туради.

Шунингдек, соқий сўзининг турфа шаклларда қўлланилишини вазн ҳамда мазмун талаби, ижодкор поэтик услубига боғлиқлигини ҳам таъкидлаб ўтиш жоиз. Жумладан,

Хумор дофеи бўлғайму соқийи Кавсар,

Бу дайр ичинда майи ишқ ичмаганга тўло (4/12),

Мафоилун фаилотун мафоилун фаилун

V – V – / V V – – / V – V – / V V –

байтида *мужтаси мусаммани маҳбуни маҳзуф,*

Соқийё, аҳбоб ҳажри қатлим айлар – бода тут

Ким, бу қотил заҳр тарёки эрур саҳбо манга (4/16),

Фоилотун фоилотун фоилотун фоилун

– V – – / – V – – / – V – – / – V –

байтида *рамали мусаммани маҳзуф,*

Соқийга ваё аксига май ичра боқармен,

Андин мунга, мундин анга чун топмадим ашбаҳ (4/531),

Мафъулу мафойилу мафойилу фаулун

-- V / V -- V / V -- V / V --

байтида *ҳазажи мусаммани ахраби макфуфи маҳзуф* вазнларини ҳосил қилишда иштирок этади.

Қуйидаги бир неча байтларда мазмун талаби билан ушбу образ турли бирикмалар таркибида қўлланилади:

*Даҳр базмида, дамо-дам **соқийи даврон** тутар,*

Бода, билмон, лаългун майдурму ё қондурму ул? (4/369)

*Бало базмида **соқийи ажал** жоми фано тутса,*

Тағор ўлсунки, оғзимга қуюб сипқарғудектурмен (4/498).

***Соқийи ишқ**, чунки урди сало,*

Тутмади элга гайри жоми бало (4/579).

Демак, девонларда соқий образининг қўлланилиши ижодкор поэтик услуби ҳамда ғоявий мақсадлари билан алоқадор.

“Ҳазойину-л-маоний”даги соқий образининг риторик мурожаат, радиф сифатида турли жанрлардаги иштироки, вазифаси, асосан, асар бадиияти, шакли билан боғлиқ бўлишига қарамасдан, булар жуда муҳимдир. Зеро, “Навоий учун инсоннинг ҳамма фаолиятидаги каби сўз санъатида ҳам маъно бирламчи ва суврат иккиламчи бўлса-да, бу – сувратнинг аҳамияти йўқ, деган сўз эмас... Моҳир санъаткор маънони ўзига мос ва турли-туман сувратларда жилвалантиради ва ҳар бир суврат заминидаги маънони равшанлаштиради”¹.

Хулоса қилиб айтганда, “Ҳазойину-л-маоний”даги соқий образи тадқиқи шоирнинг фалсафий дунёқараши, бадиий тафаккури манзаралари, қолаверса, Навоий даҳоси поэтик маҳоратининг қатор янги қирраларни очиши билан аҳамиятлидир.

3.2.§ “Хамса” дostonларида соқий образи

Навоий “Хамса”си нафақат туркий адабиётнинг, балки жаҳон адабиётининг нодир намунаси, бебаҳо гавҳаридир. Шу билан бирга “бу беш

¹ Рустамов А. Навоийнинг бадиий маҳорати. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 1979. – Б. 22.

достон унинг (Навоийнинг – А.О.) дунёқарашини, ижодининг асосий ғоявий-бадий йўналишини белгилаб берувчи монументал асарлардир”¹. Бу шох асар ўзбек ва дунё навоийшунослари томонидан турли ракурсларда таҳлилга тортилган. “Хамса” ҳақида кўплаб салмоқли тадқиқотлар амалга оширилган бўлса-да, унинг ҳали ўрганилиши лозим бўлган жиҳатлардан бири достонлардаги образлар тизимидир. Полисемантик характерга эга бўлган соқий образи – ана шундай образлардан биридир. Образнинг ижодкор достонларида қўлланиш даражаси лирик асарларидаги каби салмоқли. Жумладан, “Хамса”да мавжуд 282 бобнинг 110 бобида соқий образи иштирок этади. Уларни атрофлича тадқиқ этиш достонлар мазмун-моҳияти, қолаверса, ижодкорнинг поэтик маҳорати ва новаторлигини намоён қилади.

“Хамса”да соқий образининг ўрни ҳақида сўз юритилар экан, албатта, унинг таркибидаги ҳар бир достонга тўхталмоқ жоиз.

“Ҳайрату-л-аброр”да соқий образи. Маълумки, “Ҳайрату-л-аброр” 63 бобдан иборат. Достон бобларини соқий образи иштирокига кўра икки гуруҳга ажратиш мумкин.

Ушбу образ достоннинг жами 26 бобида, яъни дастлаб Ҳусайн Бойқаро мадҳига бағишланган 16-бобда, 3 та ҳайратда, султонлар ҳақидаги 3-мақолатда, 20 та мақолат ҳамда хотимада илгари сурилган ғояларни далиллаш учун келтирилган 21 та ҳикоятнинг барчасида умумий ҳисобда 28 маротаба қўлланган. Достоннинг 16, 19 ҳамда 26-бобларида *соқийи гулчеҳра*, *соқий*, *соқийлар* шаклларида қўлланилган ушбу образ айна ўринлардан ташқари 25 ҳолатда мурожаат услубида соқийнома байт таркибида келади. Фақатгина биринчи ҳайрат (18-боб) уч байтли соқийнома билан бошланиб, икки байтли соқийнома билан якунланади. Қолган барча ҳолатларда соқийнома байт фақат боб якунида келади. Дастлабки ҳайратда кўнгилнинг йўқлик тунидан қутулиб, мавжудлик тонгига ҳамнафас бўлиши ва малаклар оламининг ҳақиқий Қайюм тасбиҳига машғул эканини билиб ҳайратланиши

¹ Ғаниева С. Алишер Навоий (ҳаёти ва ижоди). – Тошкент: O‘zbekiston. 2015. – Б. 35.

ҳамда беҳуш йиқилиши тасвирланади. Боб аввалидаги уч байтли соқийномада муаллиф соқийдан субҳ майи, сабуҳий жом сўрайди:

*Субҳдур, эй соқий, этиб меҳр фош,
Тут манга бир жом нечукким қуёш.
Тонг қуши чун берди наёми сабуҳ,
Нўш этайин бир-икки жоми сабуҳ.
Субҳ сафолиқ майидин маст ўлай,
Тонг қушига нолада ҳамдаст ўлай (6/64).*

Навоий дostonларида лирик кириш вазифасини бажарувчи соқийнома байтлар ижодкорнинг бобдаги асосий воқеаларни баён қилишга киришишдан олдин ўзи ва ўқувчида муайян ҳиссий-эмоционал ҳолат ҳосил қилишига замин ҳозирлайди. Мазкур ҳайрат бошида лирик кириш вазифасини бажарган ушбу соқийнома байтда соқийдан айнан субҳ майи (тонгги май), қуёшдек сабуҳий жом сўраш орқали кўнгилнинг йўқлик қоронғулигидан ёруғликка чиқиб келаётганига ишора қилинади. Қолаверса, шоир соқийдан сабуҳий май сўрар экан, ўзининг айни дамдаги руҳий ҳолати, кечинмаларини кўнгилнинг ҳайрат ҳолатидаги кайфияти билан уйғунлаштиришга эришади. Бу ҳолат боб сўнгидаги лирик хотима вазифасини бажарган соқийномадан ҳам яққол англашилади. Чунки боб якунига келиб кўнгил ҳайрат ичида беҳуш бўлиб қолади. Соқийнома байтда шоир ҳам ўз руҳий ҳолатини худди кўнгилнинг ҳайрат мақомидаги хомушлигига менгзаб, соқийдан юзига бода сувидан гулоб сепиб уни ҳушига келтиришини сўрайди:

*Соқий, етубдур яна жисмимга тоб,
Юзума ур, бода суйидин гулоб.
То топибон ҳуш такаллум тузай,
Сўз чамани ичра наво кўргузай (6/70).*

Бобдаги соқий илоҳий маърифат улашиб солиқни ҳайрат мақомига кўтарувчи пири комилдир.

Иккинчи ҳайратда кўнгул моддият оламидан фаришталар оламига сафар қилади, йўлдаги манзилларда учраган шам ва машъалларнинг

Яратувчи ёдига машғул эканидан ҳайратланиб, беҳушлик ҳолатига етади. Боб хотимасидаги икки байтли соқийномада шоир ўз ҳолатини кўнгилнинг ҳолатига ташбеҳ этаётгани яққол ойдинлашади:

Соқий, эрур жисмим анингдек заиф,

Ким нафасим чиққали эмас ҳариф.

Жомға худ мен қўя олмон оғиз,

Пахта била оғзима они томиз (6/76).

Шунингдек, бобда Навоий ижодида соқий образининг яна бир талқини бўй кўрсатади. Яъни кўнгил фаришталар оламига учаётганда осмонда бир кумушбадан маҳбубга кўзи тушади. У маҳбуб бир вақтнинг ўзида ҳам маҳбуба, ҳам мусиқачи, ҳам ашула тўқувчи, ҳам соқий эди:

Шоҳид ўзи эрди, навосоз ўзи,

Соқий ўзи, замзама пардоз ўзи (6/72).

Ушбу ўринда Шарқ астрономиясига кўра, иккинчи осмон тасвири келмоқда. Ва бу ердаги соқий Шарқда шоир ва санъаткорларнинг ҳомийси Аторуд (Меркурий) сайёрасидир.

XX бобда келган учинчи ҳайратдаги соқийнома ҳам ўзига хос. У аввалги боблардаги соқийномалардан қўлланилиш мақсадига кўра мутлақо фарқ қилади. Шунгача келган соқийномаларда бундай байт лирик кириш, лирик хотима вазифаларини бажарган бўлса, бу боб якунидаги соқийноманинг вазифаси мутлақо ўзгача. Икки байтли ушбу соқийноманинг дастлабки байти *бароати истиҳлол* санъати асосида қурилган:

Соқий, олиб кел қадаҳи хушгусор,

Бирга олиб тортай ани хожавор (6/82).

Бу санъатга кўра, “калом ибтидоси мақсудға ишора қилмоқ йўли била мақсудға муносиб қилинур”¹. Яъни “шеър, китоб, ёхуд муайян бобни асосий мақсадга, кейинги мазмунга нозик ишора қилиш билан бошлаш” бароати истиҳлолдир². “Хожавор” сўзи орқали кейинги, яъни ХХІ бобда Хожа

¹ Хусайний А. Бадойиъу-с-санойиъ: (Аруз вазни ва бадиий воситалар ҳақида) Форс. А.Рустамов тарж. – Тошкент: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1981. – Б. 252.

² Исҳоқов Ё. Сўз санъати сўзлиги. – Тошкент: O'zbekiston. 2014. – Б. 32.

Баҳовуддин Нақшбандий ҳақида сўз юритилишига ишора қилинади. Бу мақсад соқийноманинг иккинчи байтида тўла очиқланади:

*То чекибон бир ики жоми шигарф,
Хожа мадиҳида сурай неча ҳарф (6/82).*

Навоий ижодига таяниб айтиш мумкинки, бароати истехлол нафақат боб бошида келиб унинг мазмунига, балки боб якунида келиб кейинги боб мазмунига ишора қилиши ҳам мумкин. Бу ҳолат “Хамса”нинг бошқа дostonларида ҳам кузатилади.

Қолаверса, юқоридаги соқийномада *ийҳом* бадий санъати ҳам кўзга ташланади. Чунки Навоий ҳар учала ҳайратнинг бир неча ўрнида “кўнгил” сўзи ўрнига “хожа” сўзини ишлатади. Юқоридаги байтларда келган “хожавор”, “хожа” сўзлари бир вақтнинг ўзида ҳам кўнгилга, ҳам Хожа Баҳовуддинга ишора қилади.

Достоннинг 37 бобида – “Басмала” боб, ҳамд, 4 та муножот, 5 та наът, Низомий, Деҳлавий, Жомий, Баҳовуддин Нақшбанд ҳақидаги боблар, сўз ва кўнгил таърифидаги боблар, шунингдек, 20 та мақолатнинг 19 таси ҳамда хотима қисмда соқий образи мутлақо учрамайди. Албатта, ушбу образнинг 37 бобда қўлланмаслиги маълум сабабларга, 26 бобда қўлланилиши эса маълум бир поэтик қонуниятларга эга. Буларни аниқлаш учун, аввало, дostonдаги ҳар бир бобнинг мавзу доираси, поэтик хусусиятига эътибор қаратиш лозим. Қолаверса, соқий образининг поэтик вазифаси ва мақсадини аниқлашда образнинг боблардаги жойлашув ўрнига ҳам диққат қаратиш мақсадга мувофиқ.

Ана шу жиҳатлар асосида текширилганда маълум бўладики, соқийнома байт, асосан, учта ҳайрат ва йигирма битта ҳикоятда келади. Ушбу ҳолатларнинг деярли барчасида соқий боб сўнгида мурожаат услубида, ҳайрат ёки ҳикоятларни хулосалаш мақсадида қўлланган. Мазкур боблар, асосан, рамзий-мажозий кўринишда бўлиб, соф бадий ижод жараёнининг маҳсули. Достоннинг кириш қисмлари, яъни ҳамд, наът, муножотлар, сўз, кўнгил ва салафлар таърифлари, шунингдек, назарий масалалар кўтарилган

мақолатлар эса ижодкорнинг фалсафий мушоҳадалари, объектга тўғридан-тўғри муносабати билан боғлиқ. Ушбу бобларда соқий образининг иштирок этмаганини айтиш сабаблар билан изоҳлаш мумкин.

“Фарҳод ва Ширин”да соқий образи. “Хамса” дostonлари ичида “Фарҳод ва Ширин” нисбатан кўпроқ тилларга (жумладан, рус, украин, озарбайжон, немис, венгер) таржима қилинган¹. Албатта, дostonнинг бadiий образларга бойлиги, поэтик жихатдан жозибадорлиги бунинг асосий сабабларидан. Шундай экан дostonдаги етакчи образлар бири – соқий атрофлича тадқиқ этилиши мақсадга мувофиқ.

Дoston жами 54 бобдан иборат бўлса, уларнинг 47 бобида ушбу образ иштирок этади. Бу соқий образининг қўлланилиш салмоғига кўра “Фарҳод ва Ширин” “Хамса”даги бошқа дostonлардан яққол устунликка эга эканини кўрсатади.

Соқий образини дostonда қўлланилиш ўрни ва мақсадига кўра уч гуруҳга ажратиш мумкин:

а) уч бобнинг (VII, XXXVI, XLIX) насрий шаклдаги сарлавҳа қисмида келиб, уларни бadiий қувватлантирган;

б) 47 бобнинг (VI–LIV) якуний қисмида икки байтли соқийномаларни шакллантиришга хизмат қилган;

в) ўнта ҳолатда ана шу 47 бобнинг бошқа турли ўринларида муайян вазифалар бажарган.

Ушбу образ барча ҳолатларда юксак маҳорат билан ишланган бўлиб, ҳар бир ўринда унга муайян бadiий вазифа юкланганини кўриш мумкин. “Ҳайрату-л-аброр”да ушбу тимсол фақат “соқий” ва “соқийи гулчеҳра” шаклларида қўлланган бўлса, “Фарҳод ва Ширин”нинг сарлавҳа қисмларида уни “дуоси пиёласининг соқийлари”, “даври ҳасуд соқийси”, “ажал соқийлари”, соқийнома байтларда эса “соқий”, “эй соқий”, “соқие” кўринишларида, бошқа ўринларда “соқийи гулчеҳра”, “маҳваш соқий”, “соқийи даҳр”, “соқийи ваҳдат” шаклларида учратиш мумкин. Бу эса мазкур

¹ Ўзбек адабиёти тарихи. Беш томлик. I том (XV асрнинг II ярми). – Тошкент: Фан, 1978. – Б. 212.

образнинг мазмун-моҳияти “Фарҳод ва Ширин” анча кенгрок эканидан дарак беради.

Соқий образи, асосан, боблар якунидаги икки байтли соқийномаларда келгани сабабли ушбу жиҳатга кенгрок эътибор қаратиш ўринли. Соқийномаларнинг дostonда эгаллаган ўрни ҳам уч хил:

- а) муқаддима бобларнинг олтитасида (VI–XI);
- б) асосий қисмга кирувчи ўттиз тўққиз бобда (XII–LIII);
- в) иккита хотима бобда (LIII–LIV).

Аввало, ушбу образнинг муқаддима боблардаги ўрни ва моҳияти хусусида. Мазкур образ илк бор дostonнинг VI бобида келтирилади ва боб сўнгидаги соқийнома таркибида қўлланади:

*Кел, эй соқийки, тушмиш жонима жўш,
Кетур бу ики ёди бирла бир қўш;
Алар ишқида нўш айлаб ики жом,
Тутай Жомий майи мадҳин саранжом (6/327).*

Ушбу боб улуғ ҳамсанавислар – Назомий ва Деҳлавий ҳақида бўлиб, соқийноманинг дастлабки байти шунга ишора сифатида бобни хулосаласа, иккинчи байти шоирнинг кайфияти ва истакларини баён қилган ҳолда кейинги – VII бобнинг мазмунига ишора қилади. Демак, кейинги боб мавлоно Абдурахмон Жомий мадҳида.

VII бобнинг ҳам кириш, ҳам якуний қисмида соқий образи иштирок этади. Боб сўнгидаги соқийнома фақатгина бобни хулосалаш вазифасини бажаради. Унда, шунингдек, Навоий Жомийни дайр пири санаб, унинг қўлидан май ичишини таъкидлайди:

*Кетургил, соқий, ул жоми киромий
Ки, тутсун риндлар сархайли Жомий.
Чу пири дайр май қилди ҳавола,
Ичармен гар эрур гардун пиёла (6/330).*

Ушбу ўринда Навоийнинг ҳаёт йўли, яъни Жомий билан устоз-шогирдлик муносабатларига ҳам ишора бор. Шоир Жомийни ҳақ йўлига

кирган ошиқларга илоҳий маърифат сирларини ўргатувчи пири комил деб билган. Ҳатто унинг раҳнамолигида нақшбандия тариқатига кирган¹. Шу сабабли ҳам соқийноманинг иккинчи байтида шоир “Агар дайр пири – Жомий осмонни пиёла қилиб, май тутса ҳам ичаман”, дейди. Бу орқали Навоий, аввало, устозининг илми нақадар кенг эканига ишора қилади, қолаверса, илм ўзлаштиришда ўз қобилиятини юқори баҳолайди.

Навбатдаги боб мазмунига кўра, Навоий дostonнинг асосий воқеаларини ёзишга киришишдан олдин Жомийдан фотиҳа олади. Шу сабабли ушбу боб сўнгидаги соқийномада ҳам Жомийга эҳтиром кўрсатади:

Кетур, соқий, қадаҳ хилватда бир дам.

Чу келтурдунг эшикни боғла маҳкам.

Чу Жомийдан етишти буйла коме,

Анинг ёди била тут бизга жоме (6/337).

IX бобда шоир ўзидан аввалги ҳамсанависларнинг ишларига баҳо беради. Боб сўнгида одатдагидек соқийнома келади:

Кетургил, соқий, ул шамъи дурахшон,

Демай шамъи дурахшон, меҳри рахшон

Ки, меҳр этгач аён тоғ узра анвор,

Чиқай тоғ узра мен ҳам Кўҳканвор (6/345).

Ушбу ўринда соқийга мурожаат қилган шоир Фарҳод сингари тоғ устига кўтарилишни истаётганини айтади. Кўринадик, IX боб сўнгидаги соқийнома аввалгиларидан фарқли равишда бобни хулосалаш вазифасини ҳам, ёки ўзидан кейинги боб мазмунига ишора вазифасини ҳам бажармайди. Чунки навбатдаги боб султон Ҳусайн мадҳида. Ушбу соқийномада шоир ўзини Фарҳодга қиёслаши бежизга эмас. Бу билан Навоий шавқ дostonини ёзишга киришишдан олдин ўқувчини Фарҳоднинг Арман юрти билан боғлиқ ишқий саргузаштларига тайёрлаб боради. Шоҳ Ғозий мадҳидаги X боб сўнгида соқийдан армани шароб сўралишини ҳам худди шундай баҳолаш мумкин:

¹ Бертельс Е.Э. Навоий. Монография. / Таржимон И.К.Мирзаев. – Тошкент: Tafakkur qanoti. 2015. – Б.178.

*Кетур, соқий, шароби арманисоз,
Тут они шоҳ мадҳин айлаб оғоз.
Қил аввал нўшу берким, мен қилай нўш,
Қўш ичсанг тутки, мен доғи ичай қўш (6/350).*

Қолаверса, мазкур бобда шоир султон васфидан сўнг унинг ҳузуридаги маҳваш соқий ҳақида сўз очади. Саодат маҳваши бўлган ушбу соқий базмларда доимо подшоҳга ҳаёт зилоли билан тўла жом тутади. Навоий боб сўнгида ана шу маҳваш соқийдан Шириндан дарак берувчи арманисоз шароб сўрайди. Ушбу ўринда соқийнинг шаробни қўш тутиши, шоирнинг эса қўш ичиши ҳам бежизга эмас. Бу ҳолат X-XI бобларнинг ҳукмдор ва унинг валиаҳд шахзодаси ҳақидаги қўш боблар эканига ҳам ишора қилади.

Бадиуззамон Мирзога бағишланган XI боб якунидаги соқийномада шоир шахзодадан жудоликда жуда маҳзун эканини айтади:

*Кетур, соқий, қадаҳ хуршедини бот,
Ичай шахзода ёди бирла, ҳайҳот!
Ки ҳажридин анинг маҳзунмен асру,
Бўлай беҳушим, мажнунмен асру (6/354).*

Демак, муқаддима боблардаги соқийномалар мазмунан Низомий, Деҳлавий, Жомий, Ҳусайн Бойқаро, Бадиуззамон Мирзо каби салафлар ҳамда замондошлар билан алоқадор бўлиб, улар лирик хотима, кейинги бобга ишора, дostonнинг асосий қисмларидаги воқеаларга ўқувчини тайёрлаш, бундан ташқари, шоирнинг истак ва кайфиятини баён қилиш вазифаларини бажаради.

Дostonнинг асосий қисмида келувчи боблар таркибидаги соқийномаларда шоир соқий образининг бор имкониятини ишга солади. Ушбу образ, асосан, соқийномаларни шакллантиради ва бобларни бир-бирига узвий боғлаб боради. Лирик чекиниш, лирик хотима тарзида келган соқийномалар шоирнинг ақлий ва ҳиссий кечинмалари, воқеликка субъектив муносабатини юксак эмоция билан акс эттиришга хизмат қилади.

Достоннинг асосий воқеалари XII бобдан бошланади. Чин ҳокони фарзанд кўради ва мамлакатда тўю томоша бошланиб кетади. Соқийнома эса боб мазмунига мос равишда уни якунлайди:

*Кетур, соқий, чекиб йирлар учун ун,
Манга тўйдин улуш бер, жоми гулгун.
Мени Чин аҳли янглиз майнараст эт,
Тўло чиний аёғлар бирла маст эт (6/360).*

XIII боб Фарҳоднинг илм талабида бўлиши, дунёнинг бор билимларини эгаллаши ҳамда кўнглию кўзи, тилию сўзию ўзи пок даражасига етиши хақида. Боб якунида шоир соқийдан дард берувчи шароб сўрайди:

*Кетур, соқий, шароби дардпарвард
Ки, бўлди кўнглумиз парвардаи дард.
Бошимга дард чекмастин бурун тиз,
Бу дам базми нишоти айлагил биз (6/366).*

XIV бобдан бошлаб ўн тўрт ёшга кирган Фарҳод ишқ водийсига қадам кўяди. Шу сабабли унинг “йигитлик гулшанида қайғу тиканлари юз кўргизади”. Ҳокон эса бу қайғуни бартараф қилиш чораларини излай бошлайди. Бобдаги соқийнома эса навбатдаги боб мазмунига ишора қилади:

*Кетур, соқий, манга жоми майи ноб,
Бу соатким муҳайё бўлди асбоб
Ки, гардун етти қасридур вафосиз,
Жаҳоннинг тўрт фасли ҳам бақосиз (6/372).*

Бу билан шоир инсоннинг ҳаёт йўли жаҳоннинг тўрт фаслидек ўткинчи эканини таъкидлайди. XV-XVI бобларда ана шу тўрт фасл тўрт қаср кўринишида бадий гавдалантирилади. Ушбу бобларда Фарҳод Боний, Моний, Қоран каби моҳир санъаткорлардан маърифат ҳосил қилади. XVII бобдаги воқеалар ҳам шу қасрлар билан боғлиқ ҳолда кечади. Ҳар учала боб якунидаги соқийномалар муаллиф кечинмаларини достон воқеаларига уйғунликда намоён қилишга хизмат қилади.

Кейинги боб воқеаларига кўра, хоқон хонлик тожини Фарҳодга топширмакчи бўлади. Бироқ Фарҳод тожу тахтни инкор қилади. Боб сўнгидаги соқийнома истиғно, яъни эҳтиёжсизлик мақомидаги Фарҳоднинг кечинмаларини ифода этадиган шоҳ байт даражасига кўтарилади:

*Кетур соқий, манга бир жоми шоҳи
Ки, бўлгай гам сипоҳининг паноҳи.
Қадаҳ шахлигдин ортуқдур кўзумга,
Қилай зулм, элга қилгунча ўзумга (6/408).*

Навбатдаги бобда ҳам хоқон намоиш этган бемисл хазинага Фарҳод эҳтиёж сезмайди, бу хазинани назарга илмайди. Натижада бу хазина ичида Фарҳод ўзини ҳақиқий ўзликка етказувчи, яъни тавҳид мақомига кўтарилиб, маъшуқ билан бирлашишда бир восита бўлган кўзгуга дуч келади. Бу аслида молу дунёдан юз ўгирган Фарҳоднинг кўнгил кўзгусида ёр жилва қила бошлаши эди. Шундан сўнг у тавҳид мақомининг машаққатли йўлига қадам кўяди ва узоқ сафарга отланади.

XX боб якунида шоир соқийга мурожаат қилиб, девларни банд қилувчи, аждаҳоларни ўлдирувчи жом тутишини сўрайди:

*Кел, эй соқий, ки ўтти айш чоғи,
Манга тут эмди отлонур аёғи.
Димоғимдин олиб бир жом ила ҳуш,
Мени қил девбанду, аждаҳоқуш (6/420).*

XXI бобда Фарҳод Суҳайло ғорига боради. Ундан умр аждаҳоси ва нафс девини енгиш сирларини ўрганади. Навбатдаги бобларда аждаҳо ҳамда девни енгади. Воқеалар ривожига Фарҳод Хизрни учратиб, ундан тилсимни енгиш сиридан сабоқ олади. Тилсимни бартараф этган Фарҳод Суқротдан ўзликни маҳв этиб ҳақиқий маҳбубга етиш йўллариини ўрганади. Ушбу бобларнинг барчасида соқийномалар воқеаларга мос равишда бобларни ҳулосалаш вазифасини бажаради.

XXVI бобда Фарҳод Чинга қайтади. Хазинадаги сандиқни қайта очиб, кўзгуга нигоҳ ташлайди. “Ҳайрат тоғи анга ҳуляи намоиш ва жилваи

оройиш” қилади. Шириннинг жамоли кўзгусини кўзгу жамолида кўрган Фарход хайрат мақомига кўтарилади ва беҳуш бўлиб йиқилади. Уни бу мақомга ҳам олиб чиққан муаллиф энди соқийга юзланиб, фонийлик ҳақида сўз очади:

*Кетур соқий, шароби ошиқона
Ки, бўлмишмен хирад бирла фасона.
Мени ишқу фано базмида хос эт,
Хирад ранжу балосидин халос эт (6/475-476).*

Демак, Фарход навбатдаги бобдан бошлаб фано мақоми сари йўл олади. Кўринадики, соқийномалар асар қаҳрамонларининг мақомот даражаларини босиб ўтишига ҳам ишора қилади. Бу жараён сафар мотиви ҳамда йўл хронотопи билан узвий боғлиқликда кечади. Соқийномалар эса кўпгина ҳолатда бош қаҳрамоннинг навбатдаги сафари, қадам қўядиган йўли хусусида маълум бир ишоралар беради. Жумладан, XXVII бобдаги соқийнома қуйидагича:

*Кетур, соқий, Муҳити бодаи ол,
Бу дарё ичра соғар заврақин сол.
Эрур ғам баҳрида жисми ҳақирим,
Ҳамул заврақ била бўл дастғирим (6/482).*

Ушбу ўриндаги “Муҳити бода”, яъни “шароб денгизи” Фарходнинг навбатдаги йўли денгиз билан боғлиқлигига, шаробнинг “ол” – қизил экани эса бу сафарда кўпгина йўқотишлар, талафотлар бўлишидан дарак беради. Фарходнинг фано – йўқлик манзилига қўйган қадами ана шундай йўқотишлар билан бошланади. Соқий образи эса бундай оғир сафарни тасвирлаётган шоирнинг қўлидан тутади, унга таскин беради. Муаллиф у билан гўё ҳамнафас, ҳамфикр бўлади. Унга маънавий ёрдам ва мадад беради. Шоирнинг соқийга илоҳий кўмакчига илтижо қилгандек кучли пафос билан мурожаат қилиши ўқувчига муножотдек туюлади.

Кейинги бобларда Чин хоқони лашкари чиққан фалаксимон кемаларни фано наҳанги ютади. Дарёсимон қайиқлар йўқлик денгизи тубига кетади.

Тўфонда қўшин ва барча яқинларидан ажралиб қолган Фарҳодни денгиз тўлқинлари Яман кемаси билан учраштиради. Дастлаб Яман кемаси бир парча тахта устидаги Фарҳодни муқаррар ҳалокатдан қутқарса, кейин эса Фарҳод Яман кемасини кароқчилардан қутқариб қолади ва кемада Арман юрти ҳақида эштади.

Фано мақомига қадам қўйган Фарҳод яна бир қанча синовларни бошдан кечиради. Тоғ бағрини ёриб ариқ очади, қаср бунёд қилади, Хусравга асир тушиб, Салосил қўрғонида тутқинда сақланади. Албатта, бу синовларни рамзий талқин этиш ҳам мумкин. Мазкур бобларнинг барчасида соқийномалар мунтазам қўлланиб келинади. Улар гоҳида бобни хулосалаш, гоҳида кейинги бобга ишора қилиш, шунингдек, муаллифга руҳий мадад бериш вазифаларини ўтайди.

Асарнинг XLIV–XLVI боблари яхлит бир композицияни ҳосил қилиб, уларда Шопур воситачилигида Ширин ва Фарҳод бир-бирлари билан мактуб алмашадилар. Шу сабабли XLVI боб якунидаги соқийнома ҳар учала бобнинг хулосаси вазифасини бажаради.

Навбатдаги бобларда Хусрав Фарҳодни маҳв этиш учун тadbир излайди. Ниҳоят бир ҳийлагар кампирни топади. Фарҳоднинг кампир билан учрашуви фано водийсидаги яна бир синов эди. Ана шу синовларда тобора ўзлигини (нафсини) маҳв этиб борган Фарҳод ниҳоят Ҳақни топади:

*Тутуб соқийи ваҳдат жоми тавфиқ,
Насиби айлади Ҳақ роҳи таҳқиқ.
Бақо шаҳрида султонлиққа етти,
Ҳақиқат мулкида хонлиққа етти (6/707).*

LII бобга тааллуқли ушбу тасвирларни боб якунидаги соқийнома тўла равшанлаштиради, яъни Фарҳоднинг фано мақомига кўтарилгани яққол аён бўлади:

*Кетур соқий, манга жоми фано бер,
Нечаким они сипқорсам, яно бер!
Магар қилгай мени бу жом пайваст,*

Алар янглиз фано туфрозига наст! (6/717)

Демак, асосий қисмга кирувчи боблар таркибидаги соқийномаларда соқий образи тасаввуфий тимсол сифатида Фарҳоднинг *талаб, ишқ, маърифат, истиғно, тавҳид, ҳайрат, фақру фано* мақомларини босиб ўтишида йўл бошловчи пири комил, маънавий мададкор ўлароқ гавдаланади.

Хотима боблар Ҳусайн Бойқаронинг ўғилларидан бири Шох Ғариб Мирзо мадҳи, шунингдек, шоир дostonни ниҳоясига етказишга ғайрат кўрсатгани ҳақида бўлиб, ушбу боблар якунидаги соқийномалар айни боблар мазмунига ҳамоҳанг бўлгани ҳолда дostonнинг асосий қисм воқеликларидан бутунлай узилади.

Хулоса қилиб айтганда, дostonда Навоий соқий образи воситасида, асосан, соқийномаларни шакллантиради. Туркий адабиётда илк бор соқийномаларни дostonлар таркибида маромига етказиб қўллайди ва поэтик усул ўлароқ бор имкониятини юзага чиқаради. Шу сабабли фақат соқийномаларнинг ўзи тизимли равишда, диққат билан ўқилса ҳам дostonнинг бутун мазмунини англаш мумкин.

“Лайли ва Мажнун”да соқий образи. “Лайли ва Мажнун” дostonидаги соқий образи таҳлили адабиётшунослигимизда атрофлича ўрганилиши лозим бўлган муаммолардан. Зеро, “Бадий асарни қабул қилиш, тушуниш учун унинг замирига жойланиб, тилсимланиб қўйилган мазмуннинг шифри ва кодини билиш талаб этилади. Маълум бўладики, адабиётни идрок этиш, биринчи навбатда, унинг ўзига хос образли тилини тушуниш демакдир”¹.

Соқий образи нисбатан кам миқдорда бўлса-да, ушбу дostonда ҳам иштирок этади. Шунга қарамасдан, мазкур образнинг қўлланишида бошқа дostonларда учрамайдиган баъзи ўзига хосликлар кўзга ташланади. Соқий образи дostonнинг уч бобида олти маротаба учрайди. Қўлланиш ўрнига кўра уларни қуйидагича гуруҳлаш мумкин:

а) бағишлов бобларда;

¹ Йўлдош Қ., Йўлдош М. Бадий асар таҳлили. – Тошкент: Камалак, 2016. – Б.32.

б) достоннинг асосий қисмида.

Соқий образи иштирокидаги дастлабки бағишлов боб (VIII) шаҳзода Бадиуззамонга бағишланган. “Хамса” достонларида бағишлов бобларда келган соқий образи, асосан, базм тасвири билан алоқадорликда қўлланади. Бу ҳолат “Лайли ва Мажнун”да ҳам кузатилади. Шаҳзода ҳузуридаги базмлар шоир томонидан жуда катта иштиёқ билан тасвирланади:

*Базмида бу навъ дўш-бардўш,
Шаҳлар бори ёндашиб қадаҳ нўш.
Соқийлари ҳур ё паридек
Кўк даврида меҳри ховаридек.
Май кимга тутуб бу навъ соқий,
Қолмай анга ақлу ҳуш боқий.
Май дема, зулоли зиндагоний,
Соқийси ҳаёти жовидоний (7/42).*

Ушбу байтларда соқий образининг бир қанча зоҳирий хоссалари юзага чиқади. Шоир бобдаги эпизодик образ – соқийни ҳур ва париларга, Шарк қуёшига, мангу ҳаётга ўхшатиш орқали шундай бир юксакликка кўтарадик, бу асосий образ – Бадиуззамон шахсини васф этиш, уни улуғлашга хизмат қилади. Шаҳзода иштирокидаги базмлар ўқувчида илоҳий базмдек тасаввур уйғотади.

Достоннинг XXXVII боби ҳам бағишлов боб бўлиб, унда Султон Ҳусайннинг шаҳзода жияни (акасининг ўғли – А.О.) Султон Увайс баҳодир васф этилади. Боб беш байтли соқийнома билан бошланиб, унда соқий образининг маъно доираси замон соқийси даражасига юксалади, ғам аҳлига шодлик улашувчи қадаҳи осмонга, ундаги шафақранг майнинг бир томчиси эса юлдузларга ташбеҳ этилади (7/261). Шоир соқий, қадаҳ, май каби образларни замон, осмон ва юлдузлар қадар юксакликка олиб чиқиш, уларни бу қадар юқори пардада куйлашдан муроди нима эканига навбатдаги байтларда ойдинлик киритади:

То сўзда фалак нишонлиғ айлай,

Ахтар киби дурфишонлиг айлай.

Топқач дури баҳру лаъли кони,

Шаҳзода нисори айлай они (7/261).

Яъни, сўзимни фалакдек юқорилатиб, юлдуздек дурлар сочайин. Дарёнинг дурри ва коннинг лаъли каби сўзларни топгач, уларни шаҳзодага бағишлайин.

Соқийнома Султон Увайс баҳодирга йўналтирилган васф ҳамда панду насиҳат тасвирига ўтишда ўзига хос лирик тайёргарлик вазифасини ўтайди. Ушбу тасвирлардан кўринадики, Навоий яшаган даврнинг ижтимоий-сиёсий муҳитида ҳукмдор сулола вакиллари, хусусан, шаҳзодаларнинг мавқеи жуда юқори бўлган. Қолаверса, шоир соқийнома байтларда кўпинча *бароати истеҳлол* бадий санъатини қўллайди. Юқоридаги соқийномада ҳам шоир соқийдан ҳузн (ғам) аҳлига фараҳ (шодлик) қадаҳини тутишни сўраши бежиз эмас. Бундан Султон Увайс баҳодир ғамгинлик – ошиқлик, риндлик кайфиятидаги шахс ёки нуфузи баланд шаҳзода (Навоий уни “етти отаси шох бўлиб ўтган султони замон” дея таърифлайди – А.О.) бўлгани англашилади. Шунинг учун Султон Ҳусайн шаҳзодани ўзига хавф сифатида кўриб, унга нисбатан ижобий муносабатда бўлмаган. Эҳтимол, шу боис шоир бобнинг куйидаги ўринларида шаҳзода Увайсга Султон Ҳусайнни ўзига ҳам ака, ҳам ота ўрнида кўриб, унга ўғиллик, балки қуллик қилиши кераклигини бот-бот уқтиради:

Шоҳики атонг анга агодур,

Ул санга агодуру атодур.

Бу икки атога қил ўғуллуқ

Йўқ-йўқки, бу икки шаҳга қуллуқ (7/264).

Ҳар ҳолда шаҳзода Увайс баҳодир Султон Ҳусайннинг фарзанди бўлмаса-да, “Хамса”да махсус боб бағишланган ягона тарихий шахс экани бежиз эмас.

Мазкур бобга якун ясовчи соқийномада шоир шаҳзодадан соқийлик қилишни сўрайди:

*Соқий, қадаҳики шахзода,
Тутқай манга ул қадаҳда бода.
Ложуръа бурун ўзи сумургай,
Ул навъ манга дағи ичургай (7/266).*

Ушбу ўринда соқий образи полисемантик характер касб этади. Бундан ташқари, шоирнинг шахзода билан жуда илиқ муносабатда бўлгани, уни қалбан ўзига яқин олгани англашилади.

Мазкур боб соқийга мурожаат билан бошланиб, соқийга мурожаат билан яқунланишига кўра, “Хамса” дostonларидаги бағишлов боблар орасида ягоналик касб этади. *Нидо* бадий санъатини юзага келтирувчи бундай риторик мурожаат поэтик синтаксис таркибига кирувчи поэтик фигуралардан бири бўлиб, муаллиф образининг ички сезимларини юзага чиқаришга хизмат қилади.

Дostonнинг асосий қисмида иштирок этган соқий образини Мажнун ва Лайлининг учрашуви тасвирланган XXXI бобда учратиш мумкин:

*Васл айлади иккиликни боқий,
Ваҳдат қадаҳини тутти соқий.
Бу бода бирини маст қилди,
Ул бирини майпараст қилди.
Йўқ, йўқки, икиси маст бўлди,
Хам икиси майпараст бўлди (7/214).*

Ушбу ўринда келган “ваҳдат қадаҳи” бош қаҳрамонларнинг тасаввуфдаги тавҳид мақомига кўтарилганига ишора қилса, ана шу қадаҳга ваҳдат (бирлик) майини қуйган соқий образи эса моҳиятан Ҳақ таоло маъносини ифода қилади.

Маълумки, адабиётнинг мулоқот-коммуникатив, баҳолаш-аксиологик, тарбиявий-ахлоқий, завқлантириш-ҳедонистик, билиш-гносеологик сингари вазифалари бор¹. Дostonдаги соқийномаларда, соқий образи иштирокидаги бошқа ўринларда ана шу вазифаларнинг бир қанчаси бажарилаётганини

¹ Йўлдош Қ., Йўлдош М. Бадий асар таҳлили. – Тошкент: Камалак, 2016. – Б. 30.

кузатиш мумкин. Яъни соқий образи иштирокидаги тасвирлар орқали китобхон ушбу образ зиммасига ижодкор томонидан юкланган ахборотлар билан мулоқотга киришади, уларни баҳолайди, улардан завқланади ҳамда ўша давр ижтимоий-сиёсий ҳаёти манзараларидан хабардор бўлади, шунингдек, зарурий ахлоқий-тарбиявий хулосани чиқаради. Шунга кўра, Алишер Навоий асарларида фаол қўлланган соқий образини атрофлича тадқиқ этиш навоийшунослик фани олдидаги долзарб муаммолардан бири экани янада равшанлашади.

“Сабъаи сайёр” достонида соқий образи. “Сабъаи сайёр” достонида соқий образи олти бобда саккиз маротаба иштирок этган. *Соқий, соқийи париваи, моҳваи соқий, соқийи базм, соқийи мавзун, соқи* шаклларига эга. Бирор маротаба мурожаат услубидан фойдаланилмаган. Ушбу достонда ҳам соқий образи, май базми, базм аҳли ва соқий одоби, соқийлик тартиб-қондаси билан боғлиқ билан муҳим жиҳатлар юзага чиқади. Жумладан, қуйидаги мисраларда соқийлик қоидаларидан бири намоён бўлади:

Даврни чун тугатти соқийи базм,

Ўзга соқий қадаҳга айлади азм (7/412).

Демак, қоидага кўра базмда ҳар бир соқий даврани фақат бир марта айлантиргач, бу вазифани бошқа соқий давом эттиради.

Қуйидаги ўринда эса соқийнинг табиблик хусусиятлари ҳам бор экани ойдинлашади:

Майда соқий магар қилиб эди ҳал,

Дардисар дафъига қизил сандал (7/544).

Яъни: соқий бош оғриғини дафъ этиш учун майга сандалнинг қизил шарбатидан қўшган эди. Сандал дарахти эфир мойига бой бўлгани учун Шарқ табобатида бош оғриғини даволашда қўлланилган. Бу ерда сандалнинг шу хусусиятига ишора қилинади.

“Садди Искандарий” достонида соқий образи. “Садди Искандарий”да соқийнинг иштироки бир қанча ўзига хосликларга эга. Хусусан, “Хамса” достонлари орасида илк бор айна шу достонда унинг соф

туркийча муқобили ҳисобланган *аёқчи* лафзи ишлатилади. Демак, Навоий “Садди Искандарий”да нафақат анънавий образларга таянди, балки уларни ифода этишда туркий тил имкониятларидан ҳам оқилона фойдаланди. Достоннинг 13 бобидаги соқийнома байтларда соқийга мурожаат қилгани ҳолда, айнан шунча бобда аёқчига юзланади. Бу ҳам шоирнинг ўз она тилига муносабати юксак эканига яна бир ишорадир.

Соқий ва аёқчи биргаликда жами 28 бобда 34 маротаба қўлланган. Ушбу образ 89 бобдан иборат бўлган достоннинг қуйидаги ўринларида иштирок этади:

- а) Насрий муқаддима қисмларда бир марта (LXXVII боб);
- б) 26 бобнинг сўнгги қисмида икки байтли соқийномалар таркибида (13 ўринда соқий, 13 ўринда аёқчи шаклида);
- в) 7 ҳолатда эса бобларнинг бошқа ўринларида.

Мазкур образнинг турли ўринларда келиши, албатта, маълум бир ўзига хос жиҳатларни намоён қилади. Хусусан, соқий образи насрий муқаддимадаги “Жаҳон базми соқийлари ҳаёсизлиғидаким, умр соғариға ажал захри қуярда ғофил била огоҳ аро тафовут кўрмаслар” жумласи таркибида келади. Кўринадики, соқий ҳар доим ҳам шодлик улашувчи образ эмас, баъзан ҳаётнинг инсонга вафосизлиги, тирикликнинг омонатлиги, ажал соқийсидан май етганда огоҳ ва ғофилнинг баробар экани тўғрисидаги қарашларни ифодаловчи образ сифатида гавдаланади.

Соқий образи моҳиятини тўла очиш учун достондаги соқийнома байтларни шоирнинг лирик жанрга оид бошқа бир асари – “Соқийнома”си билан қиёсан таҳлилга тортиш мақсадга мувофиқ. Чунки “Соқийнома” махсус жанр бўлгани сабабли унинг таркибида келувчи соқий образи ўзига хос поэтикаси билан кичик лирик жанрлар ёки йирик достонлардагидан фарқ қилади. Шу сабабли ушбу образнинг “Хамса” достонларида тутган ўрнини аниқлаш учун унинг кичик лирик жанрларда, соқийнома жанрида ва достонларда қўлланиш ҳолатларини ўзаро қиёслаш лозим.

Барча турдаги соқийномаларнинг муштарак хусусиятларидан бири лирик қаҳрамоннинг соқийга мурожаат қилишидир. Достонлардаги соқийнома байтларни профессор Шафе айтганидек, “тизма тарзидаги соқийнома” деб аташ мумкин¹. “Соқийнома” эса тугал бир жанр.

Алишер Навоийнинг 32 бобдан иборат ягона “Соқийнома”си туркий адабиётда бу жанрдаги илк асар бўлишига қарамай, ўзига хос тизимлиликка эга. Форс шеъриятидаги соқийномалардан фарқли ўларок, бобларнинг фақатгина илк байти соқийга мурожаат шаклида. “Ҳар бир боб олдидан лирик муқаддима тарзида берилган соқийга мурожаат ўқувчини ўша бобдаги воқеа ёки масалалар доирасига олиб кириш учун хизмат қилади”². Ёки мурожаат қисмларда Сухайлий, Жомий, Бадиуззамон каби ўнлаб тарихий шахсларга ишора қилинади. Масалан, “Соқийнома”нинг илк боби шундай бошланади:

*Соқиё, тут қадаҳи шоҳона,
Қатраси лаъл вале якдона (4/681).*

Ушбу байтда шоир соқийдан “шоҳона қадах” сўраш орқали бутун боб султон Ҳусайн Бойқаро ҳақида бўлишига ишора қилади. Бошқа лирик жанрлар ва достонларда эса соқийга мурожаат турли ўринларда келиши мумкин. Жумладан, кичик лирик жанрларда соқийнома байтлар лирик чекиниш вазифасини бажарса, “Хамса” достонларида нафақат лирик муқаддима, балки бобни хулосалаш, ёки кейинги боб воқеаларига ишора вазифасини ўтайди.

“Садди Искандарий”да бобларнинг бирортаси соқийга мурожаат билан бошланмайди. Аксинча, достоннинг бир қанча боблари соқийнома байтлар билан тугайди. Шундай бўлса-да, бундай байтларда ўша боб ёки кейинги бобнинг мазмуний мундарижаси акс этган. Масалан, достоннинг XIX боби сўнгида шундай соқийнома келади:

Кетур соқиё, тўлдуруб жоми адл

¹ Исҳоков Ё. Навоий поэтикаси. – Тошкент: Фан. 1983. – Б.88.

² Кўрсатилган китоб. – Б.87.

Ки, кўргузди Искандар айёми адл!

Таодул била тут ани беҳамол,

Ичарда манга гарчи йўқ эътидол (8/105).

Ушбу байтларга бобнинг лирик хулосаси сифатида баҳо бериш мумкин. Чунки шоирнинг соқийдан “адолат жоми”ни сўраши бежизга эмас. Мазкур боб Искандарнинг ҳокимиятга келиши ва халқ билан адолатли мулоқот ўрнатиши ҳақида. Қолаверса, навбатдаги – XX боб ҳам адолат таърифида бўлиб, унда шоирнинг ушбу мезонга оид қарашлари ўрин олган.

“Соқийнома”да соқийга мурожаат қисм ҳисобланувчи ҳар бир лирик парчанинг моҳияти у тааллуқли бўлган бобнинг мазмуни билан чамбарчас боғланган. Достонларда ҳам бу ҳолатни кузатилади. Аммо кичик лирик жанрларда, хусусан, ғазалларда соқийномалар, асосан, бегона байтга тўғри келади ва лирик чекиниш вазифасини бажаради.

Ўрни келганда, адабиёт тарихида соқийнома жанри учун танланган вазнга ҳам эътибор қаратмоқ жоиз. “Манбаларда соқийноманинг қатъий шаклий белгилари сифатида мутақориб баҳрида ёзилиши ва ҳар бир банднинг соқийга мурожаат билан бошланиши кўрсатилади”¹. Адабиётшунос Ё.Исҳоқовнинг таъкидлашича, ҳиндистонлик олим профессор Муҳаммад Шафе ҳам соқийномани мутақориб баҳрида ёзиладиган шеър сифатида таърифлайди². Лекин ҳеч бир манбада соқийнома жанри учун айнан мутақориб баҳри танланганига бирор бир сабаб кўрсатилмайди. Бу жиҳатга Ё.Исҳоқов ҳам эътибор қаратган. Бизнингча, бу соқийнома жанрининг генезиси билан боғлиқ. Маълумки, бадий адабиётдаги баъзи образлар маълум бир жанрнинг яратилишида асос вазифасини бажаради. Масалан, май таърифидаги шеърлар хамрия жанрини юзага келтирган. Шу каби соқий образи, аввало, йирик достонлар таркибида махсус соқийнома байтларни ҳосил қилган бўлса, кейинчалик бундай байтлар соқийнома жанрининг пайдо бўлишига замин яратди. Хусусан, соқийнома жанрининг тарихий такомил

¹ Адабиётшунослик лугати / Куронов Д., Мамажонов З., Шералиева М. – Тошкент: Akademnashr, 2013. – Б. 284.

² Исҳоқов Ё. Сўз санъати сўзлиги. – Тошкент: O‘zbekiston. 2014. – Б. 171.

тадрижидаги бошланғич нукта ҳисобланган “Соқийнома типидagi байтлар Низомий, Хисрав ва Жомий “Хамса”ларининг Искандар ҳақидаги достонидагина қўлланган”¹. Маълумки, мумтоз адабиётда “Шоҳнома”, “Қутадғу билиг” каби шоҳлар тўғрисидаги асарлар, жумладан, Искандарга бағишланган асарлар ҳам мутақориб баҳрида ёзилган. Бизнингча, Соқийнома жанри учун бу баҳрнинг танланиши унинг мустақил жанр сифатида дастлаб ана шундай йирик лиро-эпик асарлар таркибидан ўсиб чиққани билан боғлиқ. Шундай бўлса-да, Навоий ўз “Соқийнома”си учун рамал баҳрини танлади. Бу айна баҳрнинг туркий тил хусусиятларига кўпроқ мос келиши билан изоҳланади.

Хамсанависларда соқий образининг қўлланиш услуби ўзига хос. “Низомийда фақат соқийга мурожаат қилинса, Хусрав ва Жомийда боблар охирида икки байт соқийга ва икки байт мутрибга қаратилган мурожаат тарзида келтирилади. Навоий “Садди Искандарий”сида ҳам соқий (аёкчи) билан муғанний доимо ёнма-ён келади. Лекин муҳими шундаки, Навоий бошқа дostonларида ҳам бу усулни (“Сабъаи сайёр”дан ташқари) турлича аспектда ишлатган”². Алишер Навоий дostonи қурилмасининг ўзига хос хусусиятларидан яна бири, унда боблар охиридаги лирик хотима янада такомиллашади. Шоир соқий ва мутрибга мурожаат қилиш билан бирга, ўз-ўзига ҳам мурожаат билан бобни якунлайди. Бу билан шоир ўзини соқий, мутриб кабилар иштирокида ўтувчи май базмлари қатнашчиси сифатида ҳис қилади. Низомий Ганжавийда “Искандарнома”нинг “Шарафнома” қисмида соқийга, “Иқболнома” қисмида мутрибга мурожаат қилинган бўлса, Хусрав Дехлавий ҳар бир боб охиридаги лирик хотимада соқий ва мутрибга юзланади (8/661).

Юқоридаги таснифда келтирилганидек, соқий образи “Садди Искандарий”нинг нафақат насрий муқаддимаси ёки соқийнома байтлар таркибида, балки дostonнинг бошқа бир қанча ўринларда ҳам иштирок этади.

¹ Исҳоков Ё. Навоий поэтикаси. – Тошкент: Фан. 1983. – Б. 89.

² Кўрсатилган китоб. – Б. 89.

Ушбу образ қатор ташбеҳлар билан кенгайган ҳолда *соқийи шанг*, *гулчеҳра соқий*, *соқийи маҳжабин*, *соқийи моҳваиш* каби турли шаклларда қўлланади. Бундай ҳолларда ижодкорнинг ғоявий позицияси ҳамда бадиий тафаккури билан боғлиқ жиҳатлар, шунингдек, унинг ушбу образга нисбатан муносабати яққол кўзга ташланади. Қолаверса, соқий образининг баъзи зоҳирий хоссалари намоён бўлади ҳамда бу образ ижодкорнинг ўзига хос фалсафий концепцияларини илгари суришига хизмат қилади.

Хулоса қилиб айтганда, Навоий “Садди Искандарий”да соқий образидан бошқа асарларидаги каби маҳорат билан фойдаланади. Унинг поэтик имкониятларини янада кенгайтиради. Ушбу образ Навоийгача бўлган туркий ва форсий адабиётда айрим мавзуга доир дostonлардагина поэтик хулосаларнинг ифодаси учун қўлланган соқийнома байтларни вужудга келтирган бўлса, Навоий уни мунтазам бадиий усул даражасига кўтарди.

Боб бўйича хулосалар

1. Навоий лирикасида соқий образининг ўрни салмоқли бўлиб, мазкур образ тадқиқи “Хазойину-л-маоний” куллийетидаги шеърларнинг катта қисмини чуқур англаб етишга йўл очади.

2. Соқий образи Навоийгача бўлган бутун туркий адабиётда ҳикмат, ғазал, мухаммас, таржеъбанд, нома, фард, қисса каби лирик жанрларда учраган бўлса, Навоий “Хазойину-л-маоний”да *ғазал*, *мусаддас*, *таржеъбанд*, *рубоий*, *мустазод*, *туюқ*, *муаммо*, *соқийнома* каби саккиз жанрда ушбу образни маҳорат билан қўллайди. Шоир туркий шеъриятда илк бор “Соқий” радифли мусаддас, ғазал ва рубоийлар яратиб, ушбу образнинг янгидан янги поэтик имкониятларини юзага чиқарди.

3. Ушбу образнинг ҳар бир жанр доирасида қўлланиши маълум бир ички қонуниятга эга. Бу соқий образининг қўлланиш шакли, ўрни, миқдори ва поэтик функцияларидаги ўзига хосликларда яққол кўринган.

4. “Хамса” дostonлари композициясида соқийнома байтлар дostonларда лирик кириш, лирик хотима, кейинги боблардаги воқеликка

ишора ва уларга ўқувчини “тайёрлаб бориш” вазифаларини бажаради. Ижодкорнинг ақлий, ҳиссий кечинмалари, воқеликка субъектив муносабатини юсак эмоция билан акс эттиришга ёрдам беради. Шунингдек, тасаввуфий тимсол сифатида асар қаҳрамонларининг мақомдан мақомга юксалиб бориш жараёнларига ишора қилган.

ХУЛОСА

1. Май воситасида жаҳон халқлари ҳаёти, маданияти, маънавияти, илмий, диний дунёқараши, қадриятлари билан чамбарчас боғлиқ бўлган соқий ва соқийлик тушунчаларининг илк илдизи, такомил босқичлари араб халқлари тили ва маданиятига дахлдор. Араб хамриятларида образ сифатида шаклланган соқий кейинчалик Шарқ, жумладан, форс-тожик адабиётига кириб келган. Бу адабиётда яратилган юзлаб соқийномаларда таянч образлардан бири вазифасини бажарган. Унинг поэтик образ сифатида имкониятлари кенгайишида туркий халқлар фольклори, таъбирномалар, қолаверса, тасаввуф амалиёти натижасида пайдо бўлган тасаввуф адабиёти ҳам катта таъсир кўрсатган.

2. Навоийгача бўлган туркийзабон шоирлар соқий ва унга алоқадор ўнлаб образларни туркий шеърятга олиб кирдилар, уларга бадиий сайқал бердилар. Жумладан, Яссавий ва Боқирғоний ушбу образнинг фалсафий-тасаввуфий ҳамда маъновий хусусиятларини бойитишга, Ҳофиз Хоразмий, Қутб, Сайфи Саройи, Лутфий, Гадоий, Атойи каби ижодкорлар соқий ва унга муштарак образларнинг поэтик тақомилига, Хоразмий, Хўжандий, Саид Аҳмад, Амирийлар эса нома жанрида соқийнома услуби тараққиётига бекиёс ҳисса қўшдилар. Навоий ижодига келиб, ушбу образ ўз тақомилининг янги ва юксак босқичига кўтарилди.

3. Соқий образининг фалсафий концепцияси Алишер Навоий ижодий миссиясининг таркибий қисми сифатида, комил инсон ғоясини илгари суриш орқали жамиятнинг маънавий-ахлоқий қиёфасини юксалтириш, ўз даврининг маънавий, мафкуравий муҳити тасвирини ёрқин бадиий гавдалантириш, туркий тил ва адабиёт имкониятлари юқорилигини далиллаш асосида миллий маданиятнинг етуқлигини исботлашга йўналтирилган. Соқий образи ишқни тамсил этувчи май, жом каби образлар тизими билан туташ бўлиб, ижодкор бу поэтик образлар воситасида ўзининг дидактик, ижтимоий-фалсафий қарашларини жамият ҳаётига фаоллик билан олиб кирган.

4. Навоий ижодида соқий образи бадий-эстетик категория сифатида пухта ва мукаммал ишланган. Шоир соқийнинг ташқи кўриниши, ҳол ва ҳаракати, мажлисдаги фаолияти, лирик қаҳрамонга таъсири, ичимликлари ва уларнинг баҳоси, идишлари, шунингдек, соқийга ҳамда соқийдан шикоят ҳолатлари, соқий билан муштарак мутриб, муғанний, муошир каби образларни батафсил чизиб беради, соқийга нисбатан қатор ташбеҳларни кўллайди, май базмларидаги урф-одатларни келтиради. Булар ижодкорнинг дунёқараши, истеъдоди, бадий маҳорати, ўз даври ижтимоий муҳити ва унинг ахлоқий қиёфасига муносабатини жонли акс эттирган.

5. Соқий тушунчасини бадий образ сифатида белгиловчи унсурлардан бири унинг ботиний хоссалари бўлиб, улар, асосан, Шарқда кенг қулоч ёйган тасаввуф таълимоти негизида шаклланган. Тасаввуф адабиётида соқий образининг ҳар бир узвига ботиний – тасаввуфий маъно юкланган. Бу таълимот бадий адабиётда соқий образини янада фаоллаштирган ҳамда маъно кўламини кенгайтирган.

6. Навоий соқий образининг ботиний хусусиятларини очишда тасаввуф таълимотининг асосий назарий асослари – Қуръон ва ҳадисга таянган. Соқийнома байтларда шоирнинг лирик қаҳрамони кўнгил ҳолини англаб етишга, унинг сир-асрорларини кашф қилишга интиланган.

7. Соқийга мурожаат услуби Навоийнинг замона билан боғлиқ барча ўй-фикрлари, ички кечинмаларини акс эттиришда муҳим поэтик услуб вазифасини бажарган. Шоир лирикасида соқий образининг ўрни салмоқли бўлиб, унинг тадқиқи “Хазойину-л-маоний”даги шеърларнинг катта қисмини чуқур англашга йўл очади. Соқий образи туркий адабиётда Навоийга қадар *ҳикмат, газал, мухаммас, таржеъбанд, нома, фард, қасида* каби лирик жанрларда *Оллоҳ, Муҳаммад (с.а.в.), ҳазрати Али, чилтанлар, ҳурлар, парилар, пири мугон, пири комил, шоирнинг ўзи, маъшуқа, маъшуқанинг кўзи, базм соқийси, Муштарий юлдузи, Зухро юлдузи, Ой, Арш, дунё, гул* маъноларида учраса, Навоий ушбу образга ўз маъносидан ташқари, *Оллоҳ, Муҳаммад (с.а.в.), ҳазрати Али, пири комил, Азроил, давр, ишқ, бало, ёр,*

ҳукмдор, шаҳзода, Аторуд юлдузи маъноларини юклаган ҳолда, ундан *ғазал, мусаддас, таржеъбанд, рубоий, мустазод, туюқ, муаммо, соқийнома, достон* каби тўққиз лирик ҳамда қатор эпик жанрларда маҳорат билан фойдаланган. Шоир туркий шеърятда илк бор “Соқий” радифли мусаддас, ғазал ва рубоийлар яратиб, ушбу образнинг янгидан янги поэтик имкониятларини юзага чиқарган.

8. “Хамса” достонлари композициясида соқий образи асосида шаклланган соқийнома байтлар лирик кириш, лирик хотима вазифаларини бажарган, айна ёки навбатдаги боб воқеаларига ишора қилган, достонларнинг бир бутунлигини таъминловчи воситалардан бири бўлиб хизмат қилган. “Хамса”да ушбу образнинг янги маъно қирралари бўй кўрсатган. Навоий хамсачилик анъанасида мавжуд бўлган соқий образига алоқадор поэтик усулларга ижодий ёндашиб, унинг бадиий имкониятларини кенгайтирган. Бу эса ўз навбатида туркий шеърятда соқийнома жанрининг шаклланишида ҳам муҳим рол ўйнаган.

9. Алишер Навоий томонидан биргина соқий образининг ранг-баранг талқин қилинишини тадқиқ этиш шоир поэтик тафаккур даражасининг жаҳон адабиёти мезонларига нечоғли мувофиқлигини, бадиий ижодга ёндашувнинг мутафаккирона принцип ва концепцияларини аниқроқ белгилаш имконини яратади.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

I. Сиёсий адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёевнинг 2020 йил 19 октябрдаги “Буюк шоир ва мутафаккир Алишер Навоий таваллудининг 580 йиллигини кенг нишонлаш тўғрисида”ги ПҚ-4865-сонли Қарори // <https://lex.uz/docs/5054929>

2. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёевнинг “Ўзбек мумтоз ва замонавий адабиётини халқаро миқёсда ўрганиш ва тарғиб қилишнинг долзарб масалалари” мавзусидаги халқаро конференция иштирокчиларига йўллаган табриги // 2018 йил, 07 август.

3. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Миромонович Мирзиёевнинг Туркия Республикаси Президенти девони Халқ кутубхонасининг тантанали очилиш маросимидаги нутқи // Халқ сўзи, 2020 йил, 21 февраль.

II. Илмий адабиётлар

4. “Алишер Навоий: қомусий луғат” / Масъул муҳаррир: Ш.Сирожиддинов. 2 жилдлик. 1-жилд. – Тошкент: Sharq, 2016. – 536 б.

5. “Алишер Навоий: қомусий луғат” / Масъул муҳаррир: Ш.Сирожиддинов. 2 жилдлик. 2-жилд. – Тошкент: Sharq, 2016. – 480 б.

6. Arslan M. Saki-nameler. – Istanbul: Kitabevi. 2012. – 651 s.

7. Aynî. Sâkînâme (Hazırlayan: Mehmet Arslan), – İstanbul: Kitabevi. 2003. – 352 s.

8. Canım R. Türk edebiyatında sakinameler ve işratname. – Ankara: Akçağ yayınları. 1998. – 170 s.

9. Cebecioğlu E. Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü. – Istanbul: Ağaç kitabevi yayınları. 2009. – 741 s.

10. Kuzubaş M. Sakiname (Nev’izade Atayi). – Istanbul: Etut yayınları. 2009. – 228 s.

11. Uludağ S. Tasavvuf terimleri sözlüğü. – Istanbul: Marifet. 1995. – 604 s.

12. Umurov H. Adabiyotshunoslik nazariyasi: Oliy o'quv yurtlari uchun darslik / Mas'ul muharrir: B.Valixo'jayev. – Toshkent: A.Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti. 2004. – 264 b.
13. Арасту. Поэтика. Ахлоқи кабир. Риторика. – Тошкент: Янги аср авлоди. 2011. – 352 б.
14. Атоуллоҳ Ҳусайний. Бадойиъу-с-санойиъ: (Аруз вазни ва бадийй воситалар ҳақида) Форс. А.Рустамов тарж. – Тошкент: Адабиёт ва санъат нашриёти. 1981. – 400 б.
15. Бадийй адабиёт ва тасаввуф тимсоллари. – Тошкент: Тошкент давлат шарқшунослик институти. 2010. – 200 б.
16. Бертельс Е.Э. Избранные труды. Т.4. Наваи и Джами. – М.: Наука, 1965. – 500 б.
17. Бертельс Е.Э. Навоий. Монография. / Таржимон И.К.Мирзаев. – Тошкент: Tafakkur qanoti. 2015. – 372 б.
18. Ғаниева С. Алишер Навоий (ҳаёти ва ижоди). – Тошкент: O'zbekiston. 2015. – 128 б.
19. Д.Қуронов, З.Мамажонов, М.Шералиева. Адабиётшунослик луғати. – Тошкент: Akademnashr, 2013. – 408 б.
20. Жомий Навоий ҳақида // Навоий замондошлари хотирасида: [Тўплам] / [Тузувчи: Б.Аҳмедов]. – Тошкент: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1985. – 224 б.
21. Исҳоқов Ё. Навоий поэтикаси. – Тошкент: Фан. 1983. – 168 б.
22. Исҳоқов Ё. Сўз санъати сўзлиги. – Тошкент: O'zbekiston. 2014. – 320 б.
23. Комилов Н. Маънолар оламига сафар. – Тошкент: Тамаддун. 2012. – 315 б.
24. Комилов Н. Тасаввуф. – Тошкент: Мавороуннаҳр-Ўзбекистон. 2009. – 445 б.
25. Комилов Н. Хизр чашмаси. – Тошкент: Маънавият. 2005. – 320 б.

26. Крачковский И.Ю. Избранные сочинения. Том II. – М.: Наука, 1956. – 702 с.
27. Қ.Йўлдош, М.Йўлдош. Бадиий асар таҳлили. – Тошкент: Камалак, 2016. – 464 б.
28. Қаҳҳорова Ш. Эпик анъана ва “Оллоназар Олчинбек” достони. – Тошкент: Мухаррир. 2010. – 116 б.
29. Қаюмов А. Алишер Навоий (Шоирнинг ҳаёти ва ижоди ҳақида лавҳалар). Тошкент: Ёш гвардия. 1976. – 160 б.
30. Қаюмов А. Дилкушо такрорлар ва руҳафзо ашъорлар. – Тошкент: Шарқ. 2014. – 271 б.
31. Қодиров М. Соқибулбул образининг талқини // Пўлкан шоир. – Тошкент: Фан, 1976. – Б. 120-127.
32. Маҳмуд В. Танланган асарлар; Нашрга тайёрловчи, сўзбоши, луғат ва изоҳлар муаллифи Б.Каримов. – Тошкент: Маънавият. 2007. – 160 б.
33. Муҳаммад ибн Сирин. Тушлар таъбирномаси (арабчадан тарж. Нодирбек Набижон ўғли). – Тошкент: Тошкент ислом университети. 2014. – 578 б.
34. Назаров Н. Лақайлар: диалектология ва фразеология. Тошкент, 2010. – 468 б.
35. Ойбек Мусо Тошмуҳаммад ўғли. Мукаммал асарлар тўплами. 19 томлик. М.Нурмухамедов таҳрири остида. т. 13, Тошкент: Фан, 1979. – 512 б.
36. Османов М-Н. О. Омар Хайям. – М.: Наука. 1959. – 143 с.
37. Очилов Э. Бир ҳовуч дур. – Тошкент: Ўзбекистон. 2011. – 240 б.
38. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати. 3 жилдлик. Ж. 2. – Тошкент: Университет, 2003. – 600 б.
39. Рустамов А. Адиблар одобидан адаблар. – Тошкент: Маънавият. 2003. – 112 б.
40. Рустамов А. Навоийнинг бадиий маҳорати. – Тошкент, Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 1979. – 216 б.

41. Содиқов Қ. Туркий ёзма ёдгорликлар тили: адабий тилнинг юзага келиши ва тикланиши. – Тошкент. 2006. – 208 б.
42. Турдимов Ш. Ҳикмат хазинаси. – Тошкент: “O‘zbekiston” НМИУ. 2016. – 280 б.
43. Турдимов Ш. Этнос ва эпос. – Тошкент: O‘zbekiston. 2012. – 96 б.
44. Ўзбек адабиёти тарихи. Беш томлик. I том (XV асрнинг II ярми). – Тошкент: Фан. 1978. – 460 б.
45. Ўзбек мумтоз адабиёти намуналари (XIV–XV асрнинг бошлари) // Тузувчи: проф., Н.Раҳмон. II жилд. – Тошкент: Фан, 2007. – 320 б.
46. Ўзбек тилининг изоҳли луғати: 80000 дан ортиқ сўз ва сўз бирикмаси. III жилд. Таҳрир ҳайъати: Т.Мирзаев (раҳбар) ва бошқ.; ЎЗР ФА Тил ва адабиёт институти. – Тошкент: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти. 2006. – 688 б.
47. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 5-жилд. Таҳрир ҳайъати: М.Аминов, Т.Даминов, Т.Долимов ва б.; – Тошкент: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2003. – 704 б.
48. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 8-жилд. Таҳрир ҳайъати: А.Азизхўжаев, М.Аминов, Т.Даминов ва б.; – Тошкент: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2004. – 704 б.
49. Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ. Иборат аз ду ҷилд. Ҷилди I. – Душанбе: Пажӯҳишгоҳи забон ва адабиёти Рӯдакӣ, с. 2008, – 950 сах.
50. Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ. Иборат аз ду ҷилд. Ҷилди II. – Душанбе: Пажӯҳишгоҳи забон ва адабиёти Рӯдакӣ, с. 2008, – 945 сах.
51. Фильштинский И.М. Арабская классическая литература. – М.: Наука. 1965. – 300 с.
52. Фильштинский И.М. История арабской литературы. V – начало X века. – М.: Главная редакция восточной литературы. 1985. – 523 с.
53. Ҳавий И. Ҳамрият жанри ва унинг араб адабиётидаги тараққиёти. – Байрут. 1975. – 473 б (араб тилида).
54. Ҳайитметов А. Навоий лирикаси. – Тошкент: Фан. 1961. – 295 б.

55. Ҳаққул И. Ирфон ва идрок. – Тошкент: Маънавият. 1998. – 160 б.
56. Ҳаққул И. Навоийга қайтиш. 2-китоб. – Тошкент: Фан, 2011. – 197 б.
57. Ҳаққулов И. Камол эт касбким... – Тошкент: Чўлпон. 1991. – 240 б.
58. Ҳаққулов И. Тасаввуф ва шеърият. – Тошкент: Адабиёт ва санъат. 1991. – 184 б.
59. Ҳасанов Б. Арабча-ўзбекча бошланғич луғат. – Тошкент: Мовароуннахр. – 585 б.
60. Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. Нақшбандия: вазифалар, зикрлар. – Тошкент: “HILOL-NASHR” нашриёти. 2019. – 160 б.
61. Шайхзода М. Асарлар. VI томлик. IVтом: Ғазал мулкининг султони. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1972. – 372 б.
62. Шидфар Б.Я. Абу Нувас. – М.: Наука. 1978. – 232 с.
63. Шидфар Б.Я. Образная система арабской классической литературы (VI–XII вв). – М.: Наука. 1974. – 252 с.
64. Шодмонов Н. “Шоҳиду-л-иқбол” – адабий манба. – Тошкент: Фан. 2009. – 232 б.
65. Эшонқул Ж. Ўзбек фольклорида туш ва унинг бадиий талқини. – Тошкент: Фан. 2011. – 304.

III. Бадиий адабиётлар

66. Адиб Аҳмад Югнакий. Ҳибату-л-ҳақойиқ // Қосимжон Содиқов транскрипцияси, талқини ва таҳлилида. – Тошкент: Akademnashr. 2019. – 168 б.
67. Аҳмад Югнакий. Ҳибат ул-ҳақойиқ. – Тошкент: Бадиий адабиёт. 1968. – Б. 84.
68. Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. Ўн жилдлик. I–X жилдлар. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ, 2011.
69. Атойи. Жондан азиз жонона / Тузувчи, сўзбоши ва изоҳлар муаллифи Э.Очилов. – Тошкент: Sharq. 2011. – 304 б.

70. Гадоий. Девон [Нашрга тайёрловчи ва сўзбоши муаллифи: Э.Аҳмадхўжаев]. – Тошкент: Адабиёт ва санъат нашриёти. 1973. – 148 б.
 71. Лутфий. Сенсан севарим: Ғазаллар. Рубоийлар. Қитъалар. Туюқлар [Таҳрир хайъати: А.Қаюмов ва бошқ]. – Тошкент: Адабиёт ва санъат нашриёти. 1987. – 464 б.
 72. Навоийнинг нигоҳи тушган... [Тузувчилар: М.Али, Б.Қосимов, Р.Нурматова]. – Тошкент: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1986. – 400 б.
 73. Рабғузий. Қисаси Рабғузий. II китоб. – Тошкент: Ёзувчи, 1990. К.1. – 240 б.
 74. Саккокий. Танланган асарлар. [Нашрга тайёрловчи ва сўзбоши муаллифи: Қ.Муниров]. – Тошкент: Давлат бадиий адабиёт нашриёти. 1958. – 84 б.
 75. Ҳикматлар куллийи / Аҳмад Яссавий. Ҳикматлар / Сулаймон Боқирғоний; Масъул муҳаррирлар: И.Ҳаққул, Э.Очилов. – Тошкент: O‘zbekiston. 2011. – 464 б.
 76. Ҳофиз Хоразмий. Девон. Икки китобда. I китоб [Нашрга тайёрловчилар: Ҳ.Сулаймон, Ф.Сулаймонова]. – Тошкент, 1981. – 304 б.
 77. Ҳофиз Хоразмий. Девон. Икки китобда. II китоб [Нашрга тайёрловчилар: Ҳ.Сулаймон, Ф.Сулаймонова]. – Тошкент, 1981. – 304 б.
 78. Ҳофиз Шерозӣ. Девон. Таҳиягар ва муаллифи луғоту тавзеҳот О.Давлатов. – Тошкент: Тамаддун. 2013. – 640 саҳ.
 79. Ҳусайн Бойқаро. Рисола. – Тошкент: Шарқ. 1991. – 24 б.
 80. Ҳусайн Воиз Кошифий. Футувватномаи султоний. – Тошкент: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти. 2011. – 376 б.
 81. Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадғу билиг. – Тошкент: Фан. 1972. – 964 б.
- IV. Диссертация ва авторефератлар**
82. Çayildak Ö. Klasik türk edebiyatında saki-nameler: Doktora tezi. – Malatiya, 2018. – 489 s.

83. Акилова Н.А. Традиции доисламской литературы иранских народов в творчестве Абу Нуваса: Автореф. дис... канд. филол. наук – Душанбе: ХГУ, 2019. – 26 с.

84. Асадов М.Х. Ўзбек мумтоз адабиётида соқийнома (генезиси, тараққиёт босқичлари, поэтик хусусиятлари): Филол.фан.док. ...дисс. – Тошкент, 2020. – 275 б.

85. Асадов М.Х. Ўзбек мумтоз шеърлятида риндона маъно ва лирик қаҳрамон характери: Филол. фан. бўйича фалс. д-ри. ...дисс. – Тошкент, 2017. – 138 б.

86. Бозорова Н.П. Алишер Навоий ғазалларида кўнгил образи (“Бадоеъ ул-бидоя” девони асосида). – Фил.ф.н. ... дис. – Тошкент: 2004. – 135 б.

87. Осипова К.Т. Винные стихи (хамрийят) в арабской классической поэзии VI–IX вв (генезис и эволюция): Дисс. ...канд.филол.наук. – М., 2007. – 137 с.

88. Раззоқов А.А. Алишер Навоий шеърлятида илм ва маърифат талқини: Филол. фан. фалс. докт. дисс... автореф. – Қарши, 2019. – 48 б.

V. Илмий мақолалар

89. Адизова И. Увайсий шеърлятида рамз ва образ муносабати // Тасаввуф адабиётининг ўрганилиши ва таржимашунослик муаммолари: Респ. илмий-наз. анж. – Тошкент, 2018. – Б. 92-99.

90. Алиқулова Н. Навоий ва Мажзуб Намангоний “Соқийнома”ларининг қиёсий таҳлили // Алишер Навоий ижодий меросининг умумбашарият маънавий-маърифий тараққиётидаги ўрни: халқ. илм. конф. 2019. – Тошкент: ФАН, 2019. 212-217 б.

91. Асадов М. Соқий образи бадиияти // Бухоро давлат университети илмий ахбороти. – 2015. – № 2. – Б.81–86.

92. Ғаниева С., Неъматов Ҳ. Алишер Навоий ғазалиётида тасаввуф оҳанглари // Алишер Навоийнинг адабий маҳорати масалалари (мақолалар тўплами). – Тошкент: Фан, 1993. – Б. 175.

93. Жабборов Н. Алишер Навоийнинг “Арбаъин” асарида маърифий мазмун ва бадиий шакл уйғунлиги // Алишер Навоий ва XXI аср (халқаро илмий-назарий анжуман материаллари). – Тошкент: “Navoiy universiteti” NMU, 2019. – Б.84–88.

94. Исҳоқов Ё. Алишер Навоий ва соқийнома жанри // Ўзбек тили ва адабиёти, 1975. – № 1. – Б.16 – 23.

95. Исҳоқов Ё. Низомий ва соқийнома жанри / Ганжалик даҳо. – Тошкент: ТДПУ, 2002. – Б. 15 – 18.

96. Қозихўжа А. “Ҳайрат-ул аброр” ҳайратлари // “Шарқ юлдузи”, 2015. – № 5. – Б. 141 – 148.

97. Мадраимов А. Навоийнинг ҳиндистонлик мухлислари // “Шарқ юлдузи”, 2015. – № 4. – Б. 136 – 138.

98. Мамадалиева З. Алишер Навоий ижодида соқий образи // Тасаввуф адабиётининг ўрганилиши ва таржимашунослик муаммолари (Республика илмий-назарий анжумани материаллари). – Тошкент: Muharrir, 2018. – Б. 133 – 137.

99. Чалисова И.Ю. Вино – великий лекарь. К истории персидского поэтического топоса // Вестник РГГУ, 2011. – № 2 (63). – С. 126 – 157.

VI. Интернет манбалари

100. <https://www.dissercat.com/content/traditsii-doislamskoi-literatury-iranskikh-narodov-v-tvorchestve-abu-nuvasa>

101. <https://www.dissercat.com/content/vinnye-stikhi-khamriiat-v-arabskoi-klassicheskoi-poezii-vi-ix-vv-genezis-i-evolyutsiya>